ڀاڱو II

خط

انٽرويو

تقريرون

شيخ اياز

Gul Hayat Institute

خط، انټرويو، تقريرونه

Gul Hayat Institute

خط، انٽرويو، تقريرون

(خط، انٽرويو، تقريرون، خاڪو ۽ مهاڳ)

ڀاڱو II

شيخ اياز

Gul Hayat Institute

نيو فيلڊس پبليڪيشنس
ٽنڊو ولي محمد، حيدرآباد سنڌ.
1991ع

نيو فيلڊس پبليڪيشنس جو ڪتاب نمبر **هڪ سؤ چوئيتاليهه**

ڇپائيندڙ	نيو فيلڊس پبليڪيشنس ٽنڊو والي محمد، حيدرآباد سنڌ.
ڇپيندڙ	نيو فيمس پرنٽنگ پريس هوم اسٽيڊ هال چاڙهي، حيدرآباد.
پهريون ايڊيشن	اپريل 1991ع
ڪمپيوٽر ڪئليگرافي	فتاح هاليپوٽو

قيمت -/60 رپيا

پڪي جلد سان -/80 رپيا

(سڀ حق ۽ واسطا اداري جا قائم)

KHAT, INTERVIEW, TAQREEROON. (Letters, Interviews, Speeches) PART II. by SHAIKH AYAZ. Published by New Fields Publications, Tando Wali Mohammed, Hyderabad Sindh. Pakistan. First Edition April 1991. Price Per Copy Rs. 60/-

Gul Hayat Institute

انتساب

سکر جي وڪيلن، اديبن ۽ دانشورن جي نالي
جن سان مون اڌ عمر گذاري آهي
۽ جن جون يادگيريون منهنجي
زندگيءَ جو املهه سرمايو آهن.

شيخ اياز

Gul Hayat Institute

ٻه اکر

خط، انٽرويو، تقريرون جي ڀيرئين ڀاڱي ۾ رشيد ڀٽيءَ کان ڪجهه خط ۽ تقريرون رهجي ويا هئا، جي هن ٻئي ڀاڱي ۾ شامل آهن.

نصير مرزا جو انٽرويو دراصل شيخ اياز سان ڪيل گفتگو جو ڪافي ديرڪان پوءِ جــو آتارو آهي جــو هُن پنهنجي مخصوص اسلوب ۾ ڪيو آهي.

فقير محمد لاشاري ڪـي ڏنل انٽرويو ۾، اياز اُئين ڪٿي به نه چيو آهي ته شهيد ڀٽو شاهه عنايت يا شاهه بلاول کان وڏو شهيد هئو ۽ نه وري فقير محمد ائين لکيو آهي. دراصل اها سراسر غلط فهمي آهي. قومي شاعر کــي جيترو شاهه عنايت ۽ شاهه بلاول جــي مرتبي جو احساس آهي آهو هُن جي شاعري مان واضح آهي. اياز فقط اهو چيو هو ته ڀهريان ٻه شهيد گهڙي ۾ قتل ڪيا ويا هئا ۽ شهيد ڀٽي کي ٻه سال اذيتون ڏنيون ويون.

فهميده حسين جو انٽرويو به هنجي مخصوص اسٽائل ۾ لکيل آهي، جيتوڻيڪ هــن پنهنجا جواب بالڪل صحيح انداز ۾ قلمبند ڪيا آهن. باقي ٻيون تقريرون ماضي قريب ۾ ڪيل آهــن. هن ڪتاب ۾ محمد عثمان ڏيپلائي ڏــي اڪيل هڪ خاڪو ۽ پنج مهاڳ پڻ شامل آهن.

سارو ڪتاب پڙهندڙن جــي اڳيان آهي ۽ هو ان جــو خود جائزو وٺي سگهن ٿا.

شاعر جي شخصيت کي سمجهڻ لاءِ ۽ ادبــي اوسر جــي اندازي لاءِ مون هن ڪتاب جي اشاعت ضروري سمجهي ۽ مون خود به چاهيو ٿي ته اياز جون ڇڙوڇڙ تحريرون هڪ هنڌ سميٽيون وڃن، جيئن اياز جي شخصيت ۽ دؤر تي روشني وجهي ٿيون.

فيروز احمد

Gul Hayat Institute

فهرست

خط [۱۳ کان ۵۳]

۰۱ لامون تنهن وڻ سنڌيون (پيغام ۽ ٻه خط) ۱۳
۰۲ ڪانارٿا ڪٿڪن.... ۴۳
۰۳ مدد علي سنڌيءَ ڏانهن ۵۲

انٽرويو [۵۵ کان ۸۳]

۰۱ چٽنگ جو چٽاءُ ۵۷
۰۲ منهنجي شاعريءَ جو ساٿ آدرش سان آهي ۷۰
۰۳ سرهن سانجهه سويرن ۾ ۷۷

تقريرون [۸۵ کان ۲۰۲]

۰۱ قومي جدوجهد ۾ سنڌي شاعريءَ جو حصو ۸۷
۰۲ سنڌي شاعريءَ جو مزاج ۹۱
۰۳ ڪينجهر کان ڪارونجهر تائين ۹۷
۰۴ جهول ۾ گل ۽ هٿ ۾ مشعل ۱۰۱
۰۵ هڪ تقرير ۱۰۹
۰۶ اي تاريخ جي تسلسل جا پاسبانو! ۱۱۳
۰۷ تعليم کان سواءِ آزاديءَ جو صحيح شعور ممڪن نه آهي ۱۱۶
۰۸ پيغام ۱۲۱
۰۹ شاعرو، اديبو، سنڌ ديس جي ثقافت جا وارثو! ۱۲۶
۱۰ ڌرتيءَ جي ڌڻين ڏانهن ۱۳۵
۱۱ موت جي ذڪر تي پٽيءَ جو ردعمل ۱۴۰

Gul Hayat Institute

١٢. لطيف ايوارڊ واري تقريب ۾ ڪيل تقرير ١٤٦
١٣. هاڻوڪا ۽ اڳيان هموطنو، سنڌي دوستو! ١٥٣
١٤. سانگهڙ ۾ سنڌيائي تحريڪ واري ڪنڌجاڻيءَ ۾ ڪيل تقرير ١٥٦
١٥. شيخ اياز نمبر جي مهورت وقت ڪيل تقرير ١٦١
١٦. درياهه جي ڳالهه، درياهه کان پڇو ١٧١
١٧. شاهه، سچل، سامي سيمينار جي مهورت وقت ڪيل تقرير ١٨٣
١٨. حيدرآباد ۾ سنڌيائي تحريڪ جي مشاعري ۾ ڪيل تقرير ١٩٧

خاڪو ۽ مهاڳ [٢٠٣ کان ٢٥٧]

١. محمد عثمان ڏيپلائي منهنجو محسن (خاڪو) ٢٠٥
٢. نند جويري جي ڪتاب 'ڇوواٽي' تي لکيل مهاڳ ٢١٥
٣. تاجل بيوس جي ڪتاب 'سنڌ منهنجي امان' تي لکيل مهاڳ ٢٢٥
٤. اياز گل جي شعري مجموعي جو مهاڳ ٢٣١
٥. ادل سومري جي شعري مجموعي جو مهاڳ ٢٣٨
٦. بدر ابڙي جي ڪتاب 'جهل جي ڊائري' تي لکيل مهاڳ ٢٤٦

Gul Hayat Institute

خط

Gul Hayat Institute

پريمودا (شڪنتلا کي)- تون جو وڻ سان ايترو ڏيهي بيٺي آهين، تہ ائين لڳي رهيو آهي ڄڻ هو وڻ سان ڪنهن سندر ول جو سنجوڳ ٿي ويو آهي.

ڪاليداس.

لامون تنهن وڻ سنديون، لوڏيان، لايان ڳري-
منهنجي، وو! شهر ڀنڀور ۾.
(سُر ڪوهياري ـــــ شاهہ)

Gul Hayat Institute

لامون تنهن وڻ سنديون

سال ١٩٦٨ع ۾ رسالي روح
رهاڻ ۾ ڇپيل پيغام ۽ ٻه خط

پيغام

[حيدرآباد اسٽوڊنٽس فيڊريشن جي سيڪريٽري جنرل، جام ساقيءَ، ڏانهن پيغام]

١- ڊسمبر ٦٧ع. ادا جام — افسوس اٿم، جو حيدرآباد اسٽوڊنٽس فيڊريشن طرفان (٣ ڊسمبر ١٩٦٧ع تي) ”قوم ۽ زبان“ جي موضوع تي سڏايل مذاڪري ۾ ڪن اڻٽر مجبورين سبب شريڪ ٿي نٿو سگهان.

قومي مسئلن جي ڇنڊ ڇاڻ ڪرڻ ۽ انهن جي جوڳي حل تلاش ڪرڻ لاءِ اهي مذاڪرا نهايت فائدي وارا ٿي سگهن ٿا. پاڪستان ۾ قومن ۽ زبانن جو مسئلو ڪيڏو نه اهم آهي ۽ ان جو جوڳو ۽ جٽاءُ وارو حل ڪيڏو نه ضروري آهي، سو ڪنهن به دانشور کان ڳجهو نه آهي؛ نه وري اها ڳالهه ئي ڪنهن کان ڳجهي آهي ته پاڪستاني زبانن کان آڇاترائي ۽ ڏاڍائي سان قومي ۽ علائقائي درجا ڏيئي جنهن نموني مسئلي کي رفع دفع ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي، ان ڪان هن علائقي جا ماڻهو راضي نه آهن، ۽ هو پنهنجيءَ زبان کي آئيني طور جائز درجي ڏيارڻ لاءِ ڪافي عرصي کان جدوجهد ڪري رهيا آهن.

سنڌي زبان بابت اهو عام ويچار ته اها اولهه پاڪستان جي هڪ پٺتي پيل زبان آهي، ڏاڍو غلط ۽ گمراهه ڪندڙ آهي. اولهه پاڪستان جي زبانن ۾ سنڌيءَ جي امتيازي حيثيت جو اقرار خود حڪومت ان وقت ڪري چڪي، جڏهن مارشل لا کان پوءِ مقرر ڪيل تعليمي ڪميشن جي رپورٽ ۾ سنڌي عوام جي گهر سبب، ترميم آڻي، سنڌي زبان کي ڪنهن حد تائين تعليم جو ذريعو تسليم

Gul Hayat Institute

ڪيو ويو. پر فقط انهيءَ هڪڙي قدم سان سنڌي زبان جو مسئلو نه حل ٿيو هو ۽ نه ٿي سگهندو. هاڻي ته انهيءَ ذليل درجي کي به ختم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي، جنهن جو هڪ مثال سنڌ ۾ قائم ڪيل ڪامپريهينسو (Comprehensive Schools) آهن. منهنجي راءِ ۾ اردوءَ ۽ انگريزيءَ جي ڇڪتاڻ جو مسئلو به تڏهن حل ٿي سگهندو، جڏهن پهرين اولهه پاڪستان جي قومي زبانن، سنڌيءَ، پنجابيءَ، بلوچيءَ ۽ پشتوءَ جو مسئلو حل ڪيو ويندو.

زبان، زمين، تاريخ ۽ معاشي ۽ نفسياتي سڃاڻ جي لحاظ کان، اسان سنڌي هڪ قوم آهيون، ۽ اهڙيءَ طرح پاڪستان، جو هڪ گهڻ-قومي ملڪ آهي، ان ۾ هر قوم سان هڪجهڙائيءَ ۽ نياءَ جي ورتاءَ جو طريقو ڳولڻو آهي. جي اسان ۾ سچائيءَ ۽ ڀائپيءَ جي من-ورتي آهي، ته انهيءَ مسئلي جو حل ڳولڻ ڏکيو نه آهي. انسان سڀ ڀائر آهن، شرط اهو آهي ته هڪڙو ٻئي جي پيٽ تي لت ۽ نڙيءَ تي نهن نه ڏئي. اسان جي مسئلي کي، جيڪڏهن ڪوئي سنڌي ٻڌي ڏسندو، ته هو اسان جي من جي پيڙا کي سمجهي سگهندو.

مون کي وڏي اميد آهي ته اوهان جي مذاڪري ۾ شريڪ ٿيندڙ عالم ۽ دانشور زبانن ۽ قومن جي مسئلي جي چڱيءَ ريت ڇنڊڇاڻ ڪري، ان جي جوڳي نياوَ لاءِ ڪارائتيون رٿون تيار ڪري سگهندا.— اوهان جو، **شيخ اياز.**

Gul Hayat Institute

خط ١-

١٥ سيپٽمبر، ١٩٦٧ع. ادا، ـ ٽنهنجو خط پهتو. تو لکيو آهي ته مون نه فقط اردوءَ ۾ هائڪوءَ کي پهريون پهرو روشناس ڪرائي، ان جي اهميت محسوس ڪرائي، پر ”پونر پري آڪاس“ ۾ به اهڙا ٽه - سٽا نظم (فارسي بحر وزن ۾) ڇپيا آهن، جن ۾ هائڪوءَ جي ڪيفيت آهي؛ ۽ ان ڪري تنهنجو اصرار ڪيو آهي ته مان ڪجهه هائڪوءَ تي لکان. ائين ضرور آهي ته سال ٦٢ع ۾ منهنجا هائڪو، جي پاڪستان رائٽرس گلڊ جي اردو رسالي ”هم قلم“ ۽ شعر جي انتخاب ”ريگزار ڪي موتي“ ۾ شايع ٿيا هئا. تن کي اردو ادب ۾ ڪجهه اهميت ڏني ويئي هئي. مون ڪيترو وقت کان اردوءَ ۾ شعر گوئي ڇڏي ڏني آهي ۽ نه وري پنهنجي اردو ڪلام جي جائزي وٺڻ جي ڪا ضرورت محسوس ڪئي آهي. باقي سنڌي هائڪوءَ جي باري ۾ منهنجو رايو آهي ته آهو سنڌي شاعريءَ جي سٽاءَ مان ٺهڪي نٿو اچي. پيارا، هي پنسيءَ ۽ پيروڙنءَ جو ديس آهي ۽ ان ۾ ”چوريءَ“ جي گل جي اهميت فقط وقتي ۽ تجرباتي آهي. سماجت بين الاقوامي ٿي سگهندي آهي، شاعري فقط قومي هوندي آهي. جي انسان ذات جي ڪائي شاعري آهي، ته آها اُهو گلدان آهي، جنهن ۾ هر قوم پنهنجا پنهنجا ٻ، ٽي گل سجايا آهن. انهن جي واس ورنَ ۾ ساڳيائپ جي ڳولا آڪارٿي آهي. ائين برابر آهي ته جپاني ۽ چيني رنگ آميزيءَ جي تقليد مغربي مصوريءَ کي نئين هوا ۽ نئون آسمان ڏنو آهي، پر رنگ به پٿر وانگر بين الاقوامي اظهار جو ذريعو آهي، ۽ ان جي تجربي جي معيار تي ٻوليءَ جي ڪنهن به تجربي کي پرکي نٿو سگهجي. ان ڪري جيڪڏهن ثقافت جي ڪنهن حصي ۾ بين الاقواميت جي گنجائش آهي، ته ڏهن به ان جي انهيءَ حصي کي،

Gul Hayat Institute

جنهن جو شاعريءَ سان واسطو آهي، پنهنجيءَ ٻوليءَ جو لوڙهو ڏنل آهي؛ ۽ ان ڪري ئي دنيا جي هر عظيم شاعريءَ جو ٻيءَ ٻوليءَ ۾ تسليءَ جهڙو ترجمو اگر ناممڪن نه آهي، ته به نهايت مشڪل آهي. مون کي فن ۽ فلسفي ۾ بين الاقوامي پيغام جي گنجائش کان انڪار نه آهي، پر، قومي ڪردار وانگر، شاعريءَ جي جڙ به پنهنجيءَ ڌرتيءَ ۾ هوندي آهي، ۽ ان سان پٽجي، شاعري اها خوشبو نه ڏيندي آهي، جا ان جي خمير ۾ هوندي آهي. ان ڪري مون کي سنڌيءَ ۾ هائڪو، سانيٽ، ترائيل وغيره جو تجربو انهيءَ ڳنڍ-ڪپ جي جهڙپ وانگر لڳندو آهي، جنهن جو پنهنجو ڪيسو خالي هوندو آهي.

جپاني هائڪو جو گهڻو اثر آمريڪا جي شاعريءَ تي ٿيو آهي؛ مون اڃا تائين روسي، فرينچ يا ٻيءَ ڪنهن مغربي ٻوليءَ ۾ هائڪو نه پڙهيو آهي. آمريڪا جي شاعريءَ کي، والٽ وٽمئن ۽ رابرٽ فراسٽ جي باوجود، پنهنجو ڪوئي خاص ادبي ورثو نه آهي نه وري هن نئين سامراج جي ڌرتيءَ کي اهڙي ورثي جي حفاظت جي ڪا ضرورت آهي. اسان کي انهيءَ حفاظت جي ضرورت آهي. اسان جو ادبي ورثو اسان جي قوميت جو ضامن آهي. ان سان گهڻي هٿ چراند اسان جي قومي انفراديت لاءِ هاڃيڪار آهي، ۽ اها انفراديت ئي ته ٻُڏيءَ ٻيڙيءَ جو تختو آهي، جنهن کي اسين چنبڙيا پيا آهيون. اسان جا بيت سنڌڙيءَ جي ڇڄيءَ جون ڦلڙيون آهن؛ انهن ۾ هن ڌرتيءَ جي آٽ آهي. اهي صدين کان اسان جي عوام جي روح ۾ رمي چڪا آهن، ۽ توڻي جو اسان انهن ۾ جديد دور جي تقاضائن سان مطابقت پيدا ڪيون ٿا، تڏهن به انهن ۾ ڪا اجنبيت محسوس نٿي ٿئي.

هائڪو فطرت جي شاعري آهي، ۽ مون کي فطرت جي شاعريءَ جي اهميت کان انڪار نه آهي؛ پر جي ڪوئي وچ سير ۾ غوطا کائيندي، ترندڙ هنس جي ڳچيءَ تي گهڻو ڌيان ڏيندو ته هن جو ٻُڏڻ اوس آهي.

"تنڪا"، "هائڪو" ۽ "سينريو" (Senryu)، جپاني

Gul Hayat Institute

شاعريءَ جا قديم فارم آهن. جيتوڻي ٻنهي صنفن جو فارم ساڳيو آهي، سينريو ۾ اهـا مام نه آهي جا هائڪو ۾ آهي؛ سينريو فقط مخصوص ٽائين محدود آهي؛ آن ۾ رڳو آڙٽي ۽ آڏري جي ڪـَچيءَ وڪريءَ جي وَٽ آهي، اُن ۾ ٻـي انت جي اکٽ ٻنڊار مان ٽوٽي ٻرڻ تـي روڪ آهي. مثال طور:

هـُو گهـر ۾ ويٺو آهي،
ڪوسَ جي ڇاٽ-
آناڙي وڃ.

—

جين پروهت،
ڏيان پورو ٿي ڇڪو-
منگهڻ لاءِ واجهه.

—

پنهنجيءَ زال کي،
گهٽو چڙيي،
هـُو ڇانور رڙي رهيو آهي.

—

ڏاهو،
پهرين ڪير مـُرڪي-
لڄ.

—

در کوليندي،
او! او! او!
برفاني باک.

—

”هن کي هڪڙي اک آهي،
پر اُها هرڏيءَ جهڙي آهي“
ڏوُنيءَ ڇيو.

Gul Hayat_Institute

سالي،
اڄ ۾ جاچي ونندي آهي،
گهوٽ جون اوٺايون!

ڳنڍو به

ڪپڙن جي ٻچڪي مٿان،
نئين گهوٽ ڪنوار جي گهر ۾!

سپاهيءَ جي گود ۾،
وچايل ٻار اشارو ڪري رهيو آهي،
مٺائيءَ جي دڪان ڏانهن.

مون اڄ ”جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙيءَ“ ۾ لکيو آهي ته ڪنهن ڪنهن سنڌي بيت ۾ هائڪوءَ جي ڪيفيت آهي. نه فقط اهو، پر ڪنهن ڪنهن بيت ۾ ’سينريو‘ جي ڪيفيت به آهي. وڳند جي باري ۾ ڇيل پٺائيءَ جي بيتن ۾ ساڳي ڪلاڻي ڇپ - پيڪوڙ آهي. مون کي ٿر ۾ هڪ پٽ هيٺيون بيت ٻڌايو هو، جنهن ۾ انسان جي اڻڻائيءَ تي اهڙي ئي اڇوتي ڦنڪار آهي، جهڙي سينريو ۾ آهي:

هنڌي مٿان هونڌ، ڪڌهان ڪر ڪٽن جي،
هنڌي ساڳي لوڏ، ڇوپيندڙ ڇلي ويا.

يا اسحاق جو هڪ مشهور دوهڙو آهي:

بي عقل کي بانورَ جي، آهي پاڪر پيرن سيئن؛
عقل جو اسحاق ڇئي، تنهن کي ڪانُ لڳندو ڪيئن!

سنڌ جا ڪيئي لوڪ- بيت آهن، جن کي پڙهيءَ پيڙهيءَ ساهم ۾ سانڍيو آهي. انهن جي هيئت ۽ اسلوب (Form and style) سان جي ادبي ذوق ۾ رچي ڇڪو آهي ۽ اهو ادبي ذوق اسان جي

Gul Hayat Institute

ثقافت جو پائينده حصو ٿي چڪو آهي. اسان جي لوڪ سنگيت ۾ ٻيت وائيءَ سان گڏ ائين لڳايا ويندا آهن، جيئن گَنج ۾ ڪاوا ٽاڪيا آهن. ان ڪري مون کي سنڌي هائڪوءَ جي فارم ۾، ٻيت جي هيئت سان هٿ ڇراند ڇڪڻي نٿي لڳي. مان نٿو ڀانيان ته جي مٿين لوڪ ٻيت کي سينريو جي هيئتين ۾ سٽي فارم ۾ ڏنو وڃي، ته ڪو نتيجو خوشگوار نڪرندو:

هڏي سٿان هوڏ،
ڇوپوندڙ چڙلي ويا:
هڏي ساڳي لوڏ!

فقط نوان ۽ نراليپڻ لاءِ ڏوڪ ڏوڪان ۾ اسان ٻيت جون تيرنهن ماترائون ڇا لاءِ لتاڙي ڇڏيون؟ ڇا سنڌي هائڪوءَ جي وچين سٽ، ڇا ڀيڊ وانگر نڪري اچي ٿي، نوڪي وڌي ٿي؟ ڇا ٻيت جون چوويهن ماترائن واريون ٻه سٽيون سٿون، توڪي اڌاسندڙ ڪونجن جي جوڙي وانگر نه ٿيون لڳن؟ ڇا اها جدت لاءِ بي معنيٰ ٻڇڙائي، احساس ڪمتريءَ جي نشاني نه آهي؟ ڇا اسان جو ڪوئي ڪلونت هائڪو ڳائڻ لاءِ تيار ٿيندو، ۽ جي ٿيندو ته تنهنجي ڪنن کي ڪيھه جي ضرورت نه پوندي؟ ڇپاني هائڪوءَ جو فارم ته صديون پراڻو آهي ۽ ممڪن آهي ته اهو ڳيشا سنگيت جو حصو ٿي چڪو هجي، پر ڇا سنڌي هائڪوءَ جي فارم جي ڪا ني اهميت آهي، ۽ جي اهميت ان جي فارم جي نه، پر ان ۾ آيل ڪنهن ازلي ڪيفيت جي اڻ لکي ڇُهاو جي آهي، ته ڇا اها ڪيفيت اسان جي ٻيت ۾ اڳيئي اچي نه چڪي آهي؟

هڪ ڀيري اسان ڪارونجهر وٽ ويٺا هياسين. چوڌر ۾ ڳاڙها هئي ۽ اپ پهاڙ تي گرڙي اوڙهي ويٺو هو. اسان سان هڪ ٿري چارڻ به ساڻ هو. اوچتو ڪارونجهر جي ڪور تي مور ڪنڀ ٽيڙيا ۽ ڪنڊرجي ڪنڊرجي، سنجها سوني آڪاس جي سنگهاسن اڳيان ڪنهن ديوداسيءَ وانگر نچيو. مون چارڻ کان پڇيو:

”هي مور پارڪر جو آهي يا گجرات جو؟“

چارڻ جواب ڏنو: ”مور نه پارڪر جو ٿيندو آهي، نه گجرات جو. مور ته سدائين نيري آڪاس جو هوندو آهي!“

مون کي هن جي ذهانت تي حيرت آئي. هن اڳ ۾ مون کي پارڪري سنڌيءَ ۾ انوکا بيت ٻڌايا هئا (پارڪري سنڌيءَ ۾ گجراتيءَ جي ڪافي ملاوت آهي)، سو مون هن کي چيو ته ”انهيءَ مورجي باري ۾ ڪوئي بيت ٻڌاءِ!“ – ۽ هن ٻه چار بيت ٻڌايا، جن ۾ هي بيت به هو:

ڪارونجهر جي ڪور، مٿرئين ته ميلئين نهين،
ماڻي ٿهونڪي مور، ڏونگر لاڳي ڏيپتو!
[ڪارونجهر جي چوٽي، سرندين تڏهن به نه چڙهي سگهندين.
جڏهن ان جي مٿي تي مور ٽهوڪو (رڙ) ڪندو آهي،
تڏهن ڏونگرُ ڏيئي وانگر لڳندو آهي.]

ادا، اهو حيرت‌انگيز تصور، مون ڪنهن به هائڪوءَ ۾ نه ڏٺو آهي. مور ته برابر نيري آڪاس جو آهي، پر ان جو ناچ ڪارونجهر تي ڇڪو آهي، فيوجي مايا تي ان جو تصور به ڪري نٿو سگهجي. جپاني سونهن تي هر ڪي، اسان کي پنهنجو تڪُ بينو ته نه ڪرڻو آهي!

مون اڳ به لکيو آهي ته جپاني هائڪوءَ جو فني حسن دائميءَ ۽ عارضيءَ جي ٽڪراوَ ۾ آهي، جو اڃا سنڌي هائڪوءَ ۾ پيدا نه ڪيو ويو آهي. ان ڪري سنڌي هائڪو فقط مور جو ڪنب آهي، جنهن اسان جي بيت جي چال بگاڙي وڌي آهي.

ڇڱو، اِهو ته تو کي جپاني شاعريءَ سان ڪجهه وڌيڪ روشناس ڪرايا. جپاني شاعر باشوءَ وغيره تائين قديم هائڪوءَ جو ڪجهه ترجمو ته سنڌي ٻوليءَ ۾ اچي چڪو آهي. آڙيون سٺينءَ صديءَ ۾ به تاڙيون وينديون هيون، جڏهن آهي اتر ڏانهن اڏامنديون هيون، پر ويهينءَ صديءَ ۾ انهن جو تصور هيئن آهن:

وڏيارڻي،
گهٽو ڪري گدلا،
آڙيون آڏار ۾!

مون جديد کان جديدترين جپاني هائڪوءَ جو مطالعو ڪيو آهي ۽ مون کي نظر آيو آهي ته جپاني شاعر ان ۾ موضوع جي جدت ڪاميابيءَ سان آڻي نه سگهيو آهي ۽ ڪامياب جديد هائڪوءَ جي ڪيفيت به قديم هائڪوءَ جهڙي آهي. شايد جديد جپان ٻاشوءَ جي پائي جو ”جينيس“ پيدا نه ڪري سگهيو آهي يا شايد هائڪوءَ جي مزاج سان هٿ چراند هائڪو جو موت آهي.

ڪجهه جديد هائڪو، جي مون کي پسند آيا آهن، آءٌ ڏيان ٿو-

ڇوليءَ تي ڍِڪت،
پَٽ - ڪينئن جو ڳوٺ،
ٻنڊ ۾!

—

پپڻ جون ڏِڏيون پٽيونديون،
ٻنڊا ڪرو نينگر،
ونجهه هٿي رهيو آهي!

—

نَڙَ تي ڳانٺو،
هن جو گيت پيهي ويو،
ميرانجهيءَ باک جي ڪوهيڙي ۾!

—

ڪنوڻ ڪڙڪي،
جڏ منهنجيءَ ڇاتي تي ڪري -
اڇا آڱر جيڙو!

—

منهنجي پياري جي ٻاجهاري هٿ وانگر،
منهنجي ڳلهي تي تمجي ويو آهي،
سَرُهَ جي آس جو تڙڪو!

—

Gul Hayat Institute

ڇڪلي ۾،
هڪ ڪوٺي، خالي—
سُرءُ جي شام!

—

ميٽيءَ جي پنَ تي،
پوپٽ ويٺو آهي—
اڪيلو اُداس!

—

اگهيءَ جي ڪوٺيءَ جي ڳُڙڪي،
جنهن کي جنڊيءَ تي رنگيو آهي،
مانگهه جي پوري ناسي ڪڪر!

—

ادا، مون کي ڪاوڙ سنڌي هائڪوءَ تي آهي، جنهن ٻيت کي ڏيڍ ٽنگ ڏني آهي؛ باقي ائين نه آهي ته مون کي جپاني هائڪو نه وڻندو آهي. هڪ ڀيري مان جيل جي ڪوٺيءَ ۾ بند هوس ته اوچتو هڪ پوپٽ سيخن مان اندر اُڏري آيو هو. مون هن کي ٻُڪ ۾ جهلي، هن کان پڇيو هو: ”تون هُن وٽان ته نه آيو آهين؟“ هن پَرڙا ڦٽوڙيا هئا ته مون هن کي ڇڏي ڏنو هو ۽ پوءِ هن ڪوٺيءَ جي ڇتين سان ٽڪري ٽڪري ڪنڌائيون کوهي وڌيون هيون. ”پوپٽ، اڪيلو اُداس“، مون هائڪوءَ جا لفظ ٿڌي ساهه سان جهونگاريا هئا.

پر هاڻي ٿڌا ساهه ڀري ڀري، اسان مُٺيون ڀيڪوڙي، ڏند ڪرٽي آيا آهيون ۽ اسان کي ملايم جذبات گهڻو نٿي آڻڙي. اسان جي زندگي وهه جي وٽي آهي ۽ اسان کي زبردستيءَ پياري ويٺي آهي. اهو هائڪوءَ جورسُ ڳُلو، جنهن ۾ حقيقت جي تلخيءَ کان وقتي فرار آهي، فن جي اُن عملي جدوجهد ۾ رڪاوٽ آهي، جا قوم جي تقدير بدلائي سگهندي آهي.

Gul Hayat Institute

هڪ ڀيري اسان ٿر جي سفر تان موٽي رهيا هئاسين. اسان کي ٻه سواريون هيون ۽ ڇاڇري وٽ ٻنهي جا ڦيٿا پنڪچر ٿي پيا هئا. ڊرائيور پنڪچر ڳنڍي رهيا هئا، ته سج لهي ويو هو. واريءَ تي ڪنڊيءَ ۽ نم جا وڻ، سنجها جي پرڇائينءَ ۾، ڌرتيءَ - ديول جا پروهت ٿي لڳا. ان وقت سون واريءَ تي ٻه آڪ - ٻڪڙ ڏٺا هئا، جي شفق جهڙا رنگين هئا ۽ هڪٻئي جي ڪيڏ ٽپا ڏيئي رهيا هئا. چڻ جيئري هائڪوءَ وانگر ٿي لڳا. انهن کان پرڀرو هڪ ٻيونگيءَ جي ٻاهران ڪائي جوڀنونت سينگهواڙ دانگيءَ تي ٻاجهريءَ جو ڍوڍو پچائي رهي هئي ۽ هن جا ٻارڙا هن جي ڀرسان ڪُڏڪي رهيا هئا. سينگهواڙ کي پولڪو ۽ ڳاڙهو پڙو پيل هو ۽ سانيءَ اٿلائڻ وقت هن جي ٻانهينءَ ڪڙ ڪڙ ٿي ڪئي. ٻڪايل ٻارن لاءِ مامتا جي آنتر - انپوءِاڌ - پڪيءَ سانيءَ جي آڪنديءَ آئل هن جي چهري تي هڪ عجب ڪيفيت پيدا ڪئي هئي. سون ٿر ۾ اها ڪيفيت آتي ڏٺي هئي، جتي آڳٽر ۾ ڪجهه آن - ڪٺا هئا. ڇا سو نرا - سر جون ٽريچاڻيون، ڇا سوُرا چند جون ٻجرڻيون - سهني جي سورج - وَنسي سونهن، گهڻو ڪري گهوماٽيل نظر آئي هئي، جيو ته ڇوڏاري آن جي آٿاٽ هئي. (آن جي آڏاٽ جي باري ۾ ڪنهن ٽريءَ هڪ درد انگيز جملو چيو هو، جو سون کان وسري نٿو وسري - ”سائين، ڪٽڪ ته ميوو آهي. اسان کي ته آن ٻه ٻه نٿو ملي!“ آنَ مان هن جي مراد ٻرٿ ٻرت وغيره گاهن جا داڻا هئا.)

اسان ڇاڇري مان رات جو نائين بجي آمر ڪوٽ ڏانهن روانا ٿيا هئاسين. ٻڌي جي چوڏينهنءَ جي رات هئي ۽ چانڊوڪيءَ جي ڇاڪر ۾ واريءَ سوهل جي ڏيک ٿي ڏني. آنهيءَ سينگهواڙ جي سپاجهڙي صورت وري وري منهنجي اکين اڳيان ٿي آئي ۽ سون سوچيو هو ته سگهي پورهيت مانيءَ پچائيندي کهڙي نه پياري ٿي لڳي! گوگاسر نالي وستيءَ ۾ هڪ هوٽل هو، جتي اسان سواريون روڪيون. جيسين ڊرائيور انجڻين ۾ پاڻي وجهن، تيسين اسين هوٽل ٻاهران پيل سوڙن تي وڃي ويٺاسين. هوٽل ڇپري جي ٻاهران هو

۽ مٽيءَ جي چلهه تي چانهه ٽهڪي رهي هئي. اوچتو ڇپري مان کنجهڻ ڪڙڪڻ جو آواز آيو ۽ مون منهن ڦيري ڏٺو ته ڪوئي ستوڙ اندر لڏي تي لڙهي رهيو هو. مون هن جي باري ۾ پڇا ڪئي، ته هوٽل واري جواب ڏنو. "سائين، هن کي 'وارو' آهي!"

"وارو ڇا آهي؟" مون پڇيو.

"هتان جي ٻلر جي پاڻيءَ ۾ ڪا ٻي بيماري آهي، جنهن جي پيٽ سان، ماڻهوءَ جي جسم ۾ ڪيئان پئجي وڃن ٿا. سائين، وارو ڏاڍو بڇڙو آهي؛ ماڻهوءَ کي جهپ به نه لڳندي آهي ۽ سڄي سڄي رات رڙندو آهي!"

"هي ڪنهن اسپتال ۾ علاج لاءِ ڇو نٿو وڃي؟"

"ڇهن ڏينهن کان اتي ڇڙي ڇڪي رهيو آهي، نه هن وٽ پئسو آهي ۽ نه اسپتالن ۾ دوائون ئي علاج لاءِ آهن. هتي ته نانگ- ڪاڏي جو به علاج ڪونه آهي، روز هڪ نه ٻيو ڇڪ وڳهي مري رهيو آهي!"

مون چپ ٻيڪوڙي آسمان ڏانهن ڏٺو هو ۽ مون کي ائين لڳو هو ڄڻ چنڊ جي ڪرڻن مان ٻُر ٻُر ڪيئان ڪري رهيا هئا!

ادا، جتي انسان کي نه تحفظ آهي،نه تسلي آهي، نه آجهو آهي، نه اٽو آهي، نه اڪهائيءَ ۾ آسرو آهي،جتي زبان تي پهرو آهي ۽ قلم تي بندش آهي، اتي تصور جي عياشيءَ لاءِ ڪنهن به اهل دل شاعر وٽ گنجائش گهٽ آهي. جڏهن شاعر کي انهيءَ ڳالهه جو احساس اچي ٿو ته پوءِ گوليءَ جو ڪم ڏيئي سگهي ٿي ۽ آنڌيرو ۽ انياءَ جا ايماني ڳالهه آڏائي سگهي ٿي، تڏهن هن کي آڪ- مڪڙ تي هائڪو لکڻ ڪيترو نه بي معني ٿو لڳي!

هاڻي اچ ته انهن پٺت- ڪيئن جي دنيا جي ٻي شاعري به ڏيکاريانءِ، جنهن ۾ وڇوڙءَ جهڙو ڏنگ آهي. ويهين صديءَ جي پهرئي ڏهاڪي ۾ مغرب جي جديد فن ۽ سياسي شعور سان آشنائيءَ، جڏهن نه فقط دادازم (Dadaism)، سوريئلزم (Surrealism)، ڪيوبزم

(Cubism) جي بورجوا فن جا نظريا جپاني شاعريءَ تي اثرانداز ٿيا، پر آتي نراج وادي ۽ پرولتاري شاعري به وجود ۾ آئي. جپاني ٻوليءَ جا هي ترقي پسند نظم ڏس:

انهن جا گيت نه ڳاءِ
اهي ڪرمچي ڪُونپل،
اهي پوپٽ جا پَر،
اهو واءُ، جو پڻ-جهڻ ڪري رهيو آهي،
۽ اها استريءَ جي وارن جي سڳنڌ؛
جو ڪجهه به ڪوسل آهي،
جو ڪجهه به گهنگهريل آهي،
جو ڪجهه به آداس آهي،
هٽاءِ، آن کي!
جو ڪجهه به سُٺرو آهي
نه ڳاءِ، آن کي!
ان جي بدران ڳاءِ ان کي،
جو ڪجهه به جوڳو آهي:
جو مَن جي آٿت آهي،
ڇاتي ٺوڪي ڳاءِ،
ڌڪاوَ ۾ به--!
اهو گيت ڳاءِ، جنهن جو پڙلاءُ ڦهلجي وڃي،
اهو گيت، جو هانوَ کي ڏايو ڪري،
۽ ان کي ڇڪي وٺي،
پڇتاوَ جي پاتار مان؛
پنهنجو گلو ڦاڙي ڳاءِ
اهي گيت
پنهنجي جانئي جياري سُر ۾،
۽ سماءِ انهن کي
هرڪنهن جي دل ۾!   (ناڪانو شگي هارو)

مان خاموش ته لڳان ٿو،
پر امڪان آهي ته ڪجهه سوچيان ٿو.
مان ڳالهايان ته ڪونه ٿو —
پر مٿان مون کي ديوار سمجهن.

(تسوؤ بوءِ شگي جي)

سنڌءَ ۾ ڪنهن سڄڻ،
هڪ صوف موڪليو،
مون آن کي ڪاٽيو،
يڪدم —
سرخ، بي حد سرخ صوف،
منهنجي ترڪيءَ تي ڦڙو
ايترو ڳوڙهو جيترو هيءَ ڌرتي آهي!

(تسوؤ بوءِ شگي جي)

پوئين نظم ۾ صوف، مسيحي روايت وارو ممنوع ميوو آهي، جنهن کي کائي، آدم ڌرتيءَ ڏانهن رجوع ٿيو هو. شاعر، صوف کي سرخ چئي، پرولتاري فلسفي لاءِ کهڙي نه سهڻي تشبيهه پيدا ڪئي آهي!

١٩٤٥ع ۾ جپان جي شڪست، شاعرن کي پڻ فنڪارن کان وڌيڪ ماٺ ڏيئي ڇڏي. فاشزم جي رزمي شاعريءَ جي دور جي خاتمي کان پوءِ، جن به شاعرن جي جپان جي جنگي محاذ سان جذباتي وابستگي هئي، اهي خاموش ٿي ويا، ۽ فقط آهي پرولتاري شاعر اڳي کان اڳرا ٿي آيا، جن جنگ هلندي پنهنجي دور جي فاسد حب الوطنيءَ کان خاموشي بهتر سمجهي هئي يا جنگ جي کُلم کُلا مخالفت ڪئي هئي ۽ ان ڪري قيد ڪيا ويا هئا. جي پرولتاري شاعر ويهين صديءَ جي ٽئين ڏهاڪي ۾ چوٿيءَ جا شاعر ليکيا ويندا هئا، انهن آن جي پنجين ڏهاڪي ۾، وري پنهنجي جاءِ اچي والاري ۽ اڃا تائين وڃائي نه آهي.

ادا، مٿان اِئين سمجهين ته مان مانوري شيام سان رڌو آهيان، ڇو ته هُن کي منڍي هائڪوءَ جي هڪ - هٿي آهي. شيام به منڍي

Gul Hayat Institute

ٻولي آهي. مون ته هن کي 'ڪوُئا جو ڪاڪ - ڏٽي' ڪوٺيو آهي؛ اها ٻي ڳالهه آهي ته مون کي ڪاڪ - ڏٽيءَ کان ڪاڪ ِ وڌيڪ پياري آهي. چانگي کي چندن چاريندي ته مون ڪيئي ڏٺا، ڪوئي موسل کي ڏاڳهه تان موڙائي ته مڃان. — تنهنجو پنهنجو....

خط ٣-

١ آڪٽوبر، ١٩٦٦ . ادا، — ڪتي جو منهن ڪتي جو منهن آهي، پوءِ اهو سوا سٽيڪا جي جهنڊي هيٺان هجي يا ٻئي ڪنهن جهنڊي هيٺان. فاشي ڪتي گوئرنگ چيو هو، "جڏهن مون اڳيان ڪوبه آرٽ جو نالو وٺندو آهي، تڏهن منهنجو هٿ پستول ڏانهن ويندو آهي!" ٻيءَ جنگ عظيم ۾ فاشزم شڪست کاڌي، ۽ نيورمبرگ جون ڪارروايون انسانذات لاءِ عبرت ٿي آيون، پر اسان وٽ ته اڃا تائين ڪرسيءَ ڪرسيءَ تي ڪتو ويٺو آهي ۽ ڪاٺيءَ ڏيکاري رهيو آهي. ڪالهه اهڙي هڪ پسوءَ گهرايو ۽ چيائين ته "تو هيٺن ڇو لکيو آهي ۽ هونءَ ڇو لکيو آهي؟" مون چپن ۾ چيو، 'تون سامراج جو ڪفن چور آهين، تون قانون جي ڪل ۾ انڌي گهوڙي آهين، تون اهو اٺ ڳاڏو آهين، جنهن ۾ آمريڪا جا ٽاير ۽ عرب جو اٺ آهي، تون ڏاڍي اڳيان گونگو ۽ هيٺي اڳيان ٻوڙو آهين، مان توکي ڇا ٻڌايان ته مون هيٺن ڇو لکيو آهي ۽ هونءَ ڇو لکيو آهي؟'

هن ڪڙڪي سان چيو، "ڪجهه ڏاڍيان ڇؤ ته مان به ٻڌان!"

مون مجبور ٿي جواب ڏنو، "تو شاعريءَ لاءِ سند به ورتي آهي ڇا؟ تو وٽ 'حشم و جاهِ سڪندري' آهي، مون وٽ 'رسم و راهِ قلندري' * تون مون کي ڇا سمجهي سگهندين!"

---

* تو و حشم جاهِ سڪندري، من و رسم و راهِ قلندري.
(قرآنه العين طاهره)

Gul Hayat Institute

”ڇو سون علامہ اقبال کي پڙهيو آهي، سون کي چڱيءَ طرح خبر آهي تہ ’رسم و راه قلندري‘ ڇا آهي!“

”تون هن جي آيہ ’اِن الملوڪ‘ جي تفسير بہ پڙهي آهي؟ تو اهو بہ پڙهيو آهي تہ هن سلطنت کي غالب قومن جي جادوگري ڪوٺيو آهي ۽ اهو بہ چيو آهي تہ آخر اسرائيل جو خون جوش ۾ ايندو آهي ۽ ڪوئي موسيٰ سامريءَ جو طلسم ٽوڙي ڇڏيندو آهي؟“

”نہ، اهو ڪهڙي شعر ۾ چيو اٿائين؟“

”توکي اها خبر آهي تہ علامہ اقبال جو فلسفو خود هڪ سامريءَ جو طلسم آهي!“

”اهو ڪيئن؟“

”ڇا تون ڄاڻين ٿو تہ فاشزم ڪهڙي راڪاس جو نالو آهي؟ تو نٽشي پڙهيو آهي؟ توکي اهو علم آهي تہ ’بقول زردشت‘ (١) جي ’فوق الا انسان‘ (٢) ۽ هٽلر ۾ ڪوئي خاص فرق نہ آهي؟ توکي علم آهي تہ روميءَ جو ’انسان ڪامل‘ ڇا آهي ۽ ان کي علامہ اقبال ڪيئن پيش ڪيو آهي؟ ڇا تون ڄاڻين ٿو تہ ’انسان ڪامل‘ لاءِ شاهين جي تشبيهہ ڀرين ڪنهن ڏني هئي - شاهين، جنهن لاءِ ڪبوتر کي ڇورڻ ڦاڙڻ ’لهو تيز رکڻ‘ جو بهانو آهي! ڇا تون يهوديءَ لاءِ نفرت ۽ ’نسانتيءَ جي پوڄاري‘ لاءِ ڏڪار ۾ ڪوئي نفسياتي امتياز ڪري سگهندين؟ ڇا تون چئي سگهندين تہ حڪيم الامت، مسوليني ۽ نادر شاهہ جي مدح سرائي ڇو ڪئي آهي؟“

”منهنجو ايترو مطالعو نہ آهي، سون لاءِ منهنجو يقين ڪافي آهي!“

”تو علامہ اقبال جو اهو فارسي شعر پڙهيو آهي تہ بہ سو گڏهہ، انسان جو فڪر پيدا ڪري نٿا سگهن!“

”ها، مون اهو پڙهيو آهي، ان ۾ جمهوريت تي طنز آهي.“

”چڱو، جي تو اهو پڙهيو آهي، تہ ٻڌ: علامہ اقبال جي دؤر ۾، بہ سو گڏهہ انسان جو فڪر پيدا نٿي ڪري سگهيا، پر اڄ بہ

---

(1) Thus Spake Zarathushtra

(2) Superman

ڪروڙ ڳڻڀ، ٻه انسان جو فڪر پيدا ڪري نٿا سگهن. تون چاهين ته انهن جو تعداد اڃا ٻه وڌائي سگهين ٿو.“

هو ٽپي لوهه ٿي ويو ۽ چيائين ”تون زبان دراز آهين!“

”گونگو نه آهيان!“

”مان تنهنجي چپ ڪپي، تو کي گونگو ڪري ٿو سگهان!“

”گوئرنگ! پوءِ مون تي ميار نه رهندي!“

ادا، اها شاعري، اها طبيعت جي روشني مون لاءِ بلا ٿي آئي آهي. اکر اڳيان اڀري، واڳو ٿي وريا آهن. هيڏيءَ افسرشاهيءَ کي چا چوان ته ’اي پيسي ۽ عهدي جا هڏا چوسيندڙ! اوهان چيا جاڻو ته مون وٽ ڪهڙي امرت-رس آهي!‘ تو مون کي بار بار چيو آهي ته زماني سازيءَ کان ڪم وٺان ۽ ڪڏهن سيزر کي سلام ڪندو رهان، پر مون کان اهو نٿو پڄي. هتي فقط سيزر کي سلام ته نه ڪرڻو آهي، ڪورنش بجا آڻڻي آهي. ڪن-پڪڙ ۽ نڪ-گيسات ڪرڻو آهي، ۽ پٺي کي صليب تي ڏسي، منهن ڦيرائي ڇڏڻو آهي. اهي پورا ٽوڻيون ٽنيا منهنجا پرکيل آهن؛ نيٺ اها صليب سيزر جي مٿي تي ڦهڪائي هڻبي، فقط ڪجهه وقت جي دير آهي!

ادا، مون کي آنهيءَ ڪويءَ ۽ ڪلاڪار لاءِ عزت آهي، جو مٿين معاملي ۾ نراج وادي (۱) آهي، جنهن پڙهي پڇتايو نه آهي ۽ ڪڙهندي ڪيڀايو نه اٿائين. هر سچي فنڪار جي زندگيءَ ۾، اورنگزيب سان سرمد جي پنجه ڪشي آهي، ۽ سرمد جي شهادت اورنگزيب جو ابدي موت آهي. تو سرمد جي زندگي پڙهي آهي؟ دراصل امير خسرو ۽ سرمد هن ننڍي کنڊ جا ٻه عظيم وحدت پرست فنڪار هئا، جن جي زندگي تي اڃا تائين ايتري تحقيق نه ڪئي ويئي آهي، جيتري هنن جي اهميت آهي سرمد، جنهن کي ٺٽي جي هڪ سنڌي ڇوڪري جي محبت، مجاز جي پل تان اڪاري، حقيقت جي ڀرار تي پهچايو هو، هونءَ ته هڪ مجذوب شاعر هو، جنهن عريانيءَ کي هر لباس تي ترجيح ڏني هئي؛ پر هن جي وحدت پرستيءَ، هن

---

(۱) نراج وادي Anarchist

کي برصغير جي سياست ۾ ڇڪي، هن کان داراشڪوه جي حمايت ڪرائي، ۽ هن اڳڪٿي ڪئي ته سلطنت داراشڪوه کي ملندي. هن جا معتقد وڏي رهيا هئا ۽ ان ڪري اورنگزيب سازش ڪري، قاضي القضات کان فتوي وٺي، هن کي شهيد ڪرايو. سرمد جي زندگي هڪ شاعر جي بي باڪيءَ، حق گوئيءَ ۽ ان جي اگري نتيجي جو عبرت انگيز داستان آهي. محمد اڪرم، پنهنجي ڪتاب "رودِ ڪوثر" ۾ لکيو آهي:

"اورنگزيب، ملا عبدالقويءَ کي موڪليو ته هو سرمد کي ڪپڙن پائڻ لاءِ تاڪيد ڪري. ملا، سرمد کي گهرايو ۽ هن کان پڇيو ته 'تون اگهاڙو ڇو ٿو رهين؟' پتو ناهي ته سرمد ان وقت کهڙيءَ لهر ۾ هو! هن رڙ ڪئي، 'شيطان قوي آهي!' ملا قويءَ کي، 'شيطان قوي (ڏاڍو) آهي' جو فقرو ڏاڍو ڪڙو لڳو هوندو، پر رڳو اگهاڙپ ڪنهن جي قتل جو سبب ٿي نٿي سگهي. ان ڪري سرمد جي فردِ جرم (چارج شيٽ) ۾ اضافو ڪيو ويو. قتل جو بهانو هن جي هڪ رباعي به هئي، جنهن جي باري ۾ چيو ويو هو ته ان مان معراج جو انڪار ثابت ٿئي ٿو. معلوم ٿئي ٿو ته اورنگزيب جي محتاط طبيعت انهيءَ کي به ڪافي نہ سمجهيو، ۽ هن علماءُ کي چيو ته سرمد کي چيو وڃي ته هو 'ڪلمئه طيبه پڙهي' هن کي معلوم هو ته سرمد جي هڪ عجيب عادت هيءَ به آهي ته جڏهن هو ڪلمئه طيبه پڙهندو آهي، تڏهن 'لااله' کان اڳتي نہ وڌندو آهي. جڏهن علماء، سرمد کي ڪلمي پڙهڻ لاءِ چيو ته هن لااله کان اڳتي نہ پڙهيو، جو ڪلمئه نفي آهي (يعني 'الله ڪونه آهي'). ان تي علماء اعتراض ڪيو ته سرمد چيو ته 'مان هن وقت تائين نفيءَ ۾ غرق آهيان ۽ اثبات جي مرتبي تي نہ پهتو آهيان_ جڏهن پهچندس، تڏهن الاالله به چوندس!' علماء فتوي ڏني ته لااالله چوڻ ڪفر آهي ۽ جي سرمد توبهه ڪري ته ٺيڪ، نہ ته واجب قتل آهي. سرمد توبهه نہ ڪئي، جنهن ڪري، ٻئي ڏينهن، هن کي جامع مسجد جي سامهون قتل لاءِ وٺي ويا. سرمد ان وقت گدگد ٿي نظر آيو. جلاد هن جي سامهون

آيو، ته هن مرڪي، (فارسيءَ ۾) چيو ته 'توتي گهور وڃان ! اچ ، اچ! تون جنهن صورت ۾ به اچين ٿو مان توکي چڱيءَ طرح ٿو سڃاڻان' ۽ پوءِ هيٺيون شعر پڙهي، تلوار جي هيٺان ڪنڌ رکي ڇڏيائين :

(ترجمو): شور ٿيو ۽ مون عدم جي خواب مان اک کولي،
ڏٺم ته اڃا فتني جي رات باقي هئي، وري سمهي پيس!

"ماثرالامراء' ۾ سرمد جي قتل جا سبب لکندي چيو ويو آهي ته 'جيڪڏهن سچ پڇيو وڃي ته قتل جو سبب دارا شڪوه جي سنگت هئي، نه ته سرمد جهڙا اگهاڙا مجذوب ۽ آزاديءَ سان گفتگو ڪرڻ وارا گهٽيءَ گهٽيءَ ۾ ڦرندا هئا ۽ انهن کي ڪوئي پڇندو به نه هو.' ٻي به هڪ تذڪري نگار لکيو آهي ته 'جون ٿا ته سرمد جو دارا شڪوه سان رستو هو ۽ گهٽو ڪري عالمگير کي ڀٽيندو هو. وڌيڪ حال جي حقيقت جو علم الله کي آهي.' مولانا ابوالڪلام آزاد به انهي خيال جي تائيد ۾ لکيو آهي 'ايشيا ۾ هميشه کان پالٽڪس (Politics) مذهب جي آڙ ورتي آهي ۽ هزارين خونريزيون، جي پوليٽيڪل سببن ڪري ٿيون آهن، تن کي مذهب جي چادر ۾ ڇپايو ويو آهي' (۱)

ادا، توکي منهنجي تحرير بي ربط ته نٿي لڳي؟ گوئٽنگ، اقبال، سرمد، اورنگزيب، ملا قوي- آخر تون پڇندين ته انهن جي ذڪر ۾ ڪهڙو منطقي تعلق آهي؟ جي تون تاريخ ۾ ٽٻي هڻي ڏسندين ته ان ۾ توکي انهيءَ ذهنيت جو تسلسل ملندو، جنهن سان دؤر دؤر ۾، ڪنهن نه ڪنهن سچي فنڪار، پنهنجي جان جوکي ۾ وجهي، ذڪر ڪاڙهو آهي. مون کي مفڪر ۽ فنڪار جي انانيت وڻندي آهي، ڇو ته اها جبر جي احساس برتريءَ خلاف ڏال آهي. جنهن انسان موت جي جبر کي للڪاريو آهي، ۽ جو پنهنجيءَ تخليق کي جاودان ڪري سگهيو آهي، ان لاءِ زندگيءَ جي جبر اڳيان سر جهڪائڻ اسهائيندڙ آهي. مشرق ۽ مغرب جي فن ۽ ادب ۾ اهڙا ڪيئي مثال آهن، جڏهن سرجڻهار، ڏاڍ ۽ ڏمر اڳيان ڳاٽ اوچو

(۱) "رود ڪوثر"— محمد اڪرام، صفحا ۲۶۴-۲۶۵

Gul Hayat Institute

رکيو آهي ۽ زماني سنڌيءَ جي ذلت برداشت نہ ڪئي آهي. سوون کي روسي شاعر يوتوشينڪو جي آتم ڪهاڻيءَ ۾ اهو پڙهي حيرت نہ آئي تہ پرولتاري انقلاب کان پنجاهہ سال پوءِ بہ شاعر کي افسر شاهيءَ خلاف جدوجهد جي ضرورت نظر اچي رهي آهي. سان ڏانيان ڏو تہ اهو ڪرسيءَ ۽ ورديءَ وارو جانور، جنهن کي ڏڪي جي منڊي ۽ چيتي جا چنبا آهن، ڪنهن بہ سماج ۾ مرڻو نہ آهي ۽ شاعر کي سدائين پنهنجو قلم ان تي ڏڪو ڪري ڪم آڻڻو آهي.

مارڪسي فلسفي موجب طبقي جو مفاد اهو زنجير آهي، جنهن ۾ هر انسان جڪڙيو پيو آهي ۽ هن جي سفڪر ۽ عمل جي ڪڙي ڪڙيءَ ۾ جڙي پئي آهي. پر سارتر فلسفي لاطبقاتي (Declassed) سفڪر جي وجود کي بہ ڪافي اهميت ڏني آهي. جاگيرداري طبقي منجهان هوندي، ان طبقي جو ڪسان تي بي انتها ظلم ڏسي، جيڪڏهن ڪنهن مفڪر کي بورجوا انقلاب جي چاهنا ٿئي ۽ هو ان لاءِ وڙهي؛ يا سرمايدار طبقي منجهان هوندي، پرولتاريت جي بدحالي ۽ بورجوا نظام جي خونريزي ۽ سفاڪي ڏسي، جيڪڏهن هو پرولتاري انقلاب جو حامي ٿئي؛ تہ هن جي لاطبقاتي شعور جي سمجهاڻي مارڪسواد ۾ آهي ۽ ان سمجهاڻيءَ لاءِ هستي واد (وجوديت Existentialism) جي سهاري جي ضرورت نہ آهي. پر اچا تائين اهو طبقاتي جدوجهد جو نظريو سون کي تاريخ جي پوري سمجهاڻي نہ ڏيئي سگهيو آهي. اڪبر جي دور کان وٺي، هندستان ۾ صنعتي انقلاب جا آثار تہ نظر اچن ٿا، پر ڇا، اورنگزيب جا رجعت پسند نظريا تاريخ جي دارا کي پٺ تي موٽائي رهيا هئا ۽ صنعتي انقلاب ۽ ان کان پوءِ لازمي بورجوا انقلاب لاءِ رڪاوٽ پيدا ڪري رهيا هئا؟ ڇا، دارا شڪوه ۽ سرمد انهيءَ انقلاب لاءِ غير شعوري ڪوشش ڪري رهيا هئا؟ ڇا هي ضمير جو آواز فقط انهيءَ طبقاتي سنداڻ جو آواز آهي، جا انسان کي جدوجهد لاءِ ٽپي رهي آهي؟ يا انساني زندگي هڪ گوناگون حقيقت آهي، ۽ حسن، صداقت ۽ نيڪي آهي مستقل قدر (Absolute values) آهن، جن لاءِ انسان سدائين وڙهندو رهيو آهي ۽ جن سان طبقاتي

جدوجهد جو لازم ۽ ملزم وارو واسطو نه آهي؟ ڪيئن به هجي،آهي انسان، جي حسن، صداقت ۽ نيڪيءَ جي حمايت ۾ جان جي بازي لڳائي ويا، تاريخ جي عظيم حقيقت آهن ۽ انهن کان سواءِ طبقاتي جدوجهد جي ارتقا ناممڪن هئي. مون ان تي به سوچيو آهي ته ڇا سرمد ۽ داراشڪوه جي شهادت اجائي وئي آهي يا آها تاريخ جي ضمير ۾ ڪجهه صديون سڌي ۾ اچي وئي آهي ۽ نيٺ ان جي صدا ايري ايندي ۽ ڪشمير کان ڪارو منڊل تائين ڪيتري وقت لاءِ گونجندي رهندي؟ مون کي يقين آهي ته ڪوبه سچو انسان مرندو نه آهي ۽ اهو تاريخ جي وهڪري ۾ هڪ ابدي لهر ٿي رهندو آهي. موت، ويڙهه جو ڪوڙو سنسو آهي ۽ ڪانئر جي ساڀيا آهي، ۽ ڪانئر اتهاس ۾ سدائين ڪوڙ جو ساٿي رهيو آهي.

توکي خبر آهي ته جيل ۾ مون سان گڏ ڀيو ڪير نظربند هو؟ـ سوڀو گيانچنداڻي، جنهن جهڙي آزاد طبيعت ۽ گهري صداقت؛ مون ٻئي ڪنهن ماڻهوءَ جي لال ۾ ورلي ڏٺي آهي. جڻ پهاڙ آهي، جو هر آنڌيءَ، هر طوفان ۾ اڏول بيٺو آهي. نه ڄاڻان ڪيترا اهڙا انسان، پنهنجيءَ ڇاتيءَ جا ڇهه ڇپائي، ڳاٽ اوچو رکي، ظلم جو مقابلو ڪندا آهن ۽ گمناميءَ جي گهٽيءَ ۾ چڙت ڪائي، ڪري، لهو لهان ٿي، گهٽيءَ جي مٽيءَ ۾ ملي ويندا آهن، ۽ جڏهن ظلم جو انت ايندو آهي ۽ زندگيءَ جي سجي سجائي ڪنوار پنهنجي، ڏوليءَ ۾ اڳتي وڌندي آهي، تڏهن اها گهٽيءَ جي مٽي، ڪنوار جي ڪهنبي ۽ ڪهارن جي جتيءَ کي چنبڙي، پنهنجيءَ ستياناسيءَ جو اجر گهرندي آهي يا نه! ڪجهه سال ٿيا ته پاڪستان جو هڪ سياستدان، جنهن کي برٽرانڊرسيل ۽ سارتري جهڙين هستين سان گڏ ڪم ڪرڻ جو موقعو مليو آهي، لاڙڪاڻي وڃي رهيو هو، ته سکر ۾ ڪنهن هن کان پڇيو، ”اوهان موهن جي دڙو ڏسڻ وڃو؟“ هن جواب ڏنو، ”مان موهن جي دڙي کان به وڌيڪ عظيم حقيقت ڏسڻ ٿو وڃان!“

”اهڙي ڪهڙي حقيقت آهي!“

”سوڀو، سوڀو گيانچنداڻي!“

مچ پچاءِ سوڀو موهن جو دڙو آهي جو چوڪيداري سم ۾ ڪارڻ سي اداس آهي. تو ڪي اهو ٻڌي حيرت ايندي ته سوڀو جي ايم. سيد وانگر ڪيتري وقت کان سياست کان ڪناره ڪشي ڪري چڪو آهي؛ ۽ ٻنهيءَ نالي هڪ واهڻ ۾، انهي پنهنجي مشين تي وقت گذاريندو آهي، جنهن همالئه ڪوٺي جي در ۾ بند آهي. معلوم ناهي ته هن ڪي پوءِ به ڇا لاءِ نظر بند ڪيو هئائون؟ شايد واڳهه جا ڏند ڪڍي ڇڏيا ۽ ننهن ڪپي ڇڏيا، تڏهن به واڳهه واڳهه رهندو ۽ هن جي هيبت هاڻيءَ جي هانوءَ ڪي جهڪائي وجهندي. سون لاءِ هن جي صحبت وڏي غنيمت هئي. اسان جي وارڊ ۾، هوائي حملي کان تحفظ لاءِ هڪ وڏي کاهي کنيل هئي ۽ ان مان نڪتل مٽي، ان جي چوڌاري ڍير ٿي جمي ويٺي هئي. وارڊ ۾ گهمي گهمي، اسان پوپاڙيءَ جي پاڇاون ۾ ٿڌ کان ڪٿا ويڙهي، جڏهن انهيءَ ڍير تي ويهندا هئاسين، ته به ابوالهول لڳندا هئاسون، جن جو راز اڄ تائين ڪنهن نه ڄاتو آهي. مان خود ڪنهن وقت هن جي اجنبي چهري ڏانهن ڏسي سوچيندو هوس ته هي انسان، جو هن ڌرتيءَ جي پنجاهه سالن جي تاريخ آهي، ان جون غلطيون به آهي ۽ ان جي عظمت به آهي، مون کان ڪيترو نه دور آهي!

هن کي شام جو ڇهين بجي ڪوٺيءَ ۾ بند ڪندا هئا ۽ مان پوءِ ڪوٺيءَ جي ٻاهران وڃي ويهندو هوس. اسان جي وچ ۾ لوهي سيخن سان دري هوندي هئي. هڪ دفعي مينهن ڪجهه ڪات ڪري وسي رهيو هو ۽ بجلي ٻٽيون وسامي ويون هيون. سوڀو ڪوٺيءَ ۾ بند هو ۽ مان دريءَ جي ٻاهران ويٺو هوس ۽ هن کي سنڌي ادب جي جديد رجحانن تي ڪجهه ٻڌائي رهيو هوس. ان وقت مون هن کي چيو: "سوڀا، مون ڪٿي پڙهيو آهي ته ڪبير ۽ نانڪ جي پوئلڳن، هنن جي موت کان پوءِ هنن جي چادر ورهائي ڪئي هئي. مون کي به اهوئي انديشو آهي ته منهنجي موت کان پوءِ منهنجي ڪفن کي اڌ اڌ ڪيو ويندو، پر مان سوچيان ٿو ته جي مان پنهنجي جيئري، ان کي هڪ جهنڊو بڻايان ۽ ان کي پنهنجي زت ۾ ربٽو ڪري اوچو

ڪيان، ته ان کي منهنجي موت کان پوءِ ورهائڻ جي ضرورت نه پوندي!“

ان وقت ڪنوڻ ٻه چار ڪڙڪا ڪيا ۽ مون ڏٺو ته سوپو آئي بيٺو آهي ۽ دريءَ جي سيخن ۾ منهنجن هٿن ڪان ڪجهه مٿي پنهنجا هٿ ڪپائي چڙيا اٿائين. اوچتو هن چيو هو، ”مون کي پنهنجو جهونو نظم ’او باغي، او راج دروهي! ‘ ٻڌاءِ. مون کي اهو ڏسي عجب ايندو آهي ته تون ڪيتري وقت کان، جوالا جي مٿيءَ ۾ رابيل جا پوٽا پو کيندو رهيو آهين!“

وري ڪنوڻ ڪڙڪي هئي ۽ مون ڏٺو هو ته هو مرڪي رهيو هو. اها مرڪ مون کان ڪڏهن به نه وسرندي. اها مرڪ هڪ جهوني، جانباز بولشيوڪ جي مرڪ هئي. جنهن آرڙهه جي آس ۾ رڪ جو چاقو چمڪي رهيو هو. پوءِ مون سيخن کي زور سان جهلي، بلند آواز سان، ’او باغي، او راج دروهي....‘ پڙهيو هو ۽ جيل جا پهريدار وائڙا ٿي ويا هئا. مون کي محسوس ٿيو ته جنهن لوهه ۾ اسان جا هٿ پيا هئا، ان ۾ چقمق جو اثر پيدا ٿي چڪو هو. اُن رات کان وٺي، اسان ۾ ڪائي اجنبيت نه رهي هئي ۽ مون کي هن کان سواءِ ماڻيءَ گرهه نڙيءَ ۾ ڪنڊو ٿي لڳندو هو.

مان ان رات جڏهن سوپي کي چيڙي پنهنجيءَ ڪوليءَ ڏانهن موٽيو هوس، تڏهن مون سوچيو هو ته واڳياسي جي ڳل جي اهميت ٿي ڪهڙي آهي! نه اهو ڪنهن جي چوٽيءَ ۾ لڳندو آهي ۽ نه ڪنهن مالها ۾ پوئبو آهي! واهوندو ورند آهي ته اهو لهڪندو ٻه اچاتو آهي ۽ لُڙيءَ ۾ مرجهائيندو به اچاتو آهي ۽ ڪاريءَ رات ۾ رڳو آڪاس جا نيو لڪ نيڻ ان جي مرجهايل پتين کي رائي تي رلندو ڏسندا آهن. مون ڪوليءَ ۾ موٽي پنهنجيءَ ڊائريءَ ۾ لکيو هو:-

”تون، جو اڇٽو به آهين ۽ جنهن کي مون ڏٺو به نه آهي؛
تون، جنهن جي زلف جو سلسلو، هن زندان تائين پهتو
آهي ۽ منهنجي ضمير کي وڪوڙي چڪو آهي- هاڻي
آءُ، ڇو ته ڪافي دير ٿي وئي آهي ۽ عمر تي ڪوئي
اعتبار نه آهي!“

ادا، تون ته چائين ٿو ته مون هن انڌير نگريءَ ۾ ڇا ڇا نه

Gul Hayat Institute

سڃو آهي! منهنجيءَ نظربنديءَ جي دوران ۾، ڪڏهن مون کي مُلحد ۽ غدار ٺهرايو ويو. ڪڏهن آهي جا ننڍيون، ڪڏهن گهر کي باهه ڏيڻ جا ڏنائون، ڪڏهن گولي ڏيڻ جي هنيائون ۽ ڪڏهن ڦاهي تي چاڙهيائون. مان پنهنجي صليب تان واجهائي رهيو هوس ته ڪوئي آهي جو ٻڙڪ ٻاقي، پر ڪنهن جي چپ تي ٻُڙڪو نه آيو. شايد ٻه چار اهڙا هئا، جي آن صليب سان گڏ ملائي، گونگا ٻوڙها ڳاڙهي رهيا هئا. اهو ڪنهن به نه پڇيو ته ڪهڙي قانون ۾ ڪيت جي سزا نظربندي آهي، قيد آهي، موت آهي؟ پر شايد وچئين طبقي ۾ اها اميد ئي اجائي آهي ۽ منهنجا ڳيت اڃا تائين سنڌ جي مزدور ۽ هاريءَ تائين نه پهتا هئا. اهو وچون طبقو ڪچري جو ڍير آهي، جنهن ۾ سڙاند کان سواءِ ڪجهه به نه آهي؛ ان جي زندگي ايتري ته بد ذوق آهي، ان جي ماحول ۾ ايتري ته عفونت آهي ۽ ان جا خيال ايترا ته غليظ آهن، جو جيڪو به ان جي لاش جو ڪانڌي نه آهي ۽ ان جي ڪفن ۾ ڪافور جي بوءِ سنگهي، هٿي ٻاسي ٿيو آهي، اهو انقلابي آهي. جيستائين وچين طبقي جي ڪنهن فرد ۾ لاطبقاتي لاڙو نٿو اچي، تيستائين هن جو وجود ڪنهن به آزاديءَ جي تحريڪ لاءِ پوريءَ طرح ڪارگر نه آهي. هن وچولي طبقي جو ڇا ۾ اعتبار آهي؟ هي جي جهاد ۽ عالم اسلام جي غلبي جي نشي ۾ چور آهن، جن پوري دنيا ۾ پاڻ کي دين جي تجديد ۽ احيا جو مرڪز سمجهيو آهي، جي پاڻ کي خالد بن وليد ۽ طارق بن زياد جو اولاد ٿا سمجهن ۽ جن جي زندگيءَ جي ماوا ۽ ملجا حقيقت ۾ رشوت خوريءَ ۽ چور بازاريءَ کان مٿي نه آهي، سي ڪيڏانهن وڃي رهيا آهن؟ هي، جي مجدد الف ثانيءَ وٽ چڱ وڏائي آهي ۽ ابن العربيءَ جي نالي کان به واقف نه آهن. جن جي دماغ ۾ جمال الدين افغانيءَ ۽ مهدي سوڊانيءَ کان وٺي حالي ۽ اڪبر الله آباديءَ تائين اَٽ وَٽ ڪري وڃي رهيا آهن، تن مان ڪهڙي ترقي پسند سماج جي اوسر جي توقع آهي؟ هي، جن جي پور پور ۾ نفرت ڀري ويئي آهي، جن پنهنجيءَ ڌرتيءَ کي ڌڪاريو آهي، هي سامراج جي ڇاڙي اوڳاڇيل ڍونڍ جا ٻوجرا ڪيئان، ڪهڙي انقلاب جا اهل ٿي سگهن ٿا؟ صحيح انقلابي قوت، مزدور ۽ ڪسان

آهي، ۽ وچولي طبقي جو ڪوئي به فرد انقلابي صلاحيت جو اهل تڏهن ٿي ٿي سگهي ٿو، جڏهن هن ۾ پنهنجي طبقي لاءِ بي انتها نفرت ۽ مزدور ۽ ڪسان لاءِ محبت پيدا ٿئي، ۽ هو انهن جي تقدير کي پنهنجي تقدير سمجهي، انهن جي طبقاتي جدوجهد ۾ شامل ٿي وڃي.

مون کي وچولي طبقي جا ڪرنٽرا ڪينٽرا انٽيليڪچوئل به ڪونه وڻندا آهن. تو ڳڻس ٻتين جي روشنيءَ ۾ ڪيڪڙا ڏٺا آهن— اونداهين راتين ۾ ڪلفٽن جي ڪپر تي ڪيڪڙا؟ انهن کي کهڙي ڄاڻ ته اونهي جو آنت ڇا آهي! اهي انٽيليڪچوئل اديب، اتهاس جي هٿ ۾ ڪاغذ جا لغڙ آهن. ڦهرين اهي لغڙ هڪٻئي کي ڪاٽا ڪندا آهن ۽ پوءِ طوفان سيني جي پني جا پرخچا اڏائي ڇڏيندو آهي. هن ڏيوالي ڏيهه ۾ مون کي جي به ذات ڏٺي مليا، آهي آنهيءَ وچين طبقي جا انٽيليڪچوئل هوندي به آن جا باغي هئا. طالب العلميءَ جي دور ۾، مون سان تي اهڙا ڪاپڙي مليا، جن تنهي جي باري ۾، مون کي ننڍپڻ جي هيئين سٽ ياد ايندي آهي:

جو ڪيءَ جا ڳائي، ماري وڏو مامري!

۽ آهي هئا— سوڀو گيانچندائي، ابراهيم جويو ۽ حشو ڪيولراماڻي.

سوڀو اسان جو لال قلندر آهي، جنهن جي جتيءَ ۾ اڃا تائين ڪنهن به پير نه پاتو آهي. وقت پلٽو کائيندو ۽ هن جي مٽيءَ تي ميلا لڳندا، ان ۾ مون کي ذرو به شڪ نه آهي. جويو، ڪرست ۽ ڪرانتڪاريءَ جو ڳوڙهو ڳانڍاپو آهي. تو ته هن جي آٽت ڏٺي آهي، پر جڏهن سنڌڙيءَ لاڻون لڏيون، تڏهن ڪير چوندو ته ان جو سارو لال لباس، هن جي آزاديءَ ۾ آنيل آهي! هو اهو آدي جڳادي الوپ ماڻهو آهي، جو نؤ ورنيءَ جي سينڌ ۾ ستارا سجائي، ڪم ٿي ويندو آهي. هن ئي مون کي سيکاريو ته شاعري زمهرير جي برف نه آهي، جهنم جي آگ آهي ۽ جڏهن ان جا شعلا تيز ٿي وڃن ٿا، تڏهن اوچتو جنت جا دروازا کلي پون ٿا. باقي حشوءَ سان تنهنجي واقفيت نه آهي. جي تون هن سان مليل هجين ها، ته تو کي معلوم ٿئي ها ته ڀٽائيءَ جي آنهيءَ سٽ ”مون سي ڏٺا ماڻ، جنهن ڏٺو پرينءَ کي!“

۾ ڪهڙي ڪيفيت سمايل آهي. حشو- سنڌ پيو حشو ڪٿان آئيندي؟ حشو، جو چوندو هو ته ”مان واڻيو نه آهيان- ڄٽ آهيان، مان سردار حشمت الله آهيان. ڄٽ ڪهاڙي آهي، ڪوڏر آهي، هر آهي، واهولو آهي، ڏر ڌتيءَ جي دانهن آهي، ڀڳهر جي پڪار آهي؛ واڻيو موڙي آهي، مرادي آهي، ٿر جي ٿڌي مٽي آهي، اڳڙيءَ جو انقلابي آهي. سنڌ ۾ سچو ڪرانتڪاري فقط ڄٽ ٿي سگهندو آهي!“

حشوءَ مون سان مُرڪي موڪلايو هو ۽ مون اهڙي مُرڪ اڃا تائين ڪنهن جي به چپن تي نه ڏٺي آهي، ڄڻ ڏک جي ڏائڻ جو ڪنجرو ڪيري پيو هو ۽ ان مان ڪاٺي ابوجهه نينگري گڏيءَ جا ڪپڙا سبي رهي هئي. ڪهڙي نه انوکي هئي آها مرڪ! ڄڻ پنيور جي پٽ تي سسئيءَ جي پوئين چُمي هئي! ڄڻ راءِ ڏياچ جو دهرو دان هئي! پر اهو دان هن ڪنهن کي ڏنو؟ ڪنهن کي هن جي سِر جي طلب هئي؟ مان جڏهن به حشوءَ جي باري ۾ سوچيندو آهيان، تڏهن اٿين نظر ايندو آهي ته مٽيءَ جي ڍير ۾ ڪاٺي سرنگهه آهي، جنهن مان هو دور دور وڃي رهيو آهي. اها سرنگهه موت جي سرنگهه آهي، جلاوطنيءَ جي سرنگهه آهي، ۽ ان جي مٽيءَ ۾ سنڌ جون روايتون ليٽڙيون پيون آهن ۽ هُو مومل جي مانگ ۽ مارئيءَ جي لوئيءَ کي لتاڙيندو وڃي رهيو آهي. هن کي ويندو ڏسي مان ٻوڙ ٻاٽيندو آهيان ته هن جي پاند کي پڪڙيان، روئان، ليلڙائيون ڪيان، ۽ هن کان پنهنجو عظيم گناه بخشايان، پر سرنگهه جو لنگهه مون لاءِ بند ٿي ويندو آهي ۽ حشو موٽي نه سگهندو آهي!

مون کي چڱيءَ طرح ياد آهي ته- ڪيئن مان حشوءَ کي هوائي جهاز تي چڙهڻ، موٽي برنس باغ ۾ آيو هوس ۽ بينچ تي ڌان ٿي ڪريو هوس. ان وقت هڪ پوڙهو گينديءَ جي گل تي پري رهيو هو. مون ان کي ٻُڪ ۾ پڪڙي، پنهي ترين جي وچ ۾ چيپاڙيو هو ۽ منهنجا هٿ هن جي لوڙل نچويل ڪنيڙائين ۾ لٿبجي، گندا ٿي ويا هئا. پوءِ مون آهو گيندي جو گل پٽي، ان جي پتيءَ چپٽين ۾

Gul Hayat Institute

سروڙي هئي ۽ ان جي ڏاڍيءَ کي لٽون هئي، ان کي جَٽ کان جهونجهاڙي، چِڪي ڪڍيو هو. جڏهن پوءِ به مون کي چين نه آيو هو، تڏهن ڪيسي مان چاقو ڪڍي، سون ان کي ناريل جي ٽڙ م ڪيٽي پيرا هنيو هو. ”ڪانئر، ڪمينا، نيچ!“ مون پاڻ کي باربار گاريون ڏنيون هيون. جڏهن رات ٿي هئي، تڏهن مون کي ستارا ائين لڳا هئا، ڄڻ ڪنهن ازلي باد فرنگ جون ڦرڙيون ڦسي پيون هيون.

ادا، ان کان پوءِ زندگيءَ ڪيتريون نه قلابازيون کاڌيون هيون! مون کي اها رات ياد اچي رهي آهي، جڏهن مون سستي رَم جي بوتل پنهنجي ۽ حشوءَ جي (مرحوم) دوست مُونس اڳيان آڻي رکي هئي ۽ هن کي چيو هو، ”اِهَ نه پيئون! اڄوڪي رات نجات جي رات آهي!“

”هر باده نوشيءَ جي رات نجات جي رات ٿيندي آهي.“ مونس چيو هو.

”نه، اڄ ائين نه هو، پر هاڻي شايد ائين ٿئي!“

”اڄ ڇو نه ۽ هاڻي ڇو؟“

”ڇو ته هاڻي شراب شاعريءَ لاءِ نه، شراب شراب لاءِ پيئڻو آهي!“

”يعني؟“

”اڄ مان ڏهين ورهين جي عمر کان وٺي هن وقت تائين لکيل پنهنجو پورو ڪلام جلائي رهيو آهيان!“

”ٺيڪ، شراب زنده باد!“

”شاعري مرده باد!“

پوءِ مون پنهنجن قلمي نسخن جي ڍير تي ڪجهه رم پيئڻو هو ۽ ان کي تيلي ڏني هئي ۽ اسان انهن جي آگ تي هٿ سيڪيندي رم پيئندا رهيا هئاسين. جڏهن اهو ڍير رک ٿي ويو هو، تڏهن مونس ٺيڪ ڏئي چيو هو.

”پر، توکي ته پنهنجو پورو ڪلام ياد آهي؛ جيستائين

انهيءَ ياد کي جلائي رک نه ڪندين، تيستائين تنهنجي نجات ناممڪن آهي.“

مون ڏاڍي ڪوشش ڪئي، پر ان ياد کي رک ڪري نه سگهيس؛ اها چڻنگ ٻڌجي دکندي رهي ۽ ڪجهه سالن کان وڄ ٻڌجي منهنجي وجود کي وڪوڙي چڪي آهي. شاعريءَ کان فرار مون کي ڪٿي ڪٿي پهچايو ۽ منهنجي روپوش روح ڪٿي ڪٿي پناهه ورتي، اهو هڪ لمبو داستان آهي ۽ ان جي وستار لاءِ هڪ پوري ڪتاب جي ضرورت آهي. پر اهو لهُوترنگ جنهن ’او باغي، او راج درو هي!....‘ سرجيو هو، ڪيتري وقت کان وري وڃي رهيو آهي ۽ مون کي پنهنجي نجات شاعريءَ کان فرار ۾ نه، شاعريءَ جي آغوش ۾ ملي چڪي آهي.

هاڻي مان جڏهن به انهيءَ فراري دؤر تي سوچيندو آهيان، تڏهن مون کي پوتوشينڪو جو هيٺيون نظم ياد ايندو آهي:

”مون کي آها ڏورانهين ماڻري ياد اچي رهي آهي،
آها پٿي پراڻي پل-
۽ آها گهوڙي تي نڪو نڪو ويندڙ منڊ،
ڏڏڙ جي ميرانجهيءَ لڙاٽ ۾ هيٺي، اڏنگي-
’خون‘
هن رڙ ڪئي!
مون کان اها ڳالهه ڪٿي به نه وسري آهي.
ڪيترائي ماڻهو هن جي ڪلهي پڄندا آيا هئا،
پنهنجا ڏاٽا گاهه ۾ ڦٽي ڪري؛
۽ اداس ۽ اجنبي ’هئو‘ پيو هو،
لڪريءَ جي ڀڙئين پاسي،
پنهنجيءَ پاسريءَ ۾ اِڪلي گهاوَ سان،
ڏاڙهي ۾ بيڏوهه مارجي ويل.
مون کي ڇڪتي جي ڪاري ڇپيٽ ياد آهي،
۽ گهوڙي جا سنب ڪنن ۾ وڄي رهيا آهن،

Gul Hayat Institute

۽ ڏنڙ ۾ انهيءَ منڊ جو ڌهو اڇا ڌاڳين مون تي پنجي رهيو آهي.

’خون‘

اها رڙ اڇا ڌاڳين منهنجي هانوَ کي چيري رهي آهي.
مون کي هن دنيا ۾ رهڻ ڏکيو ٿو لڳي،
اها ڌانهن آسٿهه آهي؛
مان انسان جي موت تي اڇا هيريو نه آهيان.
وڻي ٻيا نه وڻي، مون اڪثر روح جي غير محسوس تباهي ڏٺي آهي.
ڪنهن جهوني ساٿيءَ کي پنهنجي پورهئي ۾ ڏسي،
مون کي هن جي موت جي اڳڪٿي ڪنبائي ڇڏيندي آهي-
موت، جو هن جي ٻيل ٻول کي ٽڙائون ڪري ڇڏيندو؛
مان ايترو ڀڪو نه آهيان،
مان ڏند پيڪوڙي ماٺ ٿي ويندو آهيان—
’خون‘
مان ذري گهٽ رڙ ڪندو آهيان!“

ڪالهه هو نادان مون کان پڇي رهيو هو ته ’مان هيئن ڇو ٿو لکان ۽ هونءَ ڇو ٿو لکان!‘ هن کي ڪهڙي خبر ته مان ازلي باغي آهيان ۽ جي آدم ڪڻڪ جو داڻو نه کائي ها ته مون کي هن جو اولاد سڏائيندي شرم اچي ها. هُو ڇا ڄاڻي ته شاعر پنهنجيءَ آزاديءَ مان آزاد ٿي نه سگهندو آهي. جنهن ڀڳهار جا چار سڪا وٺي ضمير وڪيو آهي، تنهن کي ڪهڙو علم ته اديب جي زبان آهو ضربخانو آهي، جتان لفظ لفظ چانديءَ سوني جي نئين سڪي وانگر نڪرندو آهي ۽ ان تي هن جي مُهر هوندي آهي! هن ۾ ڪجهه ادبي ذوق هجي ها ته هن کي فرانسي شاعر پرورٽ (Jacues Prevert) جو هي نظم ٻڌايان ها:

مون پنهنجي ٽوپي پڃري ۾ رکي،
۽ پکي مٿي تي رکي ٻاهر نڪتس—

Gul Hayat Institute

”سو هاڻي ڪو به ٽوپي لاهي سلام نٿو ڪري؟“ ڪمانڊر پڇيو.

”نه، هاڻي ڪو به ٽوپي لاهي سلام نٿو ڪري!“ ٻڪريءَ جواب ڏنو.

”اوه! ٺيڪ،

”مون سمجهيو هو ته اڃا ٽوپي لاهي سلام ڪبو آهي!“ ڪمانڊر چيو.

”توکي معافي آهي. هر ڪوئي ڪانه ڪا غلطي ڪندو آهي!“

ٻڪريءَ چيو.

مون جڏهن متيون نظم پڙهيو هو، تڏهن الاجي ڇو اردوءَ جا ترقي پسند شاعر ياد آيا هئا. شايد ان ڪري جو هنن ٻڪريءَ بجاءِ موتڻي رکيو آهي ۽ ٽوپيءَ ۾ سنهري ڦندڻ لڳائي ڪيهي رهيا آهن. پيارا، پنهنجي متي تي ته عقاب آهي، جو ڪنهن به ڪمانڊر جون اکيون ڪڍي سگهندو آهي— تنهنجو پنهنجو.

ڪانئرا ڪَٽڪن....

پيارا حميد،

تو سان فون تي وعدو ته ڪري ويٺو آهيان، پر هاڻي سوچيان ٿو ته توکي ڇا موڪليان. مٿان وري سليم جو خط پهتو آهي.

منهنجي شاعري اُنهيءَ ٽوٻي وانگر آهي، جو جڏهن ٽٻي هڻي، مُٺ ڀري مٽاڇري تي ايندو آهي، تڏهن هن جون اکيون پاڻيءَ ۽ مٽيءَ سان ايترو ته لڙاٽيل هونديون آهن، جو هن کي ٻيءَ ٽٻيءَ لاءِ ڪافي ساهي پٽڻي پوندي آهي. شاعريءَ ۾ به جندڙيءَ جي جوارڀاٽا آهي؛ آها وير وانگر ايندي آهي ۽ موٽ ڪاٺي فقط سُڪل ڏوٿ پهاڙيون ڇڏي ويندي آهي. جڏهن شعر جي آمد ٿيندي آهي، تڏهن دل جو دڙڪو ائين تيز ٿي ويندو آهي، جيئن وحشي آفريڪي گهاٽن جهنگن ۾ ڍُهل وڄائيندا آهن، اُنهن جي هُل هُلاچي تي شڪار هيڏانهن هوڏانهن ڀڄي، آخر اُنهن جي چار ۾ اٽڪي ڦاسي ويندا آهن، ۽ پوءِ ڍُهل جو آواز ڌيرو ٿيندو ويندو آهي ۽ نيٺ اُن جي جهيڻي جهانءِ پاتار ۾ ٻيهي ويندي آهي. جيستائين اهو شڪار ونڊبو ورهائبو نه آهي ۽ وري آهيڙين جا اَنڌا ٻُڪ ۾ وڌيا نه آهن، تيستائين اهي ڍُهل ٻڌڻ ۾ نه ايندا آهن. شعر جي تخليق هڪ عجيب تجربو آهي. باشعور ۾ باشعور شاعر به پنهنجي تحت الشعور جي هيجان جو محتاج آهي.

مون محسوس ڪيو آهي ته مون ۾ بُت تراش جو جنون آهي. بُت تراشيءَ لاءِ جذبات جي شدت، خون جي گرم رويءَ ۽ جانڪنيءَ جي ضرورت آهي. تخليق کان پوءِ مصور جا هٿ رنگ ۾ ٿڦيل نظر ايندا آهن؛ پر بت تراش جا هٿ، ڇيڻيءَ تي زبرا ڌڪ هڻي، لهولهان ٿي پوندا آهن، — ۽ وري پٿر ۾ ٻُهي، ٻيءَ مورتيءَ کي ڇڪي اچڻ لاءِ اُنهن ڇتيل ڇچريل هٿن کي ڪجهه آرام جي

ضرورت محسوس ٿيندي آهي.

شعر، جي واقعي شعر آهي، ته هر سٺ شاعر جي هڏي جي ميڪ آهي. ان جي تخليق ۾ جسماني ڪاوش به ايتري ئي آهي، جيتري روحاني. سرجڻهار جي سرير ۾ هر نئين سٺ ايتريءَ تيزيءَ سان ڦرندي آهي، جيئن ڪا ئي شيءِ جنديءَ تي ڦرندي هجي. ڀٽائيءَ 'رڳون ٿيون رباب' چئي ساڳيءَ ڪيفيت جو اظهار ڪيو آهي، پراهو رباب 'ويل سڀ ڪنهين' فقط شاعر جي تحت الشعور ۾ وڄندو رهندو آهي.

بهرصورت، جنهن دور مان اسان گذري رهيا آهيون، ان ۾ ساهي پٽڻ جي گنجائش نهايت گهٽ آهي. ڀٽائيءَ جي 'سوڌا، ٻالڪ، چوڪا' واري ڪهاوت جيتري اڄ معنيٰ خيز آهي، اوتري ڪڏهن به نه هئي. هن وقت ذات کي خالي ڪارتوس وانگر ڦٽي ڪري نه ڇڏڻو آهي. جي نظم ۾ نه، ته نثر ۾ ان کي سنڌ جي نجات لاءِ ڪم آڻڻو آهي. ڪنهن به محافظ دستي جي ڪاهيءَ ۾ اڪ ـ ٻوٽ اهو جرم آهي، جنهن لاءِ تاريخ وٽ ڪائي معافي نه آهي. في الحال اڳئين مجموعي مان (جنهن کي تو يا ابراهيم 'جل جل مشعل جل جل' جو عنوان ڏنو آهي) جي ڪچ ڪوڏيون رهجي ويون آهن، تن کي اچو آجرو ڪري موڪلي رهيو آهيان * دراصل مون اڳئين مجموعي جو عنوان 'وڇون وسڻ آئيون' سوچيو هو ۽ ان جي وضاحت لاءِ ڀٽائيءَ جي هيٺين سٽ عنوان جي پرسان ڏيڻ جو ارادو ڪيو هو—

'منڊائتي ميڻهن جي، ڪوڻ نه ڪوٺي.'

مون کي ڀٽائيءَ سان ايتري عقيدت ٿي وئي آهي، جو هر ڪتاب جو عنوان هن جي ڪلام مان ڪڍڻ چاهيان ٿو. مون کي هميشه ائين لڳو آهي ته اهو عنوان چڻ منهنجي ڪتاب جي سرورق تي ڀٽائيءَ جو هٿ آهي، جو آن جي مٿي تي رکيو آهي ۽ آن کي

---

* اهي 'ڪچ ڪوڏيون' هن ئي پرچي جو سينگار آهن. (ادارو)

Gul Hayat Institute

دعا ڪري رهيو آهي.

رسول بخش پليجي مون کي هڪ ڀيري چيو هو، ’تنهنجي نثر ۾ ته زندگيءَ جو مادي نظريو ملي ٿو، پر تنهنجي نظم ۾ ٻٽائيءَ وانگر مابعد الطبيعاتي ابهام (Metaphysical vagueness) آهي.‘ مون کي هن جي تجزيي سان اتفاق نه هو. پر ان وقت مون محسوس ڪيو هو ته شايد منهنجي انسان ۽ ڪائنات، زمان ۽ مڪان جي تخيل کي مادي نظرئي وارا اپنائي نه سگهندا. هونءَ ته منهنجيءَ نظر ۾ وحدت الوجود (Pantheism) دهريت (Atheism) لاءِ هڪ ملائيم لفظ آهي؛ پر پوءِ به مون کي پليجي جي اعتراض ۾ پنهنجي دور جي ذهين طبقي جي آها يڪ جهتي نظر آئي هئي، جنهن شاعر جي روح تائين پهچڻ کان انڪار ڪيو آهي.

تازو ’سوويت ادب‘ ۾ مون روس جي عظيم شاعر ۽ ناولسٽ پيسٽرنڪ تي هڪ تنقيدي مضمون پڙهيو آهي، جنهن منهنجيءَ انهيءَ سوچ ۾ ڪافي ڦيرو آندو آهي. ٻه چار ڏينهن اڳ مون بورجوا پريس جي هڪ خبر پڙهي ته پيسٽرنڪ جو نوبل انعام کٽندڙ ناول، روس جي مشهور ادبي رسالي نووي مير (Novy Mir) ۾ شايع ٿي رهيو آهي. ان کان اڳ ٻه چار ڀيرا مون ترقي پسند ادب ۾ فني آزاديءَ تي بحث ڪندي چيو هو ته ’مون کي ان جو انتظار آهي ته ”ڊاڪٽر زواگو“ روس ۾ ڪڏهن ٿو شايع ٿئي.‘ مون کي توقع هئي ته ڪنهن نه ڪنهن وقت آتي ان جي اشاعت ٿيندي. ايليا هرنبرگ جي ناول ’برف رجي وڃي‘ (The Thaw) کان وٺي يوتوشينڪو (Yevtushenko) جي آتم ڪهاڻيءَ ۽ شاعريءَ ۽ وزنيسينسڪيءَ (Vozne Sensky) جي شاعريءَ تائين، جو روسي ادب انگريزي ترجمي ۾ مون تائين پهتو هو، ان مان مون کي يقين ٿي ويو هو ته پرولتاري انقلاب جي جنم ڀومي، پنهنجا اقتصادي ۽ سياسي مسئلا حل ڪري، انساني آزاديءَ جي روحاني مسئلي ڏانهن توجه ڪري رهي آهي. سنڌريءَ آتمچندانيءَ جي هونءَ دلچسپ ترجمي ’امن سڏي پيو‘ ۾ يوتوشينڪو ۽ وزنيسينسڪيءَ

Gul Hayat Institute

جا آهي نظم شامل نہ ڪيا ويا آهن، جن مون کي وڏيڪ متاثر ڪيو آهي. مون يوتوشينڪو جو نظم 'بابي يار (Babii Yar)' ۽ ووزنيسينسڪيءَ جو نظم 'پوري دم جو گيت (Ballad of the Full Stop)' پڙهي يڪدم چيو هو تہ هيءَ عظيم شاعري آهي ۽ روس، جنهن ڪنهن وقت پڪاسو جي سوُرئيلي آرٽ (Surrealistic Art) کي مصلحت سبب اپنايو هو، هاڻي سچ پچ فن ۽ ادب ۾ عظيم تجربن ۽ فنڪار جي روحانيءَ آزاديءَ ڏانهن موٽي رهيو آهي.

هڪ دفعي فيض احمد فيض سان اسٽالن جي دؤر جي سخت گيريءَ ۽ جديد روسي ادب ۾ جمود تي بحث ڪري رهيو هوس تہ هن چيو: 'پر ٽالسٽاءِ ۽ ماڊڪوفسڪي تہ جينيس (Genius) هئا ۽ جينيس صديءَ ۾ ڪيٿا پيرا پيدا ٿيندو آهي؟ ٽرس، اڃا انقلاب کي سال ڪيٿا ٿيا آهن؟' مون ان وقت فيض سان اتفاق ڪيو هو ۽ سوچيو هو تہ شايد جينيس پيدا ٿيندو ئي روحاني آزاديءَ لاءِ جدوجهد جي دور ۾ آهي. پرولتاري انقلاب، ڪنهن ٻار جي جنم وانگر، هڪ ڪارهي، رت پوزءِ، هاڻي نئين زندگي آهي؛ ان ۾ پيڙا بہ آهي، ۽ ان جي اُئيندي جو آلڪو ۽ اونو بہ آهي. اهو آلڪو ۽ اونو جڏهن آزاديءَ جي آڌو اچي، تڏهن آن تي يڪدم صحيح فتويٰ ڏئي نہ ٿي سگهجي. اها فتويٰ تاريخ کي ڏيڻي آهي. صدين جا زنجير ڪپيندي، ڪپيندڙ کي هٿ بہ ڪپي وجهندا آهن، پر هر انسان دوست مفڪران انقلاب کي انسان جي روحانيءَ آزاديءَ جو پيش خيمو سمجهيو آهي. سياسي ۽ اقتصادي آزادي بہ فقط ذريعو آهي روحانيءَ آزاديءَ جو. ڌرتيءَ ٽڪرو يا مانيءَ ڪپو گيت ڪان زياده اهم نہ آهي، جيتوڻيڪ ان لاءِ بلڪل ضروري آهي.

ڏس، الاجي ڪٿان جو ڪٿي وڃي پهتو آهيان! پر انسان هڪ ٻئي جي ايترو ويجهو اچي چڪا آهن، جو عالمي ادب جو هر مسئلو دنيا جي هر باشعور اديب جو مسئلو ٿي پيو آهي. هو ڏانهن، چين جي ثقافتي انقلاب (Cultural Revolution) جو چيني ثقافت تي ڪهڙو اثر ٿيندو ۽ اڄ ڪلهه 'چيني ادب' رسالي ۾ ڇا اچي

Gul Hayat Institute

رهيو آهي، ان ۾ پوري پاڪستان جا ذهين اديب ڪافي ڪجهه سوچي رهيا آهن. اها ڳالهه آهي ته اسان جي ننڍڙي ديس جي هر مسئلي جي اهميت به ان جي جاگرافيءَ ۽ سياسي اهميت مطابق آهي. پر ڪوئي وقت ايندو، مثال، ڪوئي وقت ايندو....

سو مون توکي هدايت ڏني چاهيو ته روسي ادب اديب جي ذهنيءَ آزاديءَ ڏانهن موڙي رهيو آهي.

’سوويت ادب‘ ۾ ڪورنيئي چڪوفسڪي پيسترنڪ جي هڪ نظم، ’چيل جا وڻ‘، جو حوالو ڏنو ٿو، جنهن ۾ شاعر هڪ لحظي لاءِ جاودان تيئن واري ڪيفيت محسوس ڪري ٿو، ۽ هو درختن ۾ معرفت پائي ۽ انهن جي مراقبي ۾ محو ٿي اذيت کان ۽ باطل کان ۽ موت کان به آزاد ٿي وڃي ٿو.

مون نه فقط شاعريءَ ۾ پر پنهنجي زندگيءَ ۾ ڪيئي ڀيرا اها ڪيفيت محسوس ڪئي آهي. اسان جي ٻاڙي ۾ اٽڪل ٽيهه ٻره اونهو کوهه هوندو هو. ننڍي هوندي اسان ڏينهن جو ڪڏهن ان جي ڳاڏيءَ تي ڦرندا هئاسين ۽ ڪڏهن مالهه تي هيٺ لهي ويندا هئاسين. اٺٽ، اڙٽيون، ڪنگريون، نيسر، مطلب ته آن جي هر شيءِ اسان جي اگوندري الهڙپڻي ۾ سمائجي چڪي هئي. هڪ رات ٻاڙي ۾ شادي هئي. اها آسوءَ جي تارن ڀري رات هئي. ٻاڙي ۾ ڌرتيءَ تي گلم غاليچا وڇايل هئا، جن تي گنس-ٻتيون ٻري رهيون هيون ۽ حاجي، مولودي، آيا ويا، پنهنجا پراوا سڀ سجيا سجايا ويٺا هئا. اسان غريب هئاسين ۽ مون کي موقعي لاءِ چڱا ڪپڙا ڪونه هئا. انڪري مان اتان اوچتو کسڪي، مالهه تان کوهه ۾ لهي ويو هوس ۽ ڪيترو ئي وقت پاڻيءَ ۾ ٽنگون لٽڪائي ويهي رهيو هوس. کوهه ۾ چوڌاري سڃ هئي ۽ فقط منهنجين لتن لڳڻ ڪري پاڻي لپڪ لپڪ ڪري رهيو هو. تارن جا ٽڙڪا کوهه جي پاڻيءَ ۾ اٿين ٿي پيا، ڄڻ موسلاڌار مينهن ۾ ڪڙڪيتا چمڪي رهيا هئا. ان وقت مون کوهه مان مٿي آڪاس ڏانهن ڏٺو هو، آڪاس جو وشال آهي، جنهن جو ڪوئي انت آد نه آهي، جنهن جي پولار ۾ هيءَ ڌرتي

Gul Hayat Institute

ڪنهن تاري جي ٽمڪي جيتري به نه آهي. مون کي انهيءَ ڪوهه ۾ پنهنجي جندڙي ڏاڍي ننڍڙي لڳي هئي. اوچتو مون محسوس ڪيو هو تہ مان اها مالهہ آهيان، اهو پاڻي آهيان، اهو آڪاس آهيان، جنهن ۾ اهي سڀ ستارا سمائجي ويا آهن. مون محسوس ڪيو هو تہ مان محدود نہ آهيان، لامحدود آهيان، پوري ڪائنات آهيان، ازل کان ابد تائين زندگي آهيان، منهنجو ڪوڏي موت نہ آهي.

جيئن مون پنهنجي اڳين خط * ۾ لکيو هو، هڪ 'لحظي لاءِ جاودان ٿي وڃڻ' جي اها ڪيفيت وحدت‌الوجود جي ڪيفيت آهي، ۽ ان ۾ ۽ مادي فلسفي ۾ ڪو تڪرار ڪونهي.

اڄ مون کي نفرت آهي انسان ۽ ڪائنات جي هر انهيءَ تصور کان، جنهن جي آڙ ۾ انسان انسان تي ظلم روا رکيو آهي، ۽ هن کي غلاميءَ، بک ۽ بدحاليءَ جي زنجيرن ۾ جڪڙيو آهي. مون کي نفرت آهي انهي هر پير، پيغمبر، واعظ، خطيب، محتسب ۽ مذهبي ۽ سياسي مفڪر ۽ رهنما کان، جنهن انسان کي ڪو به اهڙو تصور ڏنو آهي. انهن ڪڏهن به پنهنجي محدود ذات مان نڪري انهيءَ لامحدود کي ڇهي نہ ڏٺو آهي ۽ انڪري انهن انسان کي ننڍڙو سمجهيو آهي ۽ ان تي ظلم روا رکيو آهي؛ انهن انسان جي زندگيءَ جي عظيم وسعت ڪڏهن بہ محسوس نہ ڪئي آهي ۽ تنهن ڪري ان جي تذليل ۾ نہ ڪيٻايو آهي.

ادا، اهو پليجو، جيڪو تنهنجو يار آهي ۽ جنهن ۾ انگرسال (Ingorsol) جيتري بلا جي ذهانت، فصاحت ۽ رواني آهي، پنهنجيءَ انهيءَ انڌي سيٽياءَ سان مون کي ڪرنارڪ جي مندر جي ڪنهن تانترڪ شاڳيءَ جي هٺ سان ٻڌايل پِتڪش وانگر لڳندو آهي. [هن کي منهنجي هندي ٻوليءَ ۽ سيتا سان گهڻيءَ دلچسپيءَ تي مٺيان لڳندي آهي ۽ انڪري تشبيهہ بہ اهڙي سجهي آئي آهي، جنهن کي

* 'اياز ۾ آهيان ٿيو': روح-رهاڻ: مئي-جون، ١٩٦٧ (ادارو).

سمجهڻ لاءِ هن کي ساڳيءَ ٻوليءَ ۽ سپنا جو سهارو وٺڻو ٻوندو.]

اهڙي ئي انٽري يار کي 'روح رهاڻ' ۾ ڇپيل 'ڇپايل' جل جل مشعل جل جل' پسند نہ آيو. ابراهيم جوڻيجي جي مهاڳ مان تہ ظاهر آهي تہ. اهو مجموعو هن کي ڪنهن يوگيشور ۽ نپيشور جي من جي مينڪا وانگر لڳو آهي ('وري ساڳي ٻولي، وري ساڳيءَ سپنتا سان هٿ چراند!' پليجو چوندو). ابراهيم اهو مهاڳ لکي منهنجي ذات جي ستياناس ڪرڻ جي پرخلوص ڪوشش ڪئي آهي. ابراهيم ايترو تہ وڏو آهي جو مون کي هن جي هر فتويٰ قاضيءَ ازل جي فتويٰ وانگر لڳدي آهي. پر هن ڀيري هن جا فتويٰ ڏئي مون کي زندگيءَ جاويد جي سزا ڏني آهي، اها مون کي قبول نہ آهي. مان جوت جو ٻنيد ڪپ نہ آهيان: مون لاءِ پنهنجيءَ جندڙيءَ جي ڪنڙي ڪافي آهي. جڏهن ڪوچ جو سنک وڳو، تڏهن مان اها ڪنڙي ڇنڊي، هٿين خالي نڪتو ويندس.

ها، مون تو کي ٻڌايو ٿي تہ ٻئي هڪ يار پنهنجيءَ موتين مول ٻوليءَ ۾ اڻ گهري فهمايش ڪندي چيو: 'مون کي تنهنجو "جل جل مشعل جل جل" پسند ڪونہ آيو. ڇو ٿو پنهنجيءَ ذات کي اجايو وڃائين ۽ ساڳي وقت پنهنجي لاءِ بيمعنيٰ مصيبت پيدا ڪرين؟ بهتر آهي تہ پنهنجيءَ جمالياتي دنيا ۾ موٽي وڃ. نادرشاھ سنڌ ۾ ڪيتري خونريزي ڪئي هئي، پر ڀٽائيءَ آن تي هڪ سٽ بہ نہ لکي آهي.'

مون 'ادب ادب لاءِ' جي ڪوڙي سڪي کي پرکي، جواب ڏنو: 'نادرشاھ سنڌ ۾ ڪوبہ ڪوڙي تہ ڪونہ ويٺو هو، جو ڀٽائي هن جي ٻاري ۾ بہ لکي ها. اهو ورلي ٿيندو آهي تہ ڪوبہ عظيم شاعر، ڪنهن بہ حادثي سان مقابل رهي يا آن کان يڪدم پوءِ آن جي ٻاري ۾ ڪجهہ لکي سگهي. مون کي برصغير جي زنده جاويد شاعريءَ ۾ اهڙو فقط هڪ مثال نظر آيو آهي — اميرخسرو جو سلطان محمد جي شهادت تي مرثيو. نہ فقط اهو، پر ان دور ۾ باغي شاعر فقط هجوگو ٿيندا ها. ڀٽائي هجوگوئيءَ جو بہ اهڙيءَ طرح اهل نہ هو،

جهڙيءَ طرح قصيده گوئي جو (سُر بلاول ۽ گربخشاڻيءَ جي رسالي ۾ آهي، نه ترسپ جي ۾: مسان اها قصيده گوئي ڀٽائيءَ جو ڪلام نه ٿو سمجهان.) ظلم هن ۾ فقط مظلوم لاءِ رحم ۽ ظلم لاءِ نفرت پيدا ڪئي آهي. ڇمي سگهندين ته تاريخ جا آهي ڪهڙا حادثا هئا، جن شاهه کان هڙيون سٿون لڪارايون هيون:

ڪانارڻا ڪُنڊڪن، جنين لوهه لڱن ۾.

—

رهي اڄجي رانڙي، تن واڍوڙن وٽاهُ،
جن کي سُور سرير ۾، گهٽ منجهارا گهاءُ،
لڪائي لوڪاهُ، پاڻهه پڌن پٽيون.

—

ويا مور مَري، هنج نه رهيو هيڪڙو.

—

سُرهو سَر وڃائيو، ڪوڙن ڪانيرن،
رُنا روهڙ وڃن، هيٺاڻيءَ کان هنجڙا.

—

حسن و جمال سان ته مون کي به محبت آهي، پر باهه جي وقت پاڻيءَ جي ضرورت ڦلواڙيءَ کان وڌيڪ فاير برگيڊ کي آهي. جنهن هٿ ۾ ٻنسري هئي، اُن ۾ ٻيو گل ڏسي واڙو نه ٿيءُ. ڪنهن به سچي شاعر لاءِ حقيقت کان دائمي فرار ناممڪن آهي. ڪلا ڏرتي آهي، ڏيح جو ڪوڙو ٺڏڪار نه آهي. پر اها جمالياتي دنيا ڇا آهي؟ ڇا اها فقط گل ۽ بلبل، زلف ۽ رُخ جي دنيا آهي؟ ڇا آها فقط ازل جي ڇڪ ۽ ابد جي ڇوٽي آهي؟ ڇا ڀٽائيءَ جي انهيءَ سٽ 'ڪانارڻا ڪُنڊڪن، جنين لوهه لڱن ۾' ۾ سونهن نه آهي؟ ۽ جي آهي ته آها سونهن 'ڪانيارن' ۾ آهي يا هن جي 'ڪُنڊڪن' ۾ آهي يا انهيءَ لوهه ۾ آهي جو هن جي لڱن ۾ پيهي ويو آهي؟ اسپتال ۾ ڪنهن زخميءَ جي صورت جمالياتي احساس ته نه

آڀاريندي آهي؟ نہ، اها سونهن انهيءَ سٽ جي ٻوليءَ ۾ ڪلپنا جي مٺڙ ميلاپ ۾ آهي. شاعر خـود حسن و جمال جو خالق آهي ۽ هن جي زدان ۽ تصور جي هم آهنگيءَ ۾ ئي جمال جي تخليق جو راز آهي. جي ان معيار تي جاچيندين تہ توکي انقلابي شاعريءَ ۾ ٻـہ جماليـاتي احساس جي ڪمي محسوس نہ ٿيندي. ڪرانتيءَ لاءِ تڙف ڪلا کي نهوڙيندي نہ آهي، وڌيڪ تاريندي آهي.

ادا حميد، مون کي انهيءَ فنڪار کـان نفرت آهي، جنهن کان جيڪڏهن پڇيو وڃي تہ 'تنهنجي ڌرتيءَ تي هيترا اندير پئي ٿيا، تو ڇا ٿي ڪيو؟' تہ هو جواب ڏئي، 'مان زنده رهيو آهيان.' مون کي هر سنڪيءَ (Cynic) ۽ هر ڪانئر کـان بڇان ايندي آهي. ان ڪري ئي مغربي ادب ۾ مون کي اسپين جي شاعر لورڪا (Gracia Lorca) جي شخصيت ۽ شاعريءَ لاءِ بيحد محبت آهي. هو فاشزم جي خلاف وڙهندي ماريو ويو هو. هن کي پنهنجي پيٽي بورجوا طبقي لاءِ ايتري نفرت هئي، جيتري مون کي سنڌ جي مٿين وچولي طبقي لاءِ آهي ۽ هـن کي جپسي عوام جي آزاد زندگيءَ سان ايتري محبت هئي، جيتري مون کي ٿري عوام سان ٿي وئي آهي، انقلابي هوندي بہ هـُو حسن و جمال جو خالق هو.

ادا، هاڻي رات جا چار لڳا آهن. منهنجي ننڍڙي ڌيءَ نند سان ڪـرَ موڙي پاڻيءَ پيئڻ لاءِ آئي آهي ۽ مون کي لکندو ڏسي چوي ٿي، 'بابا، اڃا نائين، ڇا ٿـو لکين؟ بتي ٻـاري اسان جي ننڊ ڦٽائي اٿئي.' هن کي ڪهڙي خبر تہ هن جي بابا بتي ٻاري سنڌ جي پوري نئين نسل جي ننڊ ڦٽائي آهي.

— تنهنجو پنهنجو

Gul Hayat Institute

فيبروري ۱۹۷۳ع ۾ مدد علي
سنڌيءَ ڏانهن لکيل خط

پيارا مدد علي، منهنجا سائين جي.ايم. سيد سان ڪجهه اختلاف نه ٿي سگهن ٿا، ۽ رهيا به آهن، پر مون کي ان ۾ ڪوئي شڪ ناهي نه سائين سنڌ آهي. منهنجي هن سان پهرين ملاقات ٦ آگسٽ ۱۹۷۲ع تي سکر ۾ ٿي هئي، ۽ ان کان ٻه چار ڏينهن پوءِ هو نظربند ڪيو ويو هو. هو سنڌ جو دورو ڪندي خير پور پهتو هو، ۽ شام جو سکر ۾ سکر بار جي دعوت تي اچڻو هو. مان ۱۲ وڳي خيرپور پهتس. سائين هڪ وڏي ميڙ ۾ اسٽيج تي ويٺو هو، ۽ تقريرون ٿي رهيون هيون. مان به پاسو ڏيئي هن جي پيرن وٽ ويهي رهيس. سائين جي پٺيءَ پاسي ٻه بندوقچي پراڻيون رائفلون جهليو بيٺا هئا. ۽ ميڙ جي چوڌاري سنڌي ۽ غير سنڌي پوليس آفيسر اسٽين گنون تاڻيو ويٺا هئا، ته متان ڪوئي فساد نه ٿي پوي. جي.ايم. سيد سنڌ ۾ به محفوظ نه هو. سنڌ، سنڌ ۾ به محفوظ نه هئي. ان وقت مونکي به شعر پڙهڻ لاءِ چيو ويو ته مون سر ڪيڏارو ٻڌايو جنهن ۾ هيٺيان بيت به هئا:

سدا ايريا سنڌ ۾،
کوپا ڪنجل لوڏ،
هوڙهائيون ۾ هوڏ،
ڏسي پنهنجي ڏيهه سان.
سدا ايريا سنڌ ۾،
کوپا ڪيهر وڪ
ڏوران جن جي ڏڪ
ويريءَ جي جهپائيو.

ميٽنگ بعد سائينءَ سان ڪجهه وقت تنوير جي جاءِ تي گذريو ۽ پوءِ اهو چئي اجازت ورتم ته سکر ۾ ملنداسين.

Gul Hayat Institute

سکر ۾ جي.ايم. سيد جي دعوت انڊس پئلس هوٽل ۾ هئي، مان سادي ڇهين وڳي اتي پهتس ته سڀئي وڪيل وائڙا ٿي لڳا، رشيد ڀٽيءَ کان معلوم ٿيو ته سائين کي سکر پهچڻ کان پوءِ دل جو دورو پيو هو، ۽ هو هڪ ڪمري ۾ آرامي هو: مان ڪمري ۾ ويس ته ڏٺم ته سائين اکيون بوٽي ليٽيو پيو هو، ۽ هن جو نوڪر هن جي پيرن کي زور ڏيئي رهيو هو. مون نوڪر کي اشاري سان ٻاهر هلي وڃڻ لاءِ چيو. ۽ پاڻ سائينءَ جي پيرن کي زور ڏيندي سوچيو ته انهن پيرن ڪيڏو نه پنڌ ڪيو آهي، پر پوءِ به انهن جي منزل ڪيتري نه دور آهي - مون اهو سوچيو ته پنهنجي بقا لاءِ جدوجهد ڪندڙ قوم لاءِ شخصيت پرستي ڪيڏي نه ضروري هوندي آهي. تاريخ شخصيتون اپاريندي آهي، ۽ شخصيتون تاريخ کي اڳتي وٺي وينديون آهن، شخصيتون تاريخ جا پير آهن، تاريخ انهن کان سواءِ جهڙي هوندي آهي، لينن کان سواءِ روس ۾ انقلاب ايترو جلدي نه اچي ها، ڪاسٽرو ۽ هوچي منهه کان سواءِ ڪيوبا ۽ ويٽنام اڄوڪا ڪيوبا ۽ اڄوڪا ويٽنام نه هجن ها. ۽ جي.ايم. سيد، کان سواءِ دودي ۽ دولهه دريا خان، جي سنڌ هميشه لاءِ دفنائجي وڃي ها. ايتري ۾ سائينءَ، اکيون پٽيون ۽ مونکي ڏسي مرڪيو. اسان ٻنهي جي اکين ۾ ڪو ٻي اختلاف نه هو، ڇو ته ٻئي ساڳي منزل ڏانهن ڏسي رهيون هيون، باقي اهو ٻئون سفر ڪيئن طئه ڪجي، منهنجي لاءِ اهو فيصلو مون کي پاڻ ئي ڪرڻو آهي، ۽ مون ڪيو آهي.

— تنهنجو شيخ اياز

Gul Hayat Institute

انٹرویو

Gul Hayat Institute

Gul Hayat Institute

چڻنگ جو چنڊاءُ

شيخ اياز سان هي انٽرويو باقاعده پلان ڪري ڪونہ ورتو ويو هو پر هڪ اوچتي ۽ محبت سان ڪيل ملاقات جو تاثر آهي جيڪو نئين ٿهي جي ليکڪ ۽ شاعر نصير مرزا سائس صرف هڪ ڪلاڪ گڏجاڻي ڪرڻ کان پوءِ منفرد ڏانءَ سان تحرير ڪيو آهي. هي انٽرويو نما تاثر شيخ اياز جي انهن ڏينهن جو يادگار آهي جڏهن هو ڪافي ناچاڪ هئا. شيخ اياز سان ١٥ آگسٽ ١٩٨٨ع تي ٿيل نصير مرزا جي ان مختصر ملاقات جو هي تاثر ڪونج (انڊيا) نومبر ڊسمبر ١٩٨٨ع واري شماري ۾ شايع ٿيو.

'سگليچر ٽيوُن'

تاريخ جي موُونگ فنگر، ٿورو لکندي، گهڻو ڪجهہ ڇڏيندي، سرڪل ۾ ڦرندي ٿي رهي. تاريخ نويس ڪو، ڪراما، ڪاتبين تہ آهي ڪونہ، جو سڀ ڪجهہ لکندو وڃي. ڪجهہ تہ 'پويان ايندڙ' پانديئڙن لاءِ بہ راهڻو آهي، جڻن پيرا سلامت رهن. سفر جاري رهي. آزل تا آبد.

هنن سڻن ۾ مون پيرا کنيا آهن. بيگاهہ مهل، ادل سومري ۽ آغا سعيد سان گڏجي، 'جنات چوڪ' جون سنهڙيون ۽ پر پيچ گهٽيون لتاڙي، پراڻي سکر جي ان گهر تائين پهتو آهيان، جنهن ۾ سنڌ جو Brain رهي ٿو: **شيخ اياز**.

وڏي پکيڙ ۾ پکڙيل سيمنٽ رنگ جي شاهي عمارت. چوڌاري عالم پناهہ جي اوچي ديوار، ديوارن تي لڪيل رنگا رنگي

سياسي نعرا. سلوگنس. گهر دروازي جي ڀرسان ڀت تي ڇاڪنگ:
M Q M (مهاجر قومي موومينٽ)

اندر، انهيءَ شاهي وڏي گهر ۾، شيخ اياز رهي ٿو.
سنڌي شاعريءَ جو شهنشاهه- شير خدا.
اڄڪلهه سندس لائيف سرڪل:
روٽين ۾ ڦرندڙ.
گهر، ڪورٽ. آفيس. مطالعو. محدود/ لامحدود دنيا. لڪن ڪان سواءِ ڪا ٻي ايڪٽوٽي؟
'نه'. پالٽيڪس؟ 'نه'. مشاعرا محفلون؟ 'نه' جلسا جلوس؟ 'نه' ڪو تحرڪ، ڪا قيادت؟ 'نه'. پوءِ بس جنهن رخ ڪان، جنهن ڪارنر تان ڏسجي، هن جو جائزو وٺو. شيخ اياز- جهڙو آسٽر پهاڙ. جهڙو ڪارونجهر جبل.

ادل سومرو، گهر- دروازي جا ڏاڪا چڙهي، هٿن ۾ گهيري ڪال بيل تي آڱر ٿو رکي. گهنٽيءَ جي ٽررررن، ٽررررن ڇڻ، پوري، ٻراٽي سگهر تي پکڙجندي ٿو محسوس ڪريان.

فليش بيڪ

اوڻيهه سو اناسيءَ جي ايڪٽيهين مارچ تي ٺيڪ ڏيڍ وڳي ٻنپهرن جو، ٽيليفون جي گهنٽي وڳي. فون ڪنبيو.
25913. ٽو. فائيوو. نائين. ون. ٿري؟
Yes!
اوهان سان شيخ اياز ڳالهائڻ ٿو چاهي.
اوچتو مونکي لڳو، سنڌو ماتريءَ جي پنج هزار سالہ تهذيب، مون سان مخاطب ٿيڻ ٿي چاهي.
هيلو....!؟
منهنجي ڪنن ۾ ماضيءَ جي ماضيءَ ۽ مستقبل جي مستقبل،

Gul Hayat Institute

جي مهان ڪويءَ جو آواز ٻڌيو.

نصيرا (اياز چيو):

مونکي 'سائين مرنا' جي اِڪتاري تـي وڄايل، ڏنن واري لانگ پلي جي رڪارڊنگ، ڪئسيٽ تي گهرجي.

What?

سائين مرنا؟ــــ سائين مرنا، جنهن جون اڪتاري تي وڄايل سيڊ ٽيونس، ريڊيو تان، ڪنهن جي غمخواهي پروگرامن جي بيڪ گرائونڊ ۾ يـا ڊيٿ آنيورسريز (Death Anniversaries) جـي موقعن تي نشر ٿينديون آهن. جنهن جي هر تار، هر سُر مان، بيابان واڪا ڪري نڪري نـروار ٿيندا آهـن. جن جي ٻڌڻ سان، اکين جي اڳيان مڪليءَ ڪان به وڏا قبرستان، پکڙجي ويندا آهن. سائين مرنا، جنهن جـي 'اِڪتاري جـو آواز Wind-up جـي علامت ۽ پڇاڙيءَ جو اهڃاڻ آهي.

فون تي اياز صاحب سان، شروعاتي 'هيلو هاءِ' ڪرڻ وقت اکين ۾، جيڪا خوشيءَ ۽ مسرت جـي مرڪ هئي. آن ۾ اوچتو، اداسيءَ جو هيڊو رنگ دائرا دائرا ٿي، پکڙجندو ويو.

[فلئش بيڪ ختم]

پندرهين آگسٽ ١٩٨٨ع تي، رات جو ڏهين وڳي، شيخ اياز صاحب در ــ اوپن ڪيو. گهر دروازي جـي ڏاڪڻ وٽ، ادل، 'شيخ صاحب' سان مونکي انٽروڊيوس ٿو ڪري.

نصير مرزا.

نهايت ڌيرج سان شيخ اياز جـو ٻـاڻ ڏانهن وڌيل هٿ، پنهنجي هٿ ۾ جهلي، هلڪو دٻاءُ ڏنم. جيئن 'گريٽ گڊ اولڊمئن' ڪـي پنهنجي اندر جي گرميءَ ۽ خلوص جـو ڀرپور احساس ڏياري سگهان.

اياز صاحب، اسان کي، پنهنجي هڪ مختصر، مستطيل نما

اسٽڊي روم ۾ آڻي ويهاري ٿو. اسٽڊي روم جي هڪ سائيڊ سان، ٽيٽ سان وائيل ڪرسين جو سيٽ. ڪرسين تي آرامده ڪشن رکيل. وچ ۾ ننڍڙي ٽيبل. ٻيءَ سائيڊ ڪان آمهون سامهون ڪٻٽ. ڪٻٽ ۾ اندر، مٿان، پاسن کان، ڪتاب ـ سوڙها ٿيل، هڪ ٻئي سان، سلهاڙيل، هڪ ٻئي مٿان سٿيل. (لڳو ههن ڪتابن کي ڪنهن هٿ جو ڇهاءُ ڏٺي ورهيه لنگهي ويا آهن). ڪٻٽن جي مٿان رسالا، اخبارون، ميگزينس جا بنڊل. انهن جي اوچائي ڇت تائين. (آبوءِ! اهو سڀ ڪجهه، اياز اڪيلي سر پڙهيو آهي. اهو سوچي منهنجا هوش خطا ٿا، ٿيو وڃن.)

اياز صاحب ٻڌايو ٿئي، گهر ۾ مون کان، زرينه (زال ۽ 'بوا' کان سواءِ، ڪوبه ڪونهي. هڪڙو پٽ ٻارن سوڌو ڪراچي ۾ سيٽل آهي.

ٻيو Abroad.

ڳالهائيندي ڳالهائيندي، هو، اسانجي سٽ مان، اوچتو، اٿي ٿو کڙو ٿئي. چيائين: هيئر ماني کائي، پنجن منٽن کان پوءِ دوا جو ڊوز وٺڻو اٿم. مون ڏٺو، شايد گهڻ سوجهري سبب، يا آءِ، سائيٽ ويڪ هجڻ سبب، اياز صاحب پيرن جي گسڪي سان رستو ڳولهي اڳيان وڌيو ٿئي. اسٽڊي روم جي دروازي مان وچڙندو، اندر گهر ۾ داخل ٿيو. باوجود، پيڙي در بند ڪرڻ جي، سنهڙي چيوٽي رهجو تي وڃي. اندر خوبصورت ڊرائنگ روم جو منظر. فرش تي قالين وڇيل. چوڌاري صوفا سيٽ. ڪارنر تي ٽيبل. ان تي ڪتابن جو شيلف. پرسان ٿي. ويءَ تي رکيل، فريم ٿيل ڪاٺي بليڪ اينڊ وائيٽ تصوير. اِنهيءَ سموري سينريو ۾ پيرن جي گسڪي سان گهمندڙ: شيخ اياز. پاڻيهڙ، خالي عمارت ۾ تن تنها، ڀٽڪندي، مون ٻڌو. هو، سلسل ڪنهن کي پڪاري رهيو هو. بوا... بوا ـ بوا... بوا...

انهن ڏي پيرن تي، اياز صاحب جي پيرن جي گسڪي جو

رخ، پاڻ ڏانهن محسوس ٿا ڪريون. ڪنهن زوردار ڌڪي سان،
دروازو اِئين ڪليو جڻ طوفان ۾ ٻيڙيءَ جا سڙهه ڦڙڪندا آهن.
دروازي جي ڪليل فريم ۾، هو اسانجي سامهون بيٺو هو.

هٿن ۾ سهڻي ٽري. ٽري ۾ رکيل، برف جي ڪاٺز سان
ڀريل ٻاٽل. پاڻيءَ جي دنگي. ٽي خالي گلاس ۽ گلابي، ’جام شيرين‘.

هاڻي اياز، منهنجي ڪلوز-اپ ۾ هو.
اڇي سلوار ۽ اڇي لون جو پهراڻ پاتل.
پيشانيءَ تي ٽڙيل پکڙيل، اڇا ڪارا وار.
گهاٽا ڀرنون.
ڀرپور سانورو چهرو-عقابي اکيون.
[اياز کي ايترو ويجهو ۽ ايتري ڀرپور نموني ڏسڻ جي اِن
سوئمبر ڪان وڌيڪ، مون لاءِ ٻيو ڀلا ڪهڙو سوئمبر ٿي سگهي ٿو؟
پاڻ کي، پاڻهي جواب ڏنم. ’ڪوبه نه!‘]

ٽري، ٽيبل تي رکندي پڇيائين:
بسڪيٽ وغيره....؟
’نه ڪجهه به نه‘ سڀ گڏجي ڪورس جي انداز ۾ ورائيون
ٿا. ماني کائي موٽي اچو. ٻيو ڪجهه نه گهرجي. صرف اوهان گهرجو.
[الائي ڪيستائين ننڍڙي لائبريءَ ۾ اسانجي آوازن جا پڙاڏا
گونجندا رهيا. ٻيو ڪجهه نه گهرجي. صرف اوهان گهرجو.]

هن چيو پئي: مون وٽ ملڻ وارن لاءِ، ۽ شايد زندگيءَ لاءِ
به هاڻي وقت، گهٽ آهي (پاڻ کي خبردار ڪيم. ڪاڪا! هي ڪهڙي
سمئي ٿون هتي هليو آيو آهين؟ اهڙي سمئي، جڏهن هن جو پل پل
املهه، ۽ گهڙي گهڙي قيمتي آهي).
موت منهنجي گهر- دروازي تي بيٺو آهي (اياز صاحب جو

Gul Hayat Institute

آواز، آنڊر-ٽون هو) مان هاڻ اٿين آهيان، جو هر ورق، آخري دفعو پيو ورايان. هاڻ جڏهن مان ٦٥ سالن جو ٿي چڪو آهيان، زندگي کي پنهنجي End ڏانهن پل پل ويجهو ٿيندي پيو پائيان. (۽ اياز صاحب جي ڳالهين جي بيڪ گرائونڊ ۾ 'سائين مرنا' جون ڊيٿ ٽيونس وڄڻ شروع ٿي ويون) زندگيءَ جي نوٽ بڪ جا پنا، پورا ٿيڻ وارا آهن. چند صفحا وڃي باقي بچيا آهن. مان مسلسل ڏينهن رات لکندو، رهندو آهيان. ريٽائر ٿيڻ کان پوءِ، جڏهن ريٽائر ڪامورا فل ٽائيم، ڪنهن، نه ڪنهن عبادت ۾ جنبي ويندا آهن. مون وٽ هن چمار ۾، لکڻ ئي وڏي عبادت آهي.

زندگي ۽ موت جي فلاسفيءَ کي جسٽيفاءِ ڪندي، هو مسلسل. (بنان پڇڻ جي) اِن ٽاپڪ تي قنوطي انداز ۾ ڳالهائيندو رهيو. نڌهن اوچتو، مون ڪيس وچ ۾ انٽرپٽ ڪيو. ايڏي فرسٽريشن ڇو؟ مون ڪراس ڪوسچنگ شروع ڪئي ۽ اچانڪ ڪمري ۾ چڻ چٽنگ جو چٽاءُ ٿيو. اياز صاحب جو موڊ آف ٿي ويو. هن جو پارو آواز، ويتر پارو ٿي ويو. مون کي پنهنجي ڪنڌ تي، ڪالر پوريان، پگهر نڪرندو ٿو محسوس ٿئي. گهڙيءَ لاءِ ذهن جي آس پاس ايڏو گوڙ ٿو محسوس ڪريان، ڄڻ منهنجي سامهون ڪوئي جهاز ڪريش ٿيو ٿئي. وچ وچ ۾، 'ادل'، مون کي ڊفينس ڪندو ٿو رهي. پشيمانيءَ منجهان، مان پاڻ کي چنبيان ٿو. "ايڊيئيٽ! بي عقل. نادان. جاهل! عقل وارن اڳيان اول جلول ڳالهيون، بي معنيٰ سوال ڪونه آٿاربا آهن. جن ڳالهين بابت ڊيٽيل جي ڄاڻ نه هجي، باادب ٿي. خاموشي سان آها ٻڌڻ گهرجي ۽ بس". ان کان پوءِ، اِن ٽاپڪ تي، مان هن کي ٻڌندو رهيس. منهنجو ري-ايڪشن. رکو ڇهري جا ايڪسپريشن. هون.... هون.... ها، اڇا! (۽ حرف ندا) - واه - زبردست - اوه! مارولس - گڊ.

هاڻي اياز صاحب کي ماني کاڌي پنج منٽ گذري چڪا هئا. دوا جو وزن وٺڻ لاءِ، هڪ دفعو وري هن، اندر گهر جو رخ رکيو.

اندر ويندي، شيخ اياز، زندگيءَ جي ڏکي ڪاريڊار ۾ مون کي اڪيلو بيٺل نظر آيو. اهڙو شخص، جنهن جو فائل (بقول سندس) عنقريب بند ٿيڻ وارو آهي.

اوچتو هوا جي زور تي دروازو پنهنجو پاڻ بند ٿي ويو: ٺا ٺڙڪ.

ڪنهن ڪتاب وانگر اڄ
در کلي پيو آهي
باغ يادگيرين جو....
سانوڻيون سڀئي جن
اڄ جهلي پيو آهي.

پنهنجي جنم ڀوميءَ واري شهر شڪارپور ۾، هڪ شام جو پنهنجي گهر- آڳر ۾، 'بابا' سان گڏ ويٺو هئس. اياز صاحب، پنهنجي يادگيرين جي اِسٽاڪ جو دروازو کوليو: ڇڻڪار سبب، مٽيءَ منجهان هڳاءُ پئي نڪتا. سرڪل ۾ رکيل موڙن پرسان ڪڻ رکيل ۽ ڪڻ تي ڏريل وهاڻي تي ٽيڪيل/آهليل بابا. حقي جي نڙي سندس چپن ۾.... ۽ هوا ۾ تماڪ جي دونهين جا دائرا.

مان پرسان موڙي تي ويٺل. هٿ ۾ کليل 'الف ليليٰ' جي قصي وارو عشقيه داستان. ڌيان ۽ دلچسپي سموري، ڪتاب جي سٽن ۾.... السلام عليڪم.... اوچتو آن چپ- مانار ۾ ڪنهن سلام ورايو. آهو منهنجو 'مامو' هو. بابا سان خوش خيريافت ڪندي سندس نگاهه اوچتو منهنجي هٿ ۾ جهليل 'الف ليليٰ' واري قصي تي پئجي وئي. ڪاوڙجي پيو. بابا سان مخاطب ٿيندي چيائين: ”پڻهين ڪي جهلين نٿو، هينئر کان ئي، ههڙا ڪتاب ويٺو پڙهي!“ بابا حقي جي نڙي تان چپ هٽائي، نهايت ڌيرج سان ورائيس. ڀائو! آخرڪار به پڙهڻا ته، اٿس! ڀوءِ هاڻي کان ئي ڇو نه....!؟

آن ئي زماني ۾، مون شڪارپور مان جاري ٿيندڙ رسالي 'سندوءَ' ۾ نادر بيگ مرزا جي ڪهاڻي پڙهي هئي. ڀانيان ٿو آها

۱۹۳۲ع جي ڳالهه آهي. مان نون سالن جو مس هوندس. نادر بيگ جي آها ڪهاڻي، مونکي ڪافي ٿرلنگ لڳي هئي. ڪنهن سيٺ جو پٽ ڪنهن پنگياڻيءَ سان عشق ڪري، ڪيس Own ٿـو ڪري. آن زماني جي لحاظ کان اِهـو ٽاپڪ ڪافي بولڊ هو. ۽ آن ٽاپڪ تـي، نـادر بيگ، نهايت جرئت سان نئين اسلوب واري اصلوڪي ڪهاڻي لکي هئي. جيتري قدر ياد پويم ٿـو، مـون آهاڻي پهرين سنڌي ڪهاڻي پڙهي هئي.

نادر بيگ مرزا جي اِشوءَ تي ڳالهائيندي، اوچتو اياز صاحب، ٽريڪ بدلائي، اسان سڀني تـي پنهنجي يادن جي رنگ رتي آمبريلا تاڻي ڇڏي. رنگا رنگ يادون. يادن جا رنگين دڪرا، جوانيءَ جـا پرپور واقعا ـــ ۽ دروازا کلندا ويا. مون ڏٺو، هن جـي اکين جـي سڌ ۾، ڪا ريکا دور ڏنڌلڪي ۾ روشن ٿيندي وئي.

روشن!؟

آءِ مين، روشن مغل....!؟

يادن جـي ايوان ڏانهن، ماضيءَ جي ڪڙ کين مان ڏسندي، ايـاز صاحب سمائلنگ فيس سان چيو: 'ڏسُ' ـــ ڪيتريون ڳـالهيون محض اسڪينڊل. محض لپو-سروس آهـن. روشن مغل بابت جـو ڪجهه حقيقت ۾ آهي آهو پنهنجيءَ آٽو باءِ گرافيءَ ۾ چاڙهيندس. دن جـي يـاد، هن جي وجود جـي روشني ۽ بيون ڪيتريون ڏـي روشنيون منهنجي امانت آهن.

روشن مغل جي، روشن يادن مان اوچتو، مرحوم حفيظ شيخ اُئين نڪري نروار ٿيو، جئن گل ٽـڙڻ سان، پنکڙين مـان خوشبو برآمد ٿيندي آهي.

مون چيو: اوهان جـي ڪن همعصرن کان ٻڌو اٿئون تـه روشن جي مسئلي تي، اوهان ۽ حفيظ شيخ وچ ۾ ڪا چپڪلش....! No. روشن مغل يـا ڪنهن ٻئي اِشوءَ تـي منهنجي مرحوم حفيظ شيخ سان ڪابه دشمني، ڪابه جيلسي ڪانه هئي. حفيظ، اسان جو

Gul Hayat Institute

ساٿي هو. يار هو. سکر ۾ پيرلوءِ جي، ڪنهن گهٽيءَ ۾ هن جو گهر هو. حفيظ مجذوب ٽائيپ، بـولد ڳالهيون ڪندڙ شخص، ۽ خواجه سليم جو گهاٽو دوست هو. مان رشيد ڀٽيءَ سان گڏ، سکر جي جيل ۾ هئس ته، اوچتو صبح جو جيل ڪوليءَ ۾ هن جي دکدائڪ ڏيٺ جي خبر ٻڌم. بيحد دک ٿيم. ويچارو حفيظ شيخ :Poor Soul

[”جڏهن روح جا ريلا سڪي ويندا آهـن تڏهن نه، توتي معيار، نه مون تي“ حيدرآباد ۾ حفيظ شيخ جي تربت تي ڪتبي تي اڪريل اکر. جيڪي هاڻي سندس جُهرندڙ قبر جي سيرانديءَ ڏجڻ بدران ـــ محض ڪتابن ۾ محفوظ.]

اهي سڀ قبرون
جن تي ڪوبه ڪتبو ڪونهي
اهي سڀ منهنجون آهن (سلطانه و قاضي)

ماڻهو چون ٿا، شيخ اياز ڪلرفل انداز ۾ ته زندگي گذاري. موت ڪان ڊڄي ٿو. اِن پوءَ ۾ سگريٽ نٿو ڇڪي. ڊرنڪ ڇـڏي ڏني اٿس. آءِ سي.... منهنجا ڦڦڙ، سگريٽ جو دونهون نٿا اڪسيپٽ ڪن! نٿـو ڇڪـيان سگـريٽ. صحت! فـزڪ. چمار، ڊرنڪ نٿـي هنداڻي سگهي. ڇڏي ڏنو اٿم پيئڻ.... ۽ مـان ڪو شرابي آهيان؟ هيبچوئل ڊرنڪر آهيان....؟. نو! مان ناهيان شرابي.... شرابي ناهيان مان.... گمپيرتا ۽ ڪاوڙ سبب، ڪن پلڪ لاءِ، هـن جـو .B.P، هاءِ تي ويو. مون ڏٺو: اياز صاحب جي ٻن آڱرين ۾، آڌ دکيل سگريٽ، سندس رکڻ ۾ گردش ڪندڙ رت جيان، گول گول ڦـري رهيو هو. گول گول گول گول گول....

[رليڪس ـــ رليڪس ـــ رليڪس]

شاعر آهو وڻ هوندو آهي،

جنهن جا گل،
هن جي موت کان پوءِ
اڳي کان به، وڌيڪ ٽڙندا آهن!

همعصر ڪڏهن به هڪ ٻئي کي، صحيح نموني آپريشئٽ نہ ڪندا آهن. اِهو ازل جو ڪوئي قانون آهي. پوءِ، ايندڙ نسل ئي، انهن کي صحيح معنيٰ ۾ ايڪناليج ڪري سگهندو آهي.

باوجود اِن عذر پيش ڪرڻ جي، مان اياز صاحب جي آڏو ڪجهہ نالا وٺان ٿو:

نارائڻ شيام.

شيام، مونکي وڻندو آهي. هو جديد سنڌي شاعريءَ جو، هڪ وڏو شاعر آهي.

نياز همايوني.

گهڻو عرصو ٿيو آهي. نياز سان منهنجي ملاقات نہ ٿي سگهي آهي.

مون چيو: نياز صاحب جي شاعريءَ بابت ٿو پڇان

اياز صاحب خاموش. نو ڪمينٽس

شمشيرالحيدري

شمشير، جو جيڪو تازو 'آزاد نظم جي اوسر' بابت مونو گراف ڇپيو آهي. هڪ نظر ڏٺم. پريس ڏانهن موڪلڻ کان اڳ، ان ۾ نوان اضافا ڪريءِ فوٽ نوٽس ملائي، ان کي آپ ٽو ڊيٽ بنائڻ گهرجي ها.

مون چيو: مان شمشيرالحيدريءَ جي شاعري بابت پيو پڇان.

اياز صاحب خاموش. نو ڪمينٽس.

تنوير عباسي

تنوير صاحب جي شاعري بابت ڳالهائيندي، اياز صاحب فارسي شعر پڙهڻ شروع ڪيو.

مان چيو: ٽرانسليشن پليز.

Gul Hayat Institute

اياز صاحب مرڪنديءَ، فارسي شعر جـي معنيٰ ڪجهہ هن ريت ٻڌائي.

....

....

[فارسي شعر جي ٽرانسليشن ـــ آف دي رڪارڊ]

پهرين خود شيخ اياز صاحب جي شاعريءَ لاءِ ڇا ٿا چئو؟

اِن سوال جو جواب، اياز صاحب ڪونہ ڏنو. سندس ڪتاب، ”پتڻ تي پُور ڪري“ مان کولي هٿ ڪيو اٿم.

هماليہ جي جاءِ پرڻ ٿو چاهين؟

منهنجي موت جي انتظار ۾ آهين!؟

اڄ جو نوجوان شاعر، نهايت ذهين ۽ ٽئلينٽيڊ آهي. ۽ مان کيئي پاڳي آن مان مطمئن آهيان. اياز صاحب اطمينان جو اظهار ڪندي ٻڌايو ٻيو ته: ٣١ مارچ تي، سنڌي ادبي سنگت جي سنگت ايواردس ورهائڻ واري تقريب لاءِ، حيدرآباد ۾ هئس ۽ جويي صاحب سان سندس جرنلسٽ ڪالوني واري گهر - ڪمري ۾ ڪجهہ نوجوان ليکڪن جـي سٿ ۾ ويٺو هئس، تڏهن جـويي صاحب چيو: اياز! هنن نوجوانن ۾، هڪ نوجوان ڏاڍو پلو شاعر اٿئي. پرائيويسيءَ ۾ ويهي، هن کان هوند، ڪجهہ نظم ٻڌي وٺ نہ، چڱو. پوءِ آن نوجوان کي ٻئي ڪمري ۾ وٺي، وڃي، مون ٻڌو.

سچ پچ تـہ، آن نـوجوان جـي شاعري، مـونکي پنهنجـي Continuty لڳي.

[سکر کان حيدرآباد موٽي، مون يڪدم حيدرآباد جي سينئي نوجوان شاعرن کان پڇو: عزيزو؟ اياز صاحب کي، اوهان مان، ڪنهن الڳ روم ۾ ويهي، شاعري ٻڌائي هئي. هر ڪنهن جو اِهوئي جواب: ’نہ يار‘! مان تہ ڪونہ هئس.... مان بہ ڪونہ هئس. (ٻئي جو جواب) .... نہ يار مان پڻ ڪونہ هئس. (ٽئين جو جواب)]

۽ اياز صاحب، نوڪلائي ۾ ويهي، جنهن خوشنصيب نوجوان شاعرڪان، سندس شاعري پڙي هئي، آن جي نالي جو، اڄ تائين ڪو پتو ڪونہ پئجي سگهيو اٿم.

اياز صاحب جي اسٽڊي روم منجهان آڻي، جنات چوڪ ڏانهن ايندي، موڪلائڻ کان ڪجهہ گهڙيون اڳ، هن چيو: نصير! منهنجو گهر وٺيو توڪي؟ (مون ڏٺو، اياز صاحب جي ان گهر جو رخ تاريخ جي ڪئميرا ڏانهن هو. دل ۾ چيم، هڪ ڏينهن اِهو گهر سنڌي ادب جي تاريخ ۾، ايتروئي مانُ ماڻيندو، جيترو رتبو دنيا جي، ادب جي تاريخ ۾، شيڪسپيئر، ڪارل مارڪس، پڪاسو ۽ جيڪ لنڊن جا گهر ماڻي چڪا آهن).

مون هڪ دفعو وري اياز صاحب جي سيمنٽ رنگ بلڊنگ تي نظر وڌي، ڪنهن وڏي آڳبوٽ جيڏو ٽہ منزلہ گهر، اندران وشال، ٻاهران وڏي پکيڙ ۾ پکڙيل. مون ڏٺو تہ ان بلند عمارت جي پڪ ۾، آن کان بہ بلند شخص، اسان سان ڪلهوڪلهي ۾ ملائي، وک وک هلندو جنات چوڪ ڏانهن وڌي رهيو هو. مون مڙي ڏٺو. گهر جي ديوارن تي رنگا رنگ سياسي سلوگنس ۽ درواري ۽ درين جي پاسي کان چاڪنگ هئي (معاف ڪجو اِها ڳالهہ مون کان ريپٽ تي وئي آهي)

Gul Hayat Institute

چوڻ چاهيم تہ، اِهو سڀ ڪجهہ پنهنجي گهر – ديوارن، درين ۽ دروازن تان، رب ڪرائي، ميٽرائي ڇو نتا ڇڏيو؟ پر چئي ڪونہ. چيم: مان اوهانجي ڪنهن شاعريءَ جي مجموعي جو Preface لکڻ تہ چاهيان. چيائين: منهنجي جيڪا بہ شاعري، منهنجي سڀني مجموعن مان توکي سُوٽ ڪري، سليڪٽ ڪر. مهاڳ لک، ڇپائڻ جي اجازت اٿيئي.

مون ڪجهو ڪجهہ بہ ڪونہ. چپ رهيس ۽ آنهيءَ لحظي اچانڪ جنات چوڪ تي لوڊ شيڊنگ سبب بجلي هلي وئي. هڪ موڙ

ڪان پئي موڙ ڏانئين پوري گهٽي سنسان. نه اسٽريٽ لائيٽ، نه ڪنهن در اڳيان ڪا روشني. چوڌس گهپ اوندهه. اوچتو، اياز صاحب جا، ڪجهه گهڙيون اڳ چيل اکر، ذهن ۾ جرڪڻ وانگر جهرڪڻ لڳا: مان سنڌي ادب جي تاريخ جو، هڪ وڏو جن آهيان. اوچتو، جنات چوڪ تي آڌيءَ رات جو، گهٽيءَ جي موڙ وٽ بيٺل شيخ اياز، مونکي واقعي ڪنهن پراسرار جن جو روح لڳو. اڇن ڪپڙن ۾، ڌن پاڇولن جي دائري ۾ اچانک شيخ اياز صاحب جو پهراڻ ۽ پاڇولو هوا ۾ لڏڻ لڳا. تڏهن ڪنهن پراسرار هيلو سينيشن جهڙي منظر ۾، ادل سومري، آغا سعيد ۽ مون، نمبر وائيز، هٿ ملائي، هن ڪان موڪلايو. مون جهڪي سندس چرن ڇهيا، ۽ پنهنجي پاڇولي کي سندس پيرن ۾ جهڪندو پکڙجندو ڏٺم ـ ۽ گم.

’ڪلوزنگ‘

پراڻي سکر کان نئين سکر ڏانهن ايندي، ’ٽانگو‘، معصوم شاهه جي مناري واري چاڙهي لهي، گهنٽا گهر ڏانهن ڊوڙندو رهيو. مون واچ ۾ ڏٺو. رات جا سادا ٻارهن. سکر جو آسمان ستارا ستارا.... رستا سنسان. ڪنهن اونهي سناٽي ۾ گم. رستن جي ٻنهي پاسي، سکر شهر جون اتهاسڪ جايون. ديوارن تي انهن جا هيبتناڪ پاڇولا. خالي روڊ تي ٽڪندڙ گهوڙي جي سنبن مان نڪرندڙ آواز. ٽپ ٽپ، ٽپ ٽپ.... مون رليڪس ٿي اکيون پوري ڇڏيون — ۽ اياز صاحب جون اهي سڀ ڳالهيون، جيڪي پئين هڪ ڪلاڪ دوران، مون پنهنجي ذهن جي ٽيپ رڪارڊر تي، ٽيپ ڪري ورتيون هيون، هر هر ري وائينڊ ڪري ٻڌندو، ۽ دهرائيندو رهيس. ٻڌندو ۽ دهرائيندو رهيس.

Gul Hayat Institute

منهنجي شاعري جو ساٿ آدرشن سان آهي

فقير محمد لاشاري ڪسي فيبروري ١٩٨٩ع
جي سنڌ سجاڳ رسالي لاءِ ڏنل انٽرويو.

سوال: توهان جي شاعريءَ سنڌ ۾ هجومن ڏاهڻ ۽ انهن کي چريڙ ۾ آڻڻ جو ڪم شروع ڪيو. جنهن جو هڪڙو نتيجو اڄ جي جمهوري صورتحال به آهي. ان جمهوري صورتحال ڏانهن توهان جو ڪهڙو رشتو ٿيي ٿو؟

جواب: مان ساري عمر جمهوريت، انسان جي عزت نفس ۽ هن جي برابريءَ لاءِ وڙهيو آهيان. قلم منهنجي تلوار به رهي آهي ته صليب به.... نه رڳو اهو پر برصغير ۾ مون جنگ ۽ چڪتاڻ جي مخالفت ڪئي. نه رڳو مون ايوب خان کي مخاطب ٿي لکيو هو.

منهنجو اکهه پڇين ٿو آمر
منهنجا گيت ڪنهي سگهندين تون؟

نه رڳو اهو پر ١٩٦٥ع واري جنگ جي خلاف به لکيو هو. اهو نظم هڪ وال پوسٽر تي ڇپي سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ لڳايو ويو. خيرپور جي ڪمشنر مونکي گهرائي پڇيو ته توکي ڇا گهرجي؟ ڪوئي عهدو گهرجي ته ٻڌاءِ، مون هن کي جواب ڏنو ته منهنجا عهدا ازل ۾ آهن. مونکي رڳو پنهنجي تحرير جي آزادي گهرجي. پر هو منهنجي آزاديءَ اظهار کي بار بار نهوڙيندا رهيا. نه رڳو هنن منهنجن ڪتابن 'پونر پري آڪاس' 'ڪلهي پاتم ڪينرو' ۽ 'جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙيءَ' تي بندش وڌي. نه رڳو مونکي باربار قيد و بند ۾ وڌو ويو پر ڪيئي دفعا جڏهن مونکي حيدرآباد ۾ صدارت ڪرڻ جي لاءِ گهرايو ويو، پسوءِ اهڙا مشاعري تي صدارت هئي يا ڪنهن ادبي ڪانفرنس تي. مونکي شهر نيڪاليون ڏنيون ويون.

چوڪيداري سي- آءِ- ڊي جو پهرو هيو. گهرتي، آفيس تي، ڪورٽ ۾، اچڻ وڃڻ تي، گهمڻ ڦرڻ تي، هرڳالهه جي رپورٽ ٿيندي هئي. سي-آءِ-ڊي جا نادان ۽ جاهل رپورٽر منهنجيءَ شاعريءَ تي رپورٽون ڪندا هئا ته انهن ۾ وطن دشمني آهي، اسلام دشمني آهي. رجعت پرست اخبارن هزارين ڪالم لکيا، اردوءَ ۾، انگريزيءَ ۾، سنڌيءَ ۾. اسلام جا ٺيڪيدار ملا ۽ مشائخ وچڙي ويا ۽ وري مونکي ١٩٧٠ع واري جنگ ۾ جيل ۾ وڌو ويو. پربت سنڌ جي پيپلز پارٽي ۾ رزوليوشن بحال ڪيو ته منهنجو جنگ سان ڪوئي واسطو نه آهي مونکي يڪدم آزاد ڪيو وڃي، پر گورنمينٽ جي نادان ۽ متعصب بيوروڪريسيءَ منهنجي قيد و بند جو پيو ٽرم به وڌايو. جيستائين بنگلاديش وجود ۾ آيو. ملڪ ٽٽي ويو، ۽ شهيد ڀٽو پاڪستان جو چيف مارشل لاءِ پرائمنسٽر ٿي آيو. يڪدم سنڌ جي گورنر سکر جيل ۾ فون تي آرڊر ڪيو ته مونکي ڇڏيو وڃي. لکت ۾ آرڊر پهتا. شهيد ڀٽي پوءِ پاڻ جمهوريت بحال ڪئي. ٧٣ جو آئين وجود ۾ آيو. ٧٧ ۾ هو گرفتار ڪيو ويو، لڳ ڀڳ سال عرصو هن جيل ۾ اذيتون برداشت ڪيون. چلي ۾ فوجي ڪوڏي ٿا ڪان پوءِ آلندي به بندوق ڪڍي ڪجهه ڪلاڪ مقابلو ڪيو هو ۽ ماريو ويو هو. وڙهندي مرڻ ڪا وڏي ڳالهه نه آهي. ڀٽو بيوس هو. بندي وان هو، بيمار هو. هو ٻن سالن کان وڌيڪ ضياء جي آمريت جو مقابلو ڪندو رهيو. ان لاءِ نفرت جو اظهار ڪندو رهيو ۽ آخر نيٺ مچائين ۽ نيٺ شهيد ٿيو. شاهه بلاول به اڌ ڪلاڪ گهاڻي ۾ پيڙايو ويو هو. هو ٻن سالن لاءِ وڌيڪ پنهنجي پيچ و تاب ۾ رهيو، اضطراب ۾. شاهه عنايت ڪي گهڙيءَ جو گهڙيءَ ۾ تلوار هيٺان سر رکي شهيد ڪيو ويو هو. ڀٽي وانگر پورو سال سچيل مهاڙن جو عذاب نه پوڳيو هئائين. شهيد ڀٽو برصغير جي عظيم ترين شهيدن مان هو.

هاڻي به بينظير جي روپ ۾ هو اسان سان آهي. هوءَ شهيد ڀٽي جو جسماني ۽ روحاني ورثو آهي. مون کي اميد آهي ته هوءَ جمهوريت سان، انسان جي عزت نفس سان، انسان جي برابريءَ جي

جذبي سان، عوام جي فلاح ۽ بهبود لاءِ باربار ڪيل اقرار سان پنهنجو وعدو نڀائيندي. پنهنجو ساٿ جمهوريت سان آهي، سنڌ ۽ پاڪستان جي عوام جي روحاني آزاديءَ سان آهي، امن سان آهي، عوام جي اقتصادي خوشحالي سان آهي، عوام جي برابريءَ جي خواهش ۽ عزت نفس سان آهي، پوري ساؤٿ ايسٽ ايشيا ۾ امن، ڀائيچاري ۽ فوج ڪشيءَ جي مخالفتن سان آهي. مونکي يقين آهي ته اهي آدرش محترمه بينظير جا به آهن ۽ جيستائين هن جا اهي آدرش رهندا، ۽ مان پاڻيان ٿو ته، هوءَ پيءُ وانگر اڏول رهندي، تيستائين هن سان ساٿ رهندو، تيستائين منهنجي شاعري سياست سان همرڪاب رهندي. پر مان ورجايان ٿو، منهنجي شاعري جو ساٿ انهن آدرشن سان آهي. ڪنهن فرد سان نه آهي. فرد به تيستائين معنيٰ رکن ٿا، جيستائين انهن جو عڪس انهن آدرشن ۾ آهي.

سوال: جمهوري صورتحال ۾ سماج جي اڏاوت جي ڏس ۾ توهان جي ذهن ۾ ڪهڙيون ڳالهيون آهن؟

جواب: "انسان ذات خداونديءَ جو پرتو آهي." اهو قول جمهوريت جي جڙ آهي. اهڙو ڪوبه قانون نه ٺاهيو وڃي جو انسان جي عزت نفس کي ضرب رسي. سماج ۾ انهن حالتن جو خاتمو آندو وڃي جي انسان جي عزت نفس جو خاتمو ڪن ٿيون. نه رڳو انسان جي بنيادي حقن سان هٿ چراند نه ڪئي وڃي پر اهڙيون حالتون پيدا ڪيون وڃن جو هر قسم جي محتاجي، بک ۽ بيماريءَ جو خاتمو آندو وڃي. هڪ فلاحي مملڪت جو قيام جمهوريت جو روح آهي. تعليم عام ڪئي وڃي، علاج جون سهولتون ڏنيون وڃن ۽ جيتري قدر ٿي سگهي ان کي مفت ڪيو وڃي. ضعيفي ۾ پينشن نهايت ضروري آهي ته جيئن عمر پر جي محنت ڪان پوءِ سک جو ساهه کڻي سگهي. مون ته لنڊن ۾ ڏٺو ته جي ڪوئي بيواهو انسان مري ٿي ويو، ته ان جي ڪفن دفن جو انتظام به حڪومت ڪندي هئي. پنهنجي ملڪ جي باشندن کي روزگار جا ذريعا مهيا ڪرڻ به حڪومت جي ذميواري آهي. انگلنڊ ۾ ان شخص کي بيروزگاري

جي پينشن پڻ ڏني وڃي. جيستائين ان جي ڪنهن پيشي ۽ ڪنهن ملازمت جو انتظام نه ٿيو هو. جمهوريت صحيح معنيٰ ۾ اها آهي ته انسان سر الاهي يعني انسان الله جو ڪجهه آهي واري اصول تي عمل ڪيو وڃي. اسان جو ديس تصوف جو ديس آهي. ڀٽائيءَ ۽ بلا شاهه جو ديس. جن صدين کان انسان جي برابريءَ جو پيغام ڏنو آهي ۽ انسان کي پرتو ازل سمجهيو آهي، ۽ اهوئي جمهوريت جو روح آهي.

سوال: جمهوريت کي وهندڙ درياهه وانگر رکڻ لاءِ اسان مان هر ڪنهن کي ڇا ڪرڻ گهرجي؟

جواب: هر وقت هر فرد کي حق ۽ انصاف جي ڳالهه چوڻ گهرجي. انسان جو ضمير وڏي ڳالهه آهي. اٿين نه آهي ته ضمير فقط سماجي حالات جي پيداوار آهي ۽ فقط ان جي نشان دهي ڪري ٿو. نه ضمير اندر جو آواز آهي جو سچ ۽ ڪوڙ، صحيح ۽ غلط جي وچ ۾ پرک ڪري ٿو ۽ انسان کي اطلاع ڏئي ٿو ته هو صحيح ڪم ڪري رهيو آهي يا نه. اهو ڪوئي جاگيرداري دور يا سرمائيداري دور جو وهم نه آهي. روس جهڙي ملڪ ۾ گوربا چوف جي پيرسٽرائڪا ۾ به ان تي اسرار ڪيو ويو آهي ته انسان ضمير جي آواز کي نه لنوائي. هو جيڪي صحيح سمجهي ان تي عمل ڪري. جي روسين جي اڪثريت اسٽالن جي مخالفت ڪري ها ته هو اهي ظلم نه ڪري سگهي ها. جي نيوٽائيمس، ماسڪو نيوز ۽ سوويت ادب ۾ اڄڪلهه وائکا ڪيا وڃن ٿا. فردن ۽ ادارن کي جمهوريت جي قدم قدم تي حفاظت ڪرڻي آهي. جيڪڏهن حڪومت ڪوئي غلط قدم کڻي، جيڪڏهن حڪومت مطلق العنانيت يا آمريت ڏانهن ڪوئي لاڙو ڏيکاري، جيڪڏهن پريس ۽ اظهار جي آزاديءَ تي ڪائي روڪ ٽوڪ رکي، جيڪڏهن ڪوئي اهڙو قانون پاس ڪيو وڃي جو انسان جي بنيادي حقن تي لت ايندي هجي ته يڪدم احتجاج بلند ڪيو وڃي. جيڪڏهن قيد و بند برداشت ڪرڻو پوي ته ڪيو وڃي ۽ جيڪڏهن ان جي خلاف سر جي سٽ ڏيڻي پوي ته ڏني وڃي. اها زنده قومن

Gul Hayat Institute

جي نشاني آهي. اهو احتجاج جمهوريت کي زنده رکڻ لاءِ ضروري آهي. پولينڊ ۾ ڪنهن اديب کي احتجاج تي دستخط ڪرڻ لاءِ چيو. هن کي اهو پڪو ٿيو ته مان احتجاج تي دستخط ڪندس ته ماريو ويندس. ان ڪري هن جواب ڏنو ته مان دستخط نه ڪندس ڇو ته مونکي هڪ پٽ به آهي. ساڳي وقت ٻي اديب کي احتجاج تي دستخط ڪرڻ لاءِ چيو ويو ته هن چيو ته مان ضرور دستخط ڪندس ڇو ته مونکي هڪ پٽ به آهي. اهوئي ورثو اسانکي پيڙهيءَ پيڙهيءَ تائين ڇڏڻ گهرجي. اهوئي جمهوريت کي برقرار رکي سگهي ٿو. سچ جي بروقت حمايت ئي ۽ ان لاءِ هر عذاب سهڻ جي جرئت ئي جمهوريت جي گارنٽي آهي.

سوال: توهان کي عوام کان پري رکڻ لاءِ ايوب خان جي دور کان وٺي ڪتابن تي پابنديون، جيل ۽ فتوائون ڏنيون ويون تن جو توهان جي تخليقي مزاحمت تي ڪيترو اثر ٿيو؟

جواب: جيئن جيئن مون تي پابنديون وڌيون ويون، جيئن جيئن مون تي ظلم ڪيو ويو، تيئن تيئن مون پنهنجي قلم کان تلوار جو ڪم ورتو. پنهنجي ويريءَ، پنهنجي ديس جي ويريءَ، پنهنجي عوام جي ويريءَ تي باربار وار ڪيا. هڪ ڀيري مونکان خيرپور جي ڪمشنر پڇيو ته ايوب خان پڇي ٿو ته توکي ڇا گهرجي؟ مون هن کي جواب ڏنو، مون کي جيڪي گهرجي اهو ايوب خان مون کي نه ڏئي سگهندو. مون کي جمهوريت گهرجي، مونکي آزادي گهرجي، مونکي ون يونٽ جو خاتمو گهرجي، مان چاهيان ٿو ته سنڌ وري پاڪستان جي نقشي تي آندي وڃي، اها پنهنجي زبان، پنهنجي ڪلچر سان قبول ڪئي وڃي، ان کي پاڪستان جي اقتصاديت ۾ جائز حصو ڏنو وڃي. ڇا اهو ايوب خان مونکي ڏئي سگهندو؟ ايوب خان مونکي ٦٥ ۾ جيل ۾ وڌو، ٦٨ ۾ جيل ۾ وڌو. يحيٰ خان مونکي ٧٠ ۾ جيل ۾ وڌو، جنهن جو ذڪر مان ڪري چڪو آهيان. مون ٧٠ واريءَ گرفتاريءَ وقت "ڪپر ٿو ڪن ڪري" جو شاهه جي رسالي جي اڌ جيترو آهي ۽ ان ۾ باربار پنهنجي ايگزسٽنشلسٽ

Gul Hayat Institute

چوائس جو ذڪر ڪيو آهي. بار بار آزاديءَ جو ذڪر ڪيو آهي.

اڳتي آءُ نه آءُ سڀ ڪجهه تنهنجي وس ۾
ازل کان آزاد تون، اهين منهنجا پاءُ
جو چاهين سو چونڊ پر، رکي چت چتاءُ
ڪونهي سوريءَ ساءُ، ڪچيءَ جي ڪن ڪوٽ ۾.

مان ضياء جي دؤر ۾ جيترا ڪتاب لکيا اوترا ڪتاب مون اڳ سڄيءَ زندگيءَ ۾ نه لکيا آهن ۽ انهن ڪتابن ۾ انهن قدرن جو بار بار ورجاءُ آهي، جي جمهوريت جا قدر آهن، انساني آزاديءَ جا قدر آهن، ڀائيچاري جا قدر آهن، محبت، امن ۽ انسانيت جا قدر آهن.

سوال: توهان تمام گهڻو لکيو آهي ۽ اڃان توهان جي قلم جي طاقت ۾ ڪمي نه آئي آهي. ڏاهپ جي رسد جي ان شاهوڪاري جا تفصيل ڪهڙا آهن؟

جواب: مون شاعري کي موسيقيءَ وانگر سڄي زندگيءَ جو رياض سمجهيو آهي. دراصل هر فن سڄيءَ زندگيءَ جو رياض آهي. منهنجيءَ شاعريءَ ۾ منهنجو مشاهدو ۽ مسلسل مطالعو شامل آهي. شايد دنيا جو ڪو شاعر آهي جو اصل ۾ يا ترجمي ۾ منهنجي نظر مان نه گذريو آهي. مون اهو سڀ پڙهي پنهنجي دؤر جي حالات کي مدِنظر رکي، پنهنجي ديس ۽ ساري دنيا جي شاعريءَ کي مدِنظر رکي، شعر جي تخليق ڪئي آهي. جيترو ٻيا ساريءَ زندگيءَ ۾ لکي سگهندا اوترو مون هڪ مهيني ۾ لکيو آهي. ان جو محرڪ جذبو پنهنجي فن سان وابستگي، پنهنجي ديس ۽ انسان ذات جي تقدير سان وابستگي آهي. ڌرتي جي هر دانهن مون ۾ ٻرندي رهي آهي ۽ جيڪو به ٿيو جنهن وقت ٿيو جنهن جاءِ ٿيو، سو مون تي ظلم ٿيو آهي* ۽ اوهان کي منهنجي ساريءَ شاعريءَ ۾ اهائي ڪيفيت ملندي.

سوال: توهان جي شاعرائي طاقت مڪمل طرح سان عوام تائين ان ڪري نه پهتي آهي جو اسان وٽ پڙهيل ماڻهو ١٥ سيڪڙو مس آهن. ان حالت کي بدلائڻ، شاعر هئڻ جي ناتي به توهان جي ذميداري آهي. توهان ڇا تجويز ڪندا؟

جواب: شاعري عوام تائين پهتي ته آهي، هر هوٽل تي، سنڌ جي ڪنڊ ڪنڊ ۾ ڪئسٽ وڄن ٿا، عبدالغفور جا، زرينه بلوچ جا، عابده پروين جا، بيدل بدوي جا، وائيسز گروپ جا، سرمد جا ۽ ٻين جا جن مون کي ڳاتو آهي. انهن مون کي سنڌ جي ماڻهوءَ ماڻهوءَ تائين پهچايو آهي. اها ٻي ڳالهه ته اسان وٽ تعليم ٿوري آهي ۽ منهنجا پڙهندڙ گهٽ آهن پر هي آڊيو وڊيو جو دؤر آهي. شاعري عوام تائين پهچي وڃي ٿي. سنڌڙيءَ تي سر ڪير نه ڏيندو ٿي نه رکي، خان بهادر کهڙو نچيو هو پر ساري سنڌ نچي آهي.

سوال: توهان وائس چانسلري ڇڏڻ کان پوءِ ظاهري طرح جنهن ماٺار ۾ رهيا ان کي ڪيئن واضح ڪندا؟

جواب: ضياءالحق جي آمريت آزاديءَ لاءِ ڪا به وٿي نه ڇڏي هئي. جي مان پبلڪ پليٽ فارم تي اچان ها ته ضياء مونکي يڪدم جيل ۾ وجهي ڇڏي ها ۽ مان اهو ڪجهه لکي نه سگهان ها جو مون ٨٠ کان پوءِ لکيو آهي. مون هڪ سٽ به اهڙي نه لکي آهي جنهن ۾ مون پنهنجي زندگيءَ جي فهم تي مصلحت ڪئي هجي. منهنجي احتجاج جو سڀ کان موثر ذريعو منهنجي شاعري هئي جا مون نهايت زوردار نموني سان ڪئي آهي. مون اڳ ۾ ئي چيو ته ضياء مون کي جيل ۾ وجهڻ نه ٿي چاهيو. مارائڻ ٿي چاهيو. جي هو مونکي جيل ۾ وجهي ها ته بي. بي. سيءَ تائن اچي ها ته ضياء اڪيڏي وائس چانسلر کي جيل ۾ وڌو آهي ۽ قلم جي آزادي ڪسي رهيو آهي. هن ٿي اڪيڊمي آف ليٽرز ٺاهي، اديبن کي انعام اڪرام، قرض ۽ رشوتون ڏيئي ثابت ڪرڻ ٿي چاهيو ته هو اهل، قلم جو سرپرست آهي. سچ ته هن فقط جڪ جي همت افزائي ٿي ڪئي ۽ اهڙن ڇيلهه ڀڳل اديبن کي انعام اڪرام ٿي ڏنا جي هن جي ۽ هن جي واهيات نظريي جي پٺ ڀرائي ڪري رهيا هئا.

سرهن سانجهه سويرن ۾

رسالي سگهڙين سٽ جي فيبروري مارچ ١٩٩٠ع
واري سالنامي ۾ رسالي جي ايڊيٽر فهميده حسين
جو شيخ اياز کان ورتل انٽرويو.

شاعر تخليقڪار آهي، سرجڻهار آهي اهو يقين، لطيف ۽ اياز کي پڙهڻ کانپوءِ پڪو ٿئي ٿو. هر فنڪار جو پنهنجو ماحول هوندو آهي، پنهنجو بيان، پنهنجو انداز پنهنجي فڪر ۽ احساس جي سطح هوندي آهي، ان ڪري ئي هو انفراديت جي دعويداري ڪري سگهندو آهي. هر دور جي شاعريءَ ۾ روايتن جو تسلسل به هوندو آهي ته وري ڪن نين روايتن جي پيڙهه پوندي آهي. جن شاعرن سنڌي شاعري جي دنيا ۾ تبديلي آندي. ادبي قدرن جا رخ موڙيا، قومي ۽ فطري لاڙن کي نوان روپ، نوان لفظ ڏنا، انهن ڇڻ ته، سموري ادبي ماحول ۾ تبديلي آندي. هونءَ به ذهني تبديلي بدلجندڙ ماحول ۽ حالتن جو رد عمل هوندي آهي ۽ هرڪو شاعر ان جو اظهار مختلف انداز ۾ ڪندو آهي، سندس خارجي ماحول ۽ داخلي ڪيفيتون ۽ پڻ موروثي اثر سندس ذهني اوسر ۾ وڏو ڪردار ادا ڪن ٿا. شيخ اياز اهڙو ئي هڪ منفرد شاعر آهي جنهن جو بيان ۽ انداز، ڪائنات ۽ زندگيءَ جي مسئلن جو مخصوص ادراڪ، ڏيهي ۽ پرڏيهي حالتن جو شعور کيس جديد دور جو سڀني کان نرالو ۽ پيارو شاعر بنائي ٿو ڇڏي. سندس شاعرائي تخليق جو سڀاءُ پنهنجو آهي. رومانوي شاعري هجي يا نظرياتي، هو ماڻهوءَ جي اندرين سطح (Innerself) کي ڇهي سگهڻ جي طاقت رکي ٿو. سندس بنيادي جبلتن پيار (سونهن سان پيار– وطن سان پيار) انسان دوستي ۽ جيئڻ جي چاهنا سان سڌو سنئون تعلق ۾ اچي ٿو. فارسي زده شاعريءَ

Gul Hayat Institute

جي هڪ ٻگهي دور ڪانپوءِ اياز سنڌي شاعري کي نئون موڙ ڏيڻ وارن جديد شاعرن جو سر موڙ آهي. هن پنهنجي ٻولي، پنهنجي تهذيب، پنهنجين روايتن ۽ ڌرتيءَ جي وڇائجي ويل احساس کي ورائي آندو، ايتري قدر جو هن ڌرتيءَ جا گل ٻوٽا، وڻ ٽڻ، ڇپر جهنگ جبل، دريا نديون- اشارا ڪنايا، تمثيلون روايتون، سورما، سورميون، جن ٻيهر جياريا آهن جيڪي ڌارين اثرن ڪري سنڌي شاعريءَ مان غائب ٿي ويا هئا. اياز پراڻيون روايتون ٽوڙڻ پراڻا (Trends) بدلائڻ ۽ نيون روايتون نوان (Trends) ڏيڻ وارو اهڙو شاعر آهي جنهن پنهنجي فڪر ۽ فلسفي سان، پنهنجي فارم ۽ گهاڙيٽن سان صرف هم عصرن کي نه، پر پويان ايندڙ نسلن کي به متاثر ڪيو آهي. نه صرف ايترو پر عام سنڌي ذهن، خاص ڪري نوجوانن ۾ سنڌ جي حوالي سان ذهني سجاڳي ۽ نئون شعور پيدا ڪرڻ ۾ سندس شاعريءَ جو وڏو ڪردار آهي. (ڀلي ڪير مڃي يا نه مڃي) اها سندس ڪاميابي آهي ۽ اها ڪاميابي يقيناً سندس شاعريءَ جي سچي سونهن- سندس ’خيال‘ جي خوبصورتيءَ ۾ آهي جنهن ۾ سهڻن ۽ لطيف لفظن ۽ گهاڙيٽن سبب اهڙو اثر ٿو محسوس ٿئي جيڪو دل ۽ من ۾ جذبا موجزن ڪريو ڇڏي. سندس خيال ۽ جذبي، هيئت ۽ گهاڙيٽي ۾ ڏاڍي هم آهنگي آهي جيڪا سندس شاعريءَ ۾ ترنم ۽ موسيقيت پيدا ڪرڻ جو سبب آهي. هڪ ٻي خوبي آهي سندس شاعريءَ ۾ ڌرتيءَ جي خوشبوء— جو جو پاڻ ٿي چيو اٿس ”گيت گلن جيئن اپرن ٿا ڌرتيءَ مان“ هن وٽ پنهنجي ديس ۾ لڱ لڱ سان جيڪي اڪ تپن ٿا، تن جو هڪ جدا تخليقي پس منظر آهي جنهن جي پنهنجي سونهن آهي. ٻيو ڪير لڪ لڳڻ سان اڪ جهڙي ڪڙي ڪساري وڻ مان ڦٽندڙ ڦلڙين ڏانهن، متوجه ٿئي نه ٿئي. پر اسانجو هي شاعر هن ڌرتيءَ جي حوالي سان سخت موسم ۽ ڪڙي ڪساري اڪ کي به پنهنجي لاءِ (Inspiration) جو سبب بنائي ٿو. ڇاڪاڻ جو هو ان کي (own) ڪري ٿو. جيئن انسان جي زندگي ڏؤرن ۾ ورهايل آهي— ننڍپڻ، جواني، پيري- تيئن تخليق

Gul Hayat Institute

جي عمل جا ٻه دور ٿين ٿا، شعور جون ٻه سطحون ٿين ٿيون. شيخ اياز جي ڀهرئين ڪتاب ”ڀونر ڀري آڪاس“ کان وٺي سندس هن مهل تائين آخري ڪتاب (اڻ ڇپيل) ”اُڀر چنڊ پس پرين“ ۾ هڪ تسلسل آهي، جيڪو سندس شخصيت جي مختلف روپن کي نروار ڪري سگهي ٿو. سندس ننڍپڻ ضرور ڪنهن اهڙي هستيءَ جي هنج ۾ گذريو هوندو جنهن جي شعوري يا غيرشعوري تربيت هن کي نوجوانيءَ ۾ انقلاب لاءِ ڪليو ڪلايو ڪڍڻ تي آماده ڪيو

انقلاب! انقلاب! ڳاءِ انقلاب ڳاءِ
جيئن زمين آسمان
جي ڪلي ڀون زبان
ڪنڊ ڪنڊ، چوڪ چوڪ
شهر شهر، ڳوٺ ڳوٺ
جيئن ڏئي اتي جواب — انقلاب!

نوجوان عمر ۾ ايترو جوش ۽ جذبو ۽ ايترو شعور ڪيس يقيناً سندس وسيع مطالعي، باشعور انقلابين سان لهه وچڙ ۽ پنهنجي اندر جي سوجهري سبب مليو هوندو، پر انهن سڀني کان اڳ ٻيو هڪ مڪتب ٿيندو آهي جتان ڪنهن ذاهي انسان کي سچ سچائڻ ۽ پرکڻ جو سبق ملندو آهي ۽ اهو مڪتب هوندو آهي سندس گهر! جنهن ۾ ننڍپڻ ۾ امڙ جي لوابين ۽ ڪوڏائڻ کان وٺي راتين جو هڏايل آڪائين ۽ داستانن جو ٻار جي ذهني تربيت ۾ وڏو ڪردار هوندو آهي ۽ ڪنهن خاص عمر تائين ان هستيءَ جو عمل دخل رهي ٿو. پوءِ وري ٻين عورتن جو وارو ٿو اچي جنهن ۾ محبوبه کان جيون ساٿيءَ تائين عورت جا مختلف روپ رهن ٿا، جيڪي سندس شخصيت ڏاهڻ ۾ مددگار ٿين ٿا. ان حوالي سان شيخ اياز کان منهنجو پهريون سوال هو ته ”توهان جي شخصيت ڏاهڻ ۾ امڙ جو ڪيترو ۽ ڪهڙو ڪردار هو؟“

جواب: مان جڏهن ننڍڙو هئس ته منهنجي ماءُ مونکي پينگهي ۾ لوڏي يا ڇت ۾ لڳل جهلي هلائي ننڊ ڪرائيندي هئي ۽ ان

وقت لوليون ڏينديون هيون جي مون کان اڄا تائين نه وسريون آهن. هن جو آواز ڏاڍو مٺڙو هوندو هو. جڏهن آرهڙ ۾ ٻاهر وسندي هئي ۽ گهر کان ٻاهر ڪانوَ جي اک نڪرندي هئي تڏهن هوءَ مونکي منجهند جي ماني کارائي پنهنجي پسنديده لولي ڳائيندي هئي.

”گهل ڏکڻ ڙي نيڻ ٿا ننڊ گهرن“

اهڙي طرح سانوڻ ۽ بدي جي پٽ ۾ جڏهن مونکي ننڊ نه ايندي هئي ۽ مان کٽ تي پاسا ورائيندو هوس تڏهن هوءَ لوليون ڳائي مونکي ننڊ ڪرائيندي هئي. هن کي سنڌ جا ڪيئي لوڪ گيت ۽ لوڪ ڪهاڻيون به ياد هونديون هيون، جي هوءَ مونکي ٻڌائيندي هئي. ساري زندگي هوءَ منهنجي شخصيت تي ڇانيل رهي ۽ منهنجي تحت الشعور ۾ شاعريءَ لاءِ لگن هن ئي پيدا ڪئي. مون هن ساري ڪائنات کي پنهنجي ماءُ وانگر سمجهيو آهي ۽ ان جو تقدس منهنجي دل تي ائين ڇانيل آهي جيئن پنهنجي ماءُ جو هو ۽ پنهنجي انڊ-ڇپيل ڪتاب ”اڙي چنڊ ٻس پرين“ ۾ انهيءَ ڪائنات جي تصور ۽ ان جو پنهنجي ماءُ سان پيٽ جو اظهار به ڪيو آهي.

منهنجو پيءُ تڏهن گذاري ويو جڏهن مان چوٿين درجي سنڌيءَ ۾ پڙهندو هوس. هن کان پوءِ منهنجي ماءُ ئي منهنجي پرورش ڪئي هئي. مان سَوَ جنم وٺي اچان ته هن جو هڪ ٿورو لاهي نه سگهندس. ”ماءُ جي پيرن هيٺان بهشت ٿيندو آهي“ اها هڪ عام چوڻي آهي، پر مان چوان ٿو ته ”ماءُ جي پيرن کان مٿي ڪوئي به بهشت نه ٿيندو آهي!“

عام طور سنڌي سماج ۾ گهرن ۾ عورت سان ڏاڍو اڻنگو ورتاءُ ڏسڻ ۾ اچي ٿو ۽ اهو مختلف طبقن ۾ مختلف انداز ۾ هوندو آهي. اڄ کان پنجاهه سٺ سال اڳ اهو ڪيئن هو ۽ اسانجي شاعر ان کي ڪهڙيءَ ريت ڏٺو ان جو اندازو لڳائڻ لاءِ ٻيو سوال ڪيم. ”ننڍپڻ ۾ اوهان جي آبائي شهر ۾ عورت جي سماجي حيثيت ڪهڙي هئي.“

جواب: مان جڏهن ننڍڙو هوس ۽ شڪارپور ۾ سنڌي

اسڪول ۾ پڙهندو هوس تڏهن هندو عورتن کي ڇڏي فقط ٻه شريف عورتون بيپردي هونديون هيون. انهن مان هڪ منهنجي مائٽ ڊاڪٽر عطا محمد شيخ جي انگريز زال هوندي هئي ۽ ٻي هڪ ڪرستان نرس، جنهن کي سارو شهر ”ڪاري منڊم“ ڪوٺيندو هو. باقي رڳو طوائفون بيپرده هونديون هيون جن ۾ ”نونا“ مشهور هوندي هئي جا شڪارپور جي ميونسپالٽيءَ جي انگريز ائڊمنسٽريٽر مسٽر ڊريو جي داشته هئي. پهرين مسلمان عورت جنهن پردو ترڪ ڪري تعليم حاصل ڪئي، اها روشن هئي، جا مون سان ڪاليج ۾ پڙهندي هئي ۽ جنهن جو ذڪر مون پنهنجي ڪتاب ”ڪراچيءَ جا ڏينهن ۽ راتيون ۾ ڪيو آهي.“

مردن جو عورتن سان ورتاءُ عام طور تي ان گهر جي ماحول جي عڪاسي ڪندو آهي ۽ ٻارن جي ذهني اوسر تي پڻ اهو اثرانداز ٿيندو آهي ان حوالي سان منهنجو اڳيون سوال اهو ته ”توهان جي گهر ۾ عورتن سان مردن جو ورتاءُ ڪيئن هو؟“

جواب: اسان جي گهر ۾ بابا جي وفات کانپوءِ فقط هڪڙي عورت وڃي رهي جا منهنجي ماءُ هئي ۽ ٻي مون کان ننڍي منهنجي ڀيڻ هئي. منهنجو پيءُ منهنجي ماءُ سان ڏاڍو پيار ڪندو هو ۽ هوءَ به هن کي ايترو ڀائيندي هئي جو جڏهن هو سياري جي موسم ۾ گذاري ويو تڏهن منهنجي ماءُ، پرسان ڪيل رڪ سان ڀريل سگري جنهن ۾ ڪجهه ٽانڊا به هئا، اوچتو ڪئي پنهنجي وارن تي هاري هئي ۽ جي اسان جون مائٽياڻيون هن جو مٿو يڪدم نه ڇنڊين ها ته، هن جي وارن کي باهه لڳي وڃي ها.

منهنجي پاڙي ۾ منهنجا ڪيترا مائٽ رهندا هئا، جي ان دور جي اڪثر مسلمانن وانگر پنهنجي ماءُ جي ته عزت ڪندا هئا پر پنهنجي زال کي پنهنجي ملڪيت سمجهندا هئا ۽ اها هنن جي ڪائي ذاتي ساماڻي مس هئي ته هن کي گهر اندر وهاري ڇڏيندا هئا ۽ پردو ڪرائيندا هئا. وري ڪوئي عورتن کي مارڪٽ ڪندو هو يا گهٽ وڌ ڳالهائيندو هو. سيئي گهٽو ڪري وچولي درجي جا

ڪامورا هوندا هئا ۽ لوڪ لچا جو خيال رکندا هئا. هاڻي ته اسان جي پاڙي ۾ عورتن جي تعليم ايتري وڌي وئي آهي جو گهر گهر مان ڊاڪٽرياڻيون آهن جي پردو نه ڪنديون آهن.“

تنديءَ جي اهڙي مشاهدي ڪانپوءِ عورت جي آزاديءَ لاءِ ذهن ۾ پيدا ٿيل معيار جي ڄاڻ خاطر پڇيم ”توهان عورت جي لاءِ ڪيتري آزاديءَ جا قائل آهيو؟“

جواب: ايتري آزادي جيتري هن کي مغرب ۾ آهي. عورت به ايتري آزاد آهي جيترو مرد آزاد آهي. هن تي رڳو ايتري پابندي عايد ڪري سگهجي ٿي جيتري مرد تي. ترڪي ته مسلمانن جو ملڪ آهي، استنبول ۾ سون ترڪ عورتون ايتريون آزاد ڏٺيون جيتريون لينن گراڊ يا لنڊن ۾! هيا قونيه وغيره اسان جي ملڪ جي ڪجهه حصن وانگر ان ڏس ۾ پٺتي آهي.

منهنجو خيال آهي ته گهر ۽ سماج ۾ عورت ۽ مرد جو باهمي رشتو هڪ جهڙائيءَ ۽ برابريءَ وارو هئڻ گهرجي.“

پڇيم ”پلا اهو ٻڌايو ته اوهان جي زندگيءَ ۾ آيل عورتن مان اوهان کي ڪهڙي قسم جي عورتن متاثر ڪيو؟“

جواب: گهٽ ڳالهائو، گهٽي رد ڪد ڪان پاڻ تي عائد ڪيل روڪٽوڪ، وهلور نه وڃڻ، پاڻ کان وڌيڪ خوش حال عورت کي ڏسي حسد نه ڪرڻ ۽ ٻئي سان همدردي جا گڻ رکندڙ عورتن سون کي متاثر ڪيو!“

هڪڙي عام چوڻي آهي ته ”هر وڏي ماڻهوءَ جي ڪاميابي جي پٺيان ڪا نه ڪا عورت هوندي آهي. اوهان جهڙي مهان ليکڪ شاعر ۽ شخصيت جي ڪاميابي پٺيان ڪهڙي عورت رهي آهي.“ ان سوال جو جواب بلڪل واضح لفظن ۾ مليو. چيائين:

”دوستي ته منهنجي ڪيترين ئي عورتن سان رهي آهي، پر جيڪڏهن منهنجي ڪائي ڪاميابي آهي ته ان جي پٺيان منهنجي زال زرينه جو هٿ آهي، هن جو بي انتها تحمل پنهنجي ٻارن جي اڻ ٿڪ پرورش، سليقي سان گهر هلائڻ، زندگيءَ جي هر لاهي-

Gul Hayat Institute

چاڙهيءَ ۾ شڪايت ڪانسواءِ ساٿ، منهنجي مطالعي ۽ تخليق جي بلڪل آڏو نہ اچڻ، منهنجي بيماريءَ ۾ خدمت ۽ ٻيون ڪيئي خوبيون، ان ڪاميابي ۾ مددگار ثابت ٿيون آهن.“

رومانوي شاعريءَ جي حوالي سان اياز جو شعر ڏاڍو پيارو لڳندو آهي، اهڙي شاعري ”پيار“ جي جذبي جي عڪاس هئڻ ڪري انسان کي پنهنجي دل وٽان لڳندي آهي ”پيار“ جي جذبي لاءِ ٿورن لفظن ۾ ڪجھ چوڻ جو چيم تہ جواب ڏنائين:

”پيار زندگيءَ کي معنيٰ بخشي ٿو. اهو ماءُ جو هجي، محبوبہ جو هجي، اولاد جو هجي، قوم جو هجي، انسانذات جو هجي— پيار کانسواءِ زندگيءَ جي ويرانيءَ ۾ ڪنهن سايہ دار درخت جي تلاش بيڪار آهي!“

سنڌ جي مستقبل سنوارڻ لاءِ سڀني فردن کي (زالون مرد سڀ) گڏجي پاڻ پتوڙڻ گهرجي ان لاءِ هر ڪنهن جو پنهنجو پنهنجو رول هوندو آهي ان بابت سنڌس راءِ پڇيم تہ چيائين:

”زالن کي مردن جهڙوئي ڪردار ادا ڪرڻ گهرجي، صرف گهر واري (House Wife) ٿيڻ ڪافي نہ آهي ٻڌهن پڇيم ”پلا سنڌي سماج جي تڪڙي ضرورت ڪهڙي آهي؟“

جواب: ”اتحاد، جمهوريت لاءِ اتحاد!“ آخر ۾ سگهڙين سٽ جي معرفت سنڌي عورت لاءِ پيغام ڏيندي چيائين تہ ”صدين جا زنجير ٽوڙي پنهنجي آزادي لاءِ وڙهو. ان لاءِ مرد جي ذات کان نفرت ضروري ناهي ۽ ڪيترائي مرد اوهان جي انهيءَ ويڙھ ۾ اوهان سان شامل آهن. جاگيرداري دور جي غلاميءَ مان نڪري اچو، جا مرد اوهان تي مسلط ڪئي آهي. سرمايہ داري دور جي بي-راهہ رويءَ کان پاسو ڪريو، ڇوتہ ان مان انسان ذات کي فقط ڇيهو رسيو آهي!“

Gul Hayat Institute

Gul Hayat Institute

تقريرون

Gul Hayat Institute

Gul Hayat Institute

قومي جدوجهد ۾ سنڌي شاعريءَ جو حصو

١٩٦٤ع ۾ هڪ سکر ۾ مشاعري تي ڪيل صدارتي تقرير

پيارا دوستو—

روسي شاعر ايوتوشينڪو کي ڪنهن چيو هو، ”ڪامريڊ! انقلاب مري چڪو آهي“ ته هن جواب ڏنو هو، ”نه ڪامريڊ! انقلاب مئو نه آهي، بيمار آهي ۽ مان پنهنجي شاعري ائمبيولنس ڪري ڪم آڻي رهيو آهيان.“ سنڌ جي شعر ۽ ادب جڏهن قومي جدوجهد ڏانهن ڌيان ڏنو تڏهن ان جي ڪيفيت به ڪجهه اهڙي هئي. سنڌ مئي نه هئي، آگهي هئي. سنڌي شاعريءَ کي قومي ڇوٽڪاري لاءِ ڪارائتو ڪرڻ لاءِ انهيءَ ناسور جي وڍ ڪٽ نهايت ضروري هئي، جنهن ان کي نستو ۽ موڳو بڻائي ڇڏيو هو. اها وڍ ڪٽ بنا کهڪاو جي ڪئي ويئي، اگهيءَ کي سگهه ڪيئن ملي، ان جي آپتار ڪجهه هن ريت آهي.

(١) سانگيءَ ۽ گدا کان وٺي لاڙڪائي واري محمود خادم تائين آيل شاعريءَ جي روايت، جا فارسي ۽ اردوءَ جي تقليد ڪري رهي هئي، هڪڙي ٺوڪر سان ڊاهي ڍير ڪئي ويئي. نه ان جا آهي عاشق رهيا جي ڪاري منهين رقيب جا موچڙا کائيندا ها ۽ دربان جون جتيون چنبڙيندا هئا ۽ نه ان جا آهي معشوق رهيا جي سبزءِ خط ۽ ڪاڪُلِ مشڪين سان ٽڏي، سمندِ ناز تي سواري ڪندا ها ۽ پنهنجن غمزن ۽ عشون سان گهوٽ گهائيندا وتندا هئا.

(٢) اسان دقيانوسيءَ مشاعريءَ جي پوري ڪائنات ڊانوا ڊول ڪئي. ان کان اهي پهاڙ، درياهه، وڻ، ٻوٽا، گل، ساهوارا، سڀڪجهه کسي آڇلايا جي هن کي فارسي ۽ اردو شاعريءَ کان ورثي ۾ مليا ها. هن نندي ڪنڊ جي ڪجهه پرڳڻن ۾ رهندڙ اردو ڳالهائيندڙن، پنهنجي تيرنهن سيڪڙو آباديءَ جو تهذيبي غلبو قائم رکڻ لاءِ،

Gul Hayat Institute

پنهنجيءَ تهذيب کي ايراني، توراني، آزبڪ ۽ ٻين ٻاهرين تهذيبن جي ڳڙڌائي ٻڻائي رکيو هو. هنن کي ائين ڪرڻ ۾ ڪهڙي مصلحت هئي، ان لاءِ مان هن وقت ڪجهه چوڻ نه ٿو چاهيان، پر هڪ ڳالهه صاف ظاهر هئي ته هنن جي شاعريءَ جي اثر سنڌي شاعريءَ جي ستياناس ڪئي هئي. مثال طور هي ننڍو کنڊ هڪ درياهن جو ديس هو جتي سنڌو، برهم پترا، گنگا وغيره جهڙا درياهه ها، پر آردو شاعر ذڪر فقط دجله ۽ فرات جو ڪندا هئا؛ هماليه جهڙا پهاڙ ڇڏي، علامه اقبال ڪوهِ دماوند کي علامت طور ڪم آندو؛ مون بنگال ۾ رکيو چمپا جا پندرنهن قسم ڏٺا آهن پر اردو شاعريءَ ۾ گل فقط نرگسِ شهلا ۽ لالهٔ صحرا نظر ايندا جي مغلن جي باغن ۾ به شايد ٿيندا ها. ديومالائن جي ديس ۾ ليلا مجنون، شيرين فرهاد ۽ وامق عذرا جهڙن ڳالهيون ڳايون ويون. غير اسلامي هوندي به، يزدان ۽ اهرمن جو تخيل بار بار آندو ويو ڇو ته ان ۾ ايران جي خوشبو هئي. اسان ڏٺو ته هند - مسلم شاعريءَ جي اثر سنڌ - مسلم شاعريءَ جي جڙ سنڌ جي ڌرتيءَ مان اکاڙي ڦٽي ڪئي هئي، انڪري اسان سنڌي شاعريءَ کي سنڌ جي ڌرتي ۽ آڪاس موٽائي ڏنو. غالب 'بنات النعش' جا راڳ ڳاتا ها، اسان ٽيڙو ۽ ڪتين جا گيت آلاپيا، آردو شاعريءَ ۾ آهوئي ختن پنهنجي جڙتو وحشت سان ڊوڙندا نظر ايندا ها، اسانجيءَ شاعريءَ ۾ سنڌ جا روجهه رمندا نظر آيا؛ اردو شاعري هما ۽ عنقا لاءِ سرگردان هئي. اسان شاعريءَ کي ڪونج جي اڏار ۽ ناڙي جي تنوار ڏني. نتيجو اهو ٿيو ته سنڌيءَ شاعريءَ جي ڪائنات مير ۽ مومن، انشا ۽ ناسخ، غالب ۽ اقبال کان ڪٽجي وئي ۽ ان جا خيما پٽائيءَ جي پٽ تي کپي ويا. سنڌ پنهنجي ڳم ۽ ڳنڍير، ڏٿ ۽ ڏوتيٽڙن سان چمڪي آئي. ناسور جو هڪ وڏو ڳوڙهو ڪڇجي ويو ۽ اسان جي شاعري سنڌي ٿي وئي.

(٣) سنڌ جي قومي جدوجهد لاءِ شاعريءَ کي ڪارگر ڪرڻ لاءِ ان ۾ سنڌيت جو هئڻ ضروري هو، انڪري اسان کي اردوءَ جي جديد ۽ ترقي پسند شاعريءَ جو اثر به نه آڻيو. تصدق

حسين خالد ۽ ن.م. راشد کان وٺي مجيد امجد ۽ وزير آغا جي جديد شاعريءَ تائين، مغربي شاعريءَ جو سطحي اثر ته نمايان آهي، پر ان شاعريءَ جي جڙ ٻيءَ اردو شاعريءَ وانگر ڪنهن به ڌرتيءَ يا ان جي تهذيب ۾ نه آهي. انڪري اسان مغربي شاعريءَ سان اردوءَ جي ذريعي نه، پر سڌو رستو رکيو ۽ رلڪي کان لورڪا تائين، پوري جديد مغربي شاعريءَ جو واس وٺي، سنڌي شاعريءَ کي ھٻڪايو. جيستائين اردوءَ جي ترقي پسند شاعريءَ جو سوال آهي ته اسان محسوس ڪيو ته اها ڪانٽ ـ گدري جي ڪل ۾ ٻم-گولي ڀرڻ جي اجائي ڪوشش ٿي ڪري. ان جو آهنگ موسيقي سان ڪوئي واسطو نه آهي جا عوامي روح ۾ گونجندي آهي. ان جي ٻولي علامتون دقيانوسي آهن جن جو پاڪستان جي ڪنهن به صوبي يا ان جي عوام سان ڳانڍاپو نه آهي. مون فيض احمد فيض کان هڪ ڀيري پڇيو ته تنهنجن ڇئني مجموعن ۾ 'نقش فريادي' کان وٺي 'دست ته سنگ' تائين، ڪو به اهڙو لفظ يا قافيو ڪم آيو آهي جو ولي دکنيءَ کان وٺي جگر مراد آبادي تائين، ڪم نه آيو هجي، ته هو جواب ڏئي نه سگهيو. انڪري اسان کي اردوءَ جي ترقي پسند شاعريءَ جو سنڌ جي ترقي پسند شاعريءَ تي اثر اپرو لڳو. ان ۾ انقلابي نعرا ته هيا پر انهن نعرن ۾ نه فقط انقلاب جو ھڪو ڪو، روايتي تصور هو، پر انهن نعرن کي اها تيزي جي اٽي ڊ، ڪو نه ھئي جا روح ۾ ڪپي ويندي آهي. اسان پنهنجي قومي ۽ انقلابي پيغام کي ٻوليءَ ۽ روايت جي هڪ انوکي پنهنجائپ ڏني جنهنڪري سنڌي شاعري پيٽائي جي دؤر کان پوءِ وري ڀريون ڀيرو سنڌ جي ڪند ڪڙڇ ۾ ڦهلجي وئي ۽ اسانجي قومي جدوجهد لاءِ پوريءَ سنڌ کي جذباتي طور تيار ڪري ڇڏيائين. 'بزم صوفيا' 'روح رهاڻ' ۽ 'سنڌي شام' جا جلسا انهيءَ جا گواهه آهن ته جنهن وقت 'جيئي سنڌ' جو نعرو به گناهه سمجهيو ويندو هو، ان وقت اسانجي انقلابي شاعري هڪ اونهي سمنڊ وانگر گرجندي گوجندي هئي. سنڌي علامتن جو سهارو وٺڻ جي باوجود، اها ڪڏهن به مبهم نه لڳي؛ هر

ٻڌندڙ سمجهي وٺندو هو تـہ ڪيٽر کهڙي پٽ“ جـا پنهنجا پروڙائي رهيو آهي. ڪنوڙ جا ڪنگرا لڏي لڏي نيٺ ڦهڪو ڪري ڪيريا ۽ ون-يونٽ ٿني پيو. اڄ سنڌ آڳهائيءَ مان نڪري چڪي آهي ۽ سنڌرا مارو سنڌها آهن پر اڃا پنڌ پري آهي، اڃا تـہ ڪيٽر ڏان ڪسَ مس لٿي آهي، اڃا ان کي وڃڻو آهي ۽ اوهان کي پرينءَ جو نئون نئون پار پساڻو آهي. هن وقت مان فقط هڪ ڳالهہ اوهان جي ڌيان ۾ آڻڻ چاهيان ٿـو. دنيا جـي ادب جي مطالعي مون کي ان نتيجي تي پهچايو آهي تـہ ڪنهن ڪنهن وقت انقلابي تحريڪن ادب جي انقلابي ڪردار کي پنهنجي هٿ سان نهوڙيو آهي. انقلابي ادب بهترين ادب آهي، پوءِ انقلابي آهي. جي اُن ۾ پنهنجو انفرادي حسن ۽ خوبي نہ آهي تہ اهو ڪنهن بہ انقلابي تحريڪ لاءِ بيڪار آهي. جي اُن جـو بنيادي پيغام انقلابي آهي تہ ان جي تاڃي پيٽي تي کهڻي وٺ-پڪڙ چڱي نہ آهي. هڪ ڀيري ٽراٽسڪيءَ ميڪسيڪو جي انقلابي آرٽسٽ ڊيگور ويرا سان گڏجي انقلابي فنڪارن جي انجمن ٺاهي هئي جنهنجي پڌرنامي ۾ لکيو هيائين تہ ’آرٽ انقلاب جو بهترين ساٿي آهي، بشرطيڪ ان کي آزاد ڇڏيو وڃي.‟ اهو هڪ نهايت سمجهدار ادبي پڌرنامو هو. لينن جڏهن انٽرنئشنل جي خالق گوتيئر لاءِ چيو هو تہ هو ”گيت ۾ بهترين پروپئگنڊا ڪندڙ آهي‟ تڏهن هن پروپئگنڊا کي گيت کان وڌيڪ اهميت نہ ڏني هئي، ڇوتہ گيت جيستائين صحيح معنيٰ ۾ گيت نہ آهي تيستائين اهو پروپئگنڊا جي صلاحيت کان وانجهيل رهي ٿو. ماڻوزي تنگ بہ ينان ڪانفرنس ۾ انقلابي فن جي فني اهميت تي خاص زور ڏنو آهي. مان هي ان ڪري چوان ٿو جو اسانجي جدوجهد اُنهيءَ انقلابي موڙ تي پهچي چڪي آهـي، جتي اسانجي قومي ادب جـي چنڊ ڇاڻ ٿيڻ لازمي سمجهي ويندي ۽ ڪي نـام نهاد انقلابي سنڌي شاعريءَ تي گرفت ڪرڻ شروع ڪندا. ان وقت اوهان اهو نہ وسارجو تہ نعرو بہ هڪ فن آهي ۽ فن بہ هڪ نعرو آهي پر فن لاءِ نعرو ٿي گونجڻ لاءِ بهترين فن ٿيڻ ضروري آهي.

جيئي سنڌ.

Gul Hayat Institute

سنڌي شاعريءَ جو مزاج

۱۸-۱۹ نومبر ۱۹٦٦ع تي بزمِ صوفياءِ سنڌ ڪانفرنس
تي سن ۾ ٿيل مشاعري ۾ ڪيل صدارتي تقرير.

سنڌي شاعريءَ جي پرک لاءِ برِصغير جي پوريءَ شاعريءَ جي مزاج سان آشنائي ضروري آهي. منهنجي نظر ۾ شاعريءَ جو فن پنهنجي ڪمال تي پهچي، دقيق ۾ دقيق خيال جو اظهار سليس ۾ سليس زبان ۾ ڪندو آهي. پر ان زبان جي سلاست ۽ عام فهميءَ جي تهه ۾ فڪر ۽ فن جو اهو رچاءُ هوندو آهي، جنهن ۾ صدين جي سڳند سميٽجي ايندي آهي. ڪنهن به عظيم شاعر جي هڪ سوليءَ سٽ تي تنقيد يا تبصري لاءِ، نه فقط هن جي موجوده معاشري جو جائزو ضروري آهي، نه فقط هن جي دور جي قومي ۽ بين الاقوامي تعصبات جو تجزيو ۽ انهن ڏانهن هن جي ردِ عمل جو مطالعو ضروري آهي، نه فقط شاعر جي داخلي زندگيءَ جي شعوري ارتقا ۽ ان تي هن جي خارجي زندگيءَ جي اثرپذيريءَ جو اندازو لڳائڻو آهي، پر هن جي تحت الشعور جي انڌيءَ روشنيءَ کي به ڇاڇڻو آهي، جنهن جا پاڇا هن جي شعور جي پردي تي پوندا رهن ٿا. جنهن ڪٿڪليءَ جي نرت نه ڏٺي آهي. اهو ڪاليداس جي ڪويتا جي پوري هڳاءَ ۾ ويڙهجي نٿو سگهي. جنهن رگ ويد ۾ وايو، پرجينا، اوشا، ارنياڻي، راتري جي باري ۾ گيت نه پڙهيا آهن، جنهن کي اها ڄاڻ نه آهي ته هوا، برسات، باک، جهنگل ۽ رات جي باري ۾ اڳ ڇا ڇا ڳايو ويو آهي، ان لاءِ ميگهه-دوت جي روح تائين رسائي ناممڪن آهي، ۽ جنهن ڪاليداس جي ميگهه-دوت ۾ اهو نه پڙهيو آهي ته ڪاليداس بادل کي آڏو آڻي چوي ٿو ته:

”اني ڪليل ڪڙڪين مــان واڄهہ - وڄهندڙ وار - سنوارينڊڙ
نارين جي سڳند، تنهنجي سرير کي ڪورو ڪري وجهندي.
محل جا مور نچي نچي تنهنجو سوا گت ڪندا، جيڪڏهن
تـون ٽڪجي پوين تـہ رات ڦولن جـي سڳند ۾ ويڙهيل
سـرائين مٿان گذارجانءِ، سرايون جن جا اڳ سندر نارين
جي پيرن جي مينديءَ سان لال ٿي چڪا آهن.“

جنهن ميگهہ - دوت ۾ اِهو نہ پڙهيو آهي، تنهن کي ڀٽائيءَ جي اڄاتي
تـاڃي پيٽي جي ڪهڙي پروڙ پوندي، هن کي ڪهڙي خبر تہ ڀٽائي
جـي سٽ سٽ ڪهڙي ڪهڙي آٿت ۾ آڏي وڌي آهي؛ ان کي
ڪهڙي ڄاڻ تـہ اهو ڪهڙي ڪهڙي جڳ ۾ جادو آهـي، جنهن
’سر سارنگ‘ سرجيو آهي. سر سارنگ جي هيءَ سٽ:

’سرهي سيج، پاسي پرين، مر پيا مينهن وسن‘

يا مومل راڻي مان هيءَ سٽ:

’مڙهيا گهڻو مشڪ سين، چوٽا ساڻ چندن‘

يا سر ڪنڀات جي هيءَ سٽ:

’سڄڻ سـُتا ورلهہ ۾، چوٽا پيري ڪپور‘

انهن سٽن ۾ اهو جسماني خوشبوءِ جـو ڦهلاءُ آهي، انهن
جي تحت الشعور ۾ جسماني شاعريءَ جي اها روايت آهي جا آمارو،
ڪاليداس ۽ ڀرتري هريءَ ڪان هلي آهي ۽ جـا ديس ديس واسي،
اڇي سنڌي ادب ۾ عنبير جيئن مهڪي آهي.

شڪنتلا جي باري ۾ ڪاليداس چيو آهي:

”هوءَ هڪ اهڙي ڦول وانگر آهي، جنهن کي نـہ
سنگهيو ويو آهي،
هڪ اهڙي پن وانگر آهي، جنهن کي هٿ سان نہ
ڇهيو ويو آهي،
هوءَ هڪ موتي آهـي، جنهن کي ڪنهن هار ۾
نہ پوئيو ويو آهي،
هوءَ ماکي آهي، جنهن کي اڃا تائين ڪنهن نہ

Gul Hayat Institute

چڪبو آهي."

۽ ڀٽائي انهيءَ تهذيب جي عطر ٻيزي هن سٽ ۾ آندي آهي:

"ڪنواريون ۽ ڪنول، هل ته ڀسون ڪاڪ جا."

۽:—

جهڙ تتر ڏوڙڏون ڏون، ڇوتا چندن چڪ" ڪئو.
آڇن ڀوڏر ڀنيولئا، ڀالي ءَ تهين ڀون.
راول رتو رون، ڪو وه لڳو واسئين.

اها خوشبوءِ انهيءَ ول جي خوشبوءِ آهي، جا ڀن-جهڙ ۾ مرجهائي ويندي آهي ته ٻه پنهنجا ٻج ڌرتيءَ تي تيزي پکيڙي ويندي آهي ۽ ميگهه ملار ۾ اهي ٻج ڦٽي وري ڪائي ول پيدا ڪندا آهن، جنهن جي هڳاءَ سان آس پاس واسجي ويندي آهي. هن ڌرتيءَ جي ثقافت اهو گلريز تسلسل آهي، جو ٻه صديون اڳ ڀٽائيءَ جي ذات ۾ ڦلارجي، سنڌڙيءَ جي چپر ۾ چاٽ ني آيو.

هڪ پراڪرت گيت آهي:

"رات هوءَ مسافر لاءِ ٻلال وڇائي ڀٽ ڀٽ ڪري رهي هئي،
۽ باک ڦٽيءَ جو انهيءَ ٻلال کي ڪٺو ڪري روئي رهي هئي!"

جوانيءَ جي انهيءَ ڪيفيت جو اظهار، جو هين ننڍي کنڊ جي گيت گيت ۾ آهي، ڀٽائيءَ ساڳئي رنگ ۾ سر ديسي ۾ آندو آهي:

"مون ڀانيو مون وٽ، هميشه هوندا پرين."

يا ساڳئي سُر جي هڪ وائيءَ جون هينيون سٽون:

لڪون لڳن ڪوسيون، ڏاڍا تپن ڏيهه،
ووا! ڇڏي تون کو، ڇپر ويندين!

اهڙا هزارين مثال آهن، جنهن ۾ هن جنڊڙيءَ ۽ ان جي ڏک سک، پيار ۽ پڇتاءُ، ريت ڪُريت کي گيت ۾ سمايو ويو آهي ۽ جنهن جو ڀڙاڏو ڀٽائيءَ جي ڀٽ تي ٻڌو ويو آهي. انهيءَ يڪتاري جي تار ۾ صدين جي سنگيت جو ڀڙلاءُ آهي ۽ آگرين جي ڇهاءَ

۾ ڪائي آدجڳاد آهي. هن ڌرتيءَ جي ڪائي دين آهي، جا جهوليءَ جهوليءَ ورهائبي رهي آهي ۽ فقط هڪڙيءَ ذات جو ڏاج نه آهي.

مون ڀٽائيءَ جي آلوهيت ۾ به اهوئي آواز ٻڌو آهي. هي انسان جي روحاني مساوات جو پيغمبر اهوئي پيغام دهرائي رهيو آهي، جو نرگن واد ۽ پريم مارگ ۽ ڀڳتي تحريڪ جي شاعريءَ ۾ آهي، جنهن کي ڪبير، ميران ٻائيءَ، سورداس، ملڪ محمد جائسي، رحيم خانان پنهنجن دوهن، چوپاين ۽ گيتن جي ذريعي هن ننڍي کنڊ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پهچايو ۽ جنهن کي سرمد ۽ دارا شڪوه پنهنجي رت سان ريٽو ڪيو.

برصغير ۾ جي به انساني مساوات جون روحاني تحريڪون پيدا ٿيون. جن انسان کي تعصب، تفرقي بازيءَ، ابن الوقتيءَ ۽ خود پرستيءَ خلاف تلقين ڪئي، جن انسان جي خمير ۾ ضمير کي سڀ کان اهم درجو ڏنو ۽ دولت ۽ اقتدار جي هوس کي هن جي روحاني ترقيءَ لاءِ رڪاوٽ سمجهيو، انهن سڀني تحريڪن جو تتُ ڀٽائيءَ جي بيت ۽ وائيءَ ۾ سمايل آهي. شاهه جو رسالو سماوي الهام نه آهي، اهو هن ڌرتيءَ جو الهام آهي، جو هوءَ ڪيتري وقت کان سيني ۾ سانديندي آئي هئي ۽ جڏهن ان جو پيغمبر پيدا ٿيو، تڏهن ان جي واتان اهو پيغام گل ڦل ٿي پکڙجي ويو.

جسم ۽ روح جي شاعريءَ جي انهيءَ مٺڙ ميلاپ، ڌرتيءَ ۽ آڪاس جي انهيءَ انوکي سنگم ۾ ئي ڀٽائيءَ جي انفراديت آهي. ڀٽائي سنڌ ۾ هند جي پيونديءَ سان اهو اسريل ميوو آهي، جنهن جي جڙ پرائي آهي، پر ذائقو نرالو آهي.

Gul Hayat Institute

مون ڪبير ۽ ڪجهه ٻين هندي شاعرن ۾ انسان جي عملي زندگيءَ جي چرخي سان تشبيهه پڙهي آهي، ۽ سُر ڪاپائتيءَ ۾ ڏنل پيغام جو ماخذ ڳولي سگهيو آهيان. پر مون پوري برصغير جي شاعريءَ ۾ ڪٿي به نه پڙهيو آهي ته ازلي حقيقت کي ڏُتَ سان تشبيهه ڏني ويئي هجي، يا جنهن ۾ انسان جي دائمي جستجوءَ کي ڏوٿيڙي ۾ مجسم ڪيو ويو هجي، جيئن ڀٽائيءَ سر ڪاهوڙيءَ

۾ ڪيو آهي.

”سمر ڪيائون سَچ ۾، ڏوري ڏٺ لهي.“

آنهيءَ ڌرتيءَ جي پيغمبر جي صدا آهي، جنهن انسان جي مادي ۽ روحاني ضرورتن ۾ هڪ پائينده رابطو ڳولي لڌو آهي.

پر اها ڏات هن ڌرتيءَ جي ڏين آهي. اوهان ميئين عنات جو ڪلام پڙهيو هوندو، تہ اوهان ڏٺو هوندو تہ عنات ۾ بہ اهيئي لوڪ ـ ڪهاڻيون، تمثيلون، محاورا، روزمره جو استعمال، استعارا، علامتون، ادبي اشارا، تشبيهون، تخيل، ڪلام جي فصاحت ۽ زبان جي سلاست سڀ ساڳئي رنگ روپ، سَچ ڏَج سان ملن ٿا، جيئن ڀٽائيءَ جي ڪلام ۾ آهن. تاريخ جي ستم ظريفيءَ سنڌي ٻوليءَ جون ان ڪان اڳ جون تخليقون ناياب ڪري ڇڏيون آهن، نہ تہ انهن روايتن جو سلسلو ڳولي سگهجي ها ۽ انهن جو ناتو هزارن صدين سان جوڙي سگهجي ها. پر ان ۾ ڪو بہ شڪ نہ آهي، تہ شاهہ لطيف جو وجود ڪائي ازلي شعبده بازي نہ آهي، پر هن ڌرتيءَ جي فن ۽ فڪر جي درجي بدرجي ارتقا جو حاصل آهي؛ ۽ جڏهن شاهہ لطيف آيو، تڏهن سج جئن ڇانئجي ويو، جنهن جي آهہ ۾ ٻيا ’تارا، تِر، تِروڪڙيون‘ ڏڪجي ويا، ۽ پنهنجي جوت ايتري جرڪائي نہ سگهيا، جيتري انهن ۾ جيلا هئي.

صديون ڇمڪي، اوچتو اهو سج گرهڻ ۾ اچي ويو. ديو مالا ۾ آهي تہ راهوءَ جهڙا دئيت جڏهن سج کي وَٺ ڪندا آهن، تڏهن سج گرهڻ ٿيندو آهي. سنڌ جي جديد شاعريءَ جڏهن اک کولي، تڏهن ان جي چوڌاري اونده نظر آئي. زندگيءَ جا قدر بدلجي چڪا هئا. فاشزم جا ڪوڙا پيغمبر چوليءَ جا شاعر ٿي سمجهيا ويا.

انصاف، امن، انسان دوستيءَ جي سچ کي انهن جي شاعري گرهڻ جئن ويڙهي چڪي هئي. اسان ڏٺو تہ اسان جا شاعر، تصوف وارو انساني برادريءَ جو پيغام وساري چڪا آهن، تخليقي قوت کي تعصب جي ڏيهہ ڳڙڪائي چڪي آهي، شاعري فقط لفظي آهي، نقالي آهي، ادبي شعبده گري آهي ۽ ان ۾ پيغمبريءَ جي بوءِ بہ نہ

Gul Hayat Institute

رهي آهي. اسان ڏٺو تہ اسان جي ثقافت جي جڙ ڪٽجي چڪي آهي، ۽ جا ثقافت اڪيلي واڙيءَ ڦل جيئن وڌي هئي، اها ٻي ٻاڙيءَ ول جئن ڦهلي رهي آهي، جا اسان جون ساريون صلاحيتون سڪائي ڇڏيندي. اسان ڏٺو تہ پولڙا تاريخ جي مداريءَ جي هٿ ۾ نچي رهيا هئا ۽ شينهن پنجوڙ ڏسي پاسي تي ويا هئا.

ان وقت اسان سوچيو تہ اسان جي نجات ان ۾ آهي تہ ڀٽائيءَ سان پنهنجو سلسلو جوڙيون تہ اهي روحاني قدر، جي ڀٽائيءَ جي شاعريءَ جي جان هئا، تن کي جديد شاعريءَ جو سنگ بنياد ڪيون تہ هن ڪوڙ جي سڙاند ۾ وري اها سچ جي سڳند ڦهلايون، جنهن ڪان هن ڌرتيءَ جي ڪنڊ ڪڙڇ وانجهي ٿي چڪي آهي. مومل بہ نئين، مينڌرا بہ نوان، پر ڪاڪ پراڻي هئي. اسان ان تي پنهنجا رنگ رتول اڏيا، ۽ مستقبل فيصلو ڪندو تہ اسان جي جديد شاعريءَ تي بہ ڪي صديون پونر پنيوليا ايندا يا نہ!

حال جو ازلي منصف مستقبل آهي. فقط ان جي فتوا اٽل آهي، ۽ مستقبل ئي فتوا ڏيندو تہ جو پيغام سنڌ جي جديد شاعريءَ ڏنو آهي، ان ۾ هن برصغير جي ڪوڙهيءَ ضمير جو علاج آهي يا نہ. زندگي 'ڪوهہ بيستون' سهي، پر جي ڪوهڪن جي ضرب ۾ 'جوءِ شير' جي تلاش آهي، تہ تاريخ هن کي ڪڏهن بہ مايوس نہ ڪيو آهي. سنڌ جي جديد شاعريءَ جو پيغام هي آهي:

تہ ڀٽائي عظيم آهي، پر سنڌ عظيم‌ترين آهي، تہ ڀٽائيءَ سان اسان جو سلسلو دراصل پنهنجيءَ ڌرتيءَ سان ناتو آهي؛

تہ سنڌ جي ڌرتي انهيءَ انساني اقدار جو سرچشمو آهي، جنهن ۾ برصغير جي مرده ضمير لاءِ آب حيات آهي؛

تہ ذات سستي آهي، ۽ ضمير مهانگو آهي، ۽ ضمير جي حصول لاءِ سر جو سودو سهانگو آهي؛

تہ فن جيستائين زندگيءَ جو ضمير نہ آهي. تيستائين اهو پاڻيءَ تي چٽ آهي، ان ۾ ڪائي پائيندگي نہ آهي.

Gul Hayat Institute

ڪينجھر ڪان ڪارونجھر تائين

١٩٦٦ع ۾ ميرپور ٻٺوري ۾ بزمِ صوفيائي سنڌ جي ٽين ثقافتي ڪانفرنس ۾ ڪيل صدارتي تقرير.

هي بزم صوفياء سنڌ جي نشست آهي. مشاعرو نه آهي. مونکي مشاعرو لفظ ئي نه آئڙندو آهي. بلڙيءَ واري درويش روحل ڪان وٺي روهڙيءَ واري بيڪس تائين، ڪنهن به مشاعري ۾ شرڪت نه ڪئي هئي، ڇو ته مشاعرو اسانجي ثقافت جو حصو نه آهي. مشاعري جي تاريخ ۾ ڪڏهن به بيت، دوهو، وائي، ڪافي نه پڙهيا ويا آهن. مشاعري جي روايات برصغير جي جاگيرداري دور سان وابسته آهي ۽ شاعر جي بيڪسيءَ، مضحڪه خيزيءَ ۽ ذلت جو عبرت انگيز داستان آهي. برصغير ۾ مشاعرا گهڻو ڪري طرحي هوندا هئا ۽ ڪڏهن ڪڏهن غير طرحي غزل، قصيدا، هجو، مسدس، مخمس وغيره پڙهيا ويندا هئا. اهي مشاعرا جاگيرداري طبقي جي تفريح لاءِ ڪيا ويندا هئا؛ شاعر يا نه ان طبقي جا وظيفه خوار هوندا هئا يا وظيفي جا تمنائي هوندا هئا. انعام اڪرام ۽ سروپا جا خواهان شاعر قافيه ڪبوترن جيئن اڏائيندا هئا، ۽ بحر و وزن ۽ رديف جي سنگلاخ سرزمين تي تصور جا گهوڙا ڊوڙائيندا هئا. شمع ڦرندي رهندي هئي. غزل تي غزل پڙهيو ويندو هو. وه واه، مڪرر، مڪرر، ارشاد، مڪرر ارشاد جا آواز بلند ٿيندا هئا ۽ شاعر باربار جهڪي وري پڙهندا هئا ۽ وري داد لاءِ ڪمائيندا هئا. انهي طوائف الملوڪيءَ جي دور ۾ شاعر کي اهو احساس نه هو ته هن جي شاعريءَ ۽ بٽير بازيءَ، ڪبوتربازيءَ يا پتنگ بازيءَ ۾ ڪوئي فرق نه آهي، ۽ اها فقط آقا جي تفريح جو ذريعو آهي ۽ وڌيڪ ڪجهه به نه آهي. ڇيو ويو آهي ته ان دور جي اردو مشاعري ۾ سنجيدگي هئي جا اڄ نه

Gul Hayat Institute

آهي. پر ان ظاهري سنجيدگيءَ جو سبب مشاعري ۾ جاگيرداري طبقي جي موجودگي هوندي هئي، جو سامعين جي ڪابہ زيادتي پنهنجي توهين سمجهندو هو. دراصل ان سنجيدگيءَ جي تہ ۾ شاعر جي بيهہ بيوسي هوندي هئي. سنجيدگي فقط آدابِ محفل جي پابندي نہ آهي. غالب جي فني عظمت جي باوجود هن جي درباري ماحول ۾ باربار ذلت ان جي گواه آهي. هو ايستائين مجبور هيو، جو سپاهگريءَ کي ذريعہ عزت سمجهيائين، نہ شاعريءَ کي.

برصغير ۾ جاگيرداري دور جي زوال کان پوءِ، اها ظاهري سنجيدگي بہ ختم ٿي ويئي. سامعين فقرا ڪيا، ٺٺوليون ڪيون، ۽ جي داد ڏنو تہ ائين جيئن ڪنهن مسخري کي ڏبو آهي. جي "داغ" دهلوي ۽ "امير" مينائي جي ڪلام سامعين کي حواس باختہ ڪيو، تہ اهو ائين جيئن ڪوئي بازيگر ڪرتب ڏيکاريندو آهي تہ تاڙيون وڄنديون آهن. اها روايت جا سامعين جي رت جو حصو ٿي چڪي هئي، ان کي "حالي" ۽ "اقبال" بہ بدلائي نہ سگهيا. پاڪستان کان پوءِ جا "جگر" مرادآباديءَ ۽ يگانہ چنگيزيءَ جي لاهور ۾ ذلت ٿي، اها ان جي گواه آهي تہ مشاعرو فقط تخريبي مشغلو آهي. اسان وٽ اهو تخريبي مشغلو سانگيءَ جي دور ۾ يا ان کان ڪجهہ اڳ آيو. اسان جا ڪلاسيڪي شاعر مشاعري باز نہ ٿيا ڇوتہ اهي بيحد خوددار انسان هئا، ۽ هو ڪنهن جي آسري تي نہ ويندا هئا پر ڪوڙئين انهن جي آسري تي اچي سلام ڪندا هئا، ڇوتہ هو نہ فقط شاعر هوا پر پيغمبر بہ هئا. هو ڪنهن طبقي جا محتاج نہ هئا پر پنهنجي ذات ۽ ذانهٔ عوام کي آڇيون هوائون. هو ڪنهن جا قصيده گو نہ هئا، سواءِ سنڌ جي عوام جي، جن جي محبت هنن جي فن جو سرچشمو هئي، ۽ سنڌ جي عوام انهن کي بيمثال سنجيدگيءَ سان داد ڏنو، انهن جي سٽ سٽ ياد رکي ۽ انهن جي پيغام کي پنهنجي زندگي جي نظريہ ۾ شامل ڪري ڇڏيو. اسان جيڪي اڄ سنڌي ثقافت جي تحفظ ۽ تجديد لاءِ ڪنا ٿيا آهيون. انهن شاعرن جا وارث آهيون، جن انسان ذات کي هڪ لازوال پيغام ڏنو آهي–

Gul Hayat Institute

امن ۽ انسانيت جو پيغام، سپردگي ۽ سرفروشيءَ جو پيغام، مذهبي تفرقہ بازيءَ ۽ تعصب کان پرهيز جو پيغام، حب الوطني ۽ بين الاقوامي رواداريءَ جو پيغام. اسان ڀٽائي ۽ درازيءَ جي روايت جا وارث آهيون، ۽ مشاعري جو مسخري پڻو اسان لاءِ ڪائي اهميت نہ ٿو رکي. هيءَ ڌرتي جنهن ۾ اسان جي جڙ آهي، هيءَ ڌرتي جا اسان جي ماءُ آهي. هيءَ ڌرتي جنهن مان سوين فن ۽ ادب جا رنگين گل اسريا آهن، انهي ڌرتيءَ جي، فقط انهيءَ ڌرتيءَ جي روايت اسان جي ثقافت جو حصو آهي ۽ انهي روايت جي حفاظت ئي اسان جي تخليقي ادب کي پنهنجي لازوال انفراديت ڏيئي سگهي ٿي.

اها پنهنجي ثقافت سان محبت قدامت پسندي نہ آهي، ۽ نہ اجنبي روايت سان بغاوت، تنگ نظريءَ جي نشاني آهي. جا بہ اجنبي روايت اسان جي ثقافت جي مزاج سان ٺهڪي نہ اچي، ان سان لڳاءُ ۽ ان جو ڦهلاءُ، انهي وڻ ويڙهيءَ وانگر آهي، جا ساڳي وڻ کي سڪائي ڇڏيندي آهي. ثقافت هڪ جامد حقيقت نہ آهي پر ان جي اوسر ان جي جڙ سان ٿيندي آهي: ڌاريءَ ڌرتيءَ ۾ اها ڪومائجي ويندي آهي. اسان جي زرعي پيداوار واري سماج تي جڏهن صنعتي زندگيءَ جون تقاضا ڏون ٿيون، تڏهن اسان جي ثقافت ۾ بہ لازمي تبديلي ايندي، پر ان جي سنڌيت برقرار رهندي. ثقافت قوم جو روح آهي: ثقافت زنده هوندي آهي، تہ قوم زنده هوندي آهي. ثقافت قوم جي لطيف احساس جو نچوڙ آهي. جيئن اها پراڻي ٿيندي آهي تيئن مَدَ وانگر رچي ريٽي ٿيندي آهي. قدامت سان ربط کان سواءِ جدت اڻ لڀي، ۽ الوڏي آهي. اهو يقين ڪيو تہ ڪائي بہ قوم ويهن سالن ۾ ثقافت پيدا نہ ڪري سگهندي آهي. ثقافت صدين جي سڳنڌ آهي. اها نہ مڙهي ويندي آهي ۽ نہ مڱي ويندي آهي. اها قوم جي روح مان چشمي وانگر ڦٽندي آهي ۽ صديون سيراب ڪندي ويندي آهي، ثقافت ڌرتي ماءُ جي ٿڃ آهي ۽ ان کان سواءِ قوم جي نئين نسل جو نڀاڄ ناممڪن آهي. سنڌ کي پنهنجي ثقافت آهي ۽ ان ثقافت کي بي مثال انفراديت آهي. ان انفراديت

جي حفاظت اسان جي قومي وجود ۽ ان جي ترقيءَ جي امين آهي.

هر عظيم ثقافت وانگر سنڌي ثقافت به هڪ جامع حقيقت آهي، جنهن جو فن ۽ ادب هڪ اهم حصو آهي. اسان جڏهن سنڌي شاعريءَ ۾ اگري اجنبيت محسوس ڪئي، ته اسان اُن سان بغاوت ڪئي. اسان وري بيت، دوهي، وائي، ڪافيءَ، گيت کي زنده ڪيو، ڇو ته ان ۾ سنڌ جي سڳنڌ هئي. اسان غزل، نظم، ۽ آزاد نظم جي مزاج ۾ ايتري تبديلي آندي، جو ان ۾ ڪائي اجنبيت نه رهي. اسان بحر و وزن، قافيه ۽ رديف ۾ بہ پوري فني لوازمات کي سنڌيت جي مزاج سان موافق ڪيو ۽ جديد کان جديد ترين انسان جي ذهني ڪشمڪش ان ۾ سمائي آياسين. هن وقت سنڌي شاعري، فڪري ۽ فني لحاظ کان، قدامت ۽ جدت جو بهترين ميلاپ آهي. ۽ ان ۾ هند و پاڪ جي عظيم تخليقي حاصلات آهي. اسان جي بغاوت قدامت سان نہ پر مرده قدامت سان آهي ۽ ان اگري اجنبيت سان آهي جا اسانجيءَ مٽڙي تهذيب کي بگاڙي رهي آهي.

اڄو ته اڄ سڀئي اهو وعدو ڪيون ته اها ثقافت جا ساهہ سان سانڍي ويٺي آهي، جا ڪينجهر کان ڪارونجهر تائين پکڙي پيئي آهي، جا موهن جي دڙي ۽ اروڙ جي اتهاس ۾ جرڪي رهي آهي ۽ جنهن پوري برصغير جي تهذيب تي پنهنجا ترورا ڦهلائي ان کي زندگي بخشي آهي، اها ثقافت اسان پنهنجي جند جان کان عزيز رکنداسين ۽ اهو عظيم پيغام جو اسان کي پنهنجا پيغمبر - شاعر ڏيئي ويا، ڪڏهن بہ نہ وساريندا سين ۽ ان کي هن اونداهي ڪنڊ ۾ مشعل راه ڪري بلند رکنداسين.

Gul Hayat Institute

جهول ۾ گل ۽ هٿ ۾ مشعل

١٩٦٧ع ۾ جشن روح رهاڻ جي سلسلي ۾ ٿيل
مشاعري ۾ شيخ اياز جي ڪيل صدارتي تقرير

رفيقو،

ڪيتريءَ مدت کان سنڌ ۾ منهنجي فن ۽ فڪر لاءِ محبت جو اظهار به ڪيو ويو آهي ۽ نفرت جو به. مون پنهنجيءَ مخالفت کي اهميت نه ڏني آهي ۽ هن وقت تائين ان جي جواب ۾ ڪجهه به نه چيو آهي، ڇو ته ان جي نوعيت ادبي نه آهي، ۽ ڪنهن غير ادبي چڪتاڻ لاءِ نه، مون کي رغبت آهي ۽ نه فرصت. پر متان خاموشي نيم رضا يا اعتراف سمجهي وڃي، ان ڪري اڄ مان اوهان اڳيان سنڌ جي جديد فن ۽ فڪر سان گڏ ان جي ڪيل مخالفت جي باري ۾ به ويچار پيش ڪيان ٿو.

فرانس جي عظيم اديب ۽ فلسفيءَ سارتري، جنهن کي سال ٦٤ع ۾ ادب لاءِ نوبل پرائيز مليو، تازو ادب جي اهميت کان ئي انحراف ڪيو آهي ۽ چيو آهي ته ”مون ٻارن کي بک وگهي مرندو ڏٺو آهي. ڪوئي به ناول ڪنهن مرڻينگ ٻار سان توري نه ٿو سگهجي؛ ٻار وارو پڙ هميشه ڀاري آهي.“ مون ساڳيءَ ذهني ڪشاڪش جو اظهار ٻه سال اڳ پنهنجي ڪتاب ’ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙيءَ‘ ۾ ڪيو هو. پر ان مسئلي تي مسلسل سوچ مون کي ٻئي نتيجي تي پهچايو آهي. دوستو وسڪيءَ پنهنجي هڪ ناول ۾ هيرو جي ڪردار نگاري ڪندي لکيو آهي ته ”هر چڱو لفظ چڱو عمل آهي.“ جڏهن ڪوئي به شاعر يا اديب حق ۽ باطل جو پورو شعور رکي حق جي حمايت ۾ پنهنجو قلم ٿو هلائي، تڏهن هن جي ان جرات ادب ۾ اجتهاد آڻي ٿي ۽ ادب جو اجتهاد، زندگيءَ جي اجتهاد جي ابتدا آهي. ادب فرسوده معاشري جي هر قدم کي ڏانوا ڏول ڪري، هڪ نئين خواب جو سنگ بنياد رکي ٿو، ۽ جي ادب

Gul Hayat Institute

۾ اها صلاحيت نہ آهي تہ ادب فقط مسائل جي ڇيڙي جي گهري گهور آهي، جا موت جي سيني ۾ تہ پهچي وڃي ٿي پر زندگيءَ جو سراغ نہ ٿي پائي سگهي. ان ڪري ادب جي باري ۾ سارتري جي قنوطيت بي بنياد آهي. زار جي زماني ۾ روس جي آزادي پسند باغيءَ، اليگزينڊر هرزن کي، جيڪو پنهنجي جلاوطنيءَ جي دوران زار جي خلاف ڪليا خط ڇپائيندو رهيو، ڪنهن اشتعال پسند تحريڪ جي حاميءَ لکيو هو تہ ”تنهنجي هٿ ۾ قلم آهي، منهنجي هٿ ۾ بم گولو؛ تون ۽ تنهنجو دور مري چڪو آهي.“ ان طرز ۾ ڪنهن حد تائين تاريخي حقيقت هئي، پر پوءِ ڪير چوندو تہ ميڪسم گورڪيءَ جي ناول ’ماءُ‘ جي انقلابي اهميت هن جي سياسي اشتهارن کان گهٽ آهي. آخر انسان جو ذهن ئي تہ ماحول کي بدلائي ٿو! ۽ منهنجيءَ نظر ۾ ذهن جي تشڪيل ۾ ادب جو نهايت اهم رول آهي.

ادب جو دليل منطقي نہ آهي، پر پوءِ بہ منطق کان وڌيڪ مڃائيندڙ آهي. ادب انساني روح کي يڪدم گرفت ۾ آڻي، هن تي هڪ پائدار تاثر ڇڏي ٿو ۽ انهيءَ تاثر جو عملي زندگيءَ جي تشڪيل ۾ وڏو هٿ آهي. ان ڪري مون کي سارتري جي مٿينءَ چوڻيءَ سان اتفاق نہ آهي. ۽ جي هن شاعر جي قول ۽ فعل ۾ ڪوئي تضاد نہ آهي، ۽ جي هن جي لاءِ هر فڪر هڪ عمل جو پيش خيمو آهي، تہ هن جي شاعريءَ کي پيغمبريءَ جو درجو ملي ٿو، پر منهنجي نظر ۾ هن جو هر قول هڪ فعل آهي ۽ ان جو نتيجو، جي هن لاءِ نہ، تہ هن جي قوم لاءِ يا پوريءَ انسان ذات لاءِ لازمي طرح عمل آهي. مان ادب جي آدرش تي سوچي انهيءَ نتيجي تي پهتو آهيان تہ ادب اديب جي روح جو اظهار آهي، ۽ اهو اظهار بنا مقصد جي نہ آهي، ۽ ادب جي زبان، جا ان جي اظهار جو ذريعو آهي، ۽ پوري قوم، جنهن تائين اديب جي رسائيءَ لاءِ انهيءَ اظهار جو سهارو ورتو وڃي ٿو، جڏهن انهن سڀني جو وجود، ڪنهن ٻاهرئين يا اندرئين خطري سبب، خاتمي جي قريب نظر اچي ٿو، تڏهن ادب

Gul Hayat Institute

جو پنهنجيءَ حفاظت کان وڌيڪ ۽ ان ڪري لازمي طرح پنهنجيءَ زبان ۽ قوم جي حفاظت کان وڌيڪ ٻيو ڪهڙو مقصد ٿي سگهي ٿو! اهو لازمي نه آهي ته هر وقت ادب جو مقصد سياسي يا سماجي هجي، پر متغير حالت ۾، ٻئي ڪنهن مقصد جي گنجائش گهٽ آهي. ادب ۾ سياسي ۽ سماجي مقصد جو اظهار ادب جي اهميت کي نه ٿو گهٽائي. اهين صحيح آهي ته ادب جي پرک اول ادبي آهي ۽ پوءِ سياسي ۽ سماجي؛ اهين به صحيح آهي ته ادبي تخليق نه اخباري مراسلو آهي نه اشتهار، پر پوءِ به ادبي تخليق جي سياسي ۽ سماجي افاديت تي مون کي ڪوئي اعتراض نه ٿو نظر اچي. جي ادب هر لطيف فن وانگر حسن جي تلاش آهي ته ان تلاش جي دائري کان سماج ۽ سياست کي ڇو ٻاهر رکيو وڃي؟ آخر هر عظيم سياسي ۽ سماجي ادب ۾ سياست ۽ سماج جو هڪ تصور آهي، جو ان جي خالق جي نظر ۾ تاج محل ني تروري وانگر بکندو آهي. هو ان تصور کي ڪنهن به فطري منظر کان زياده دلڪش ڪري پيش ڪري سگهي ٿو، ۽ پنهنجي جذبي کي ٻيءَ ڪنهن به محبت جي جذبي کان وڌيڪ ڀڙڪائي ۽ مهڪائي سگهي ٿو. هن جي ٻوليءَ جي ڪوڙاڻ امرت کي مات ڏيئي سگهي ٿي ۽ هن جي لڪٽيءَ جي واڳهه نک ڀاڙوليءَ جي هٿ کان وڌيڪ پياري لڳي سگهي ٿي. زندگي پٽ جي ڳنڍ به آهي، وهه جو ڳنڍو به آهي. ڪهڙو باشعور اديب هوندو، جو انهيءَ وهه جي ڳنڍي کان منهن موڙي ويندو! گيت نه واريءَ ۾ گت آهي ۽ نه فقط ڪتيءَ جي ڪانڌ؛ چڪور جو چڪوريءَ کان اهو سوال به آهي ته "اهو ديس ڪٿي آهي، جتي رات نه آهي!"

سنڌ ۽ ان جي ادب جي مستقبل تي سوچيندي، مان ڪيتري مدت کان انهيءَ نتيجي تي پهتو آهيان ته هي ڏور نهائينءَ جي نيڻهن وارو ڏور نه آهي، جي ٻاڦ نه نڪتي ته فقط ڪاريءَ وارا ڪک رهجي ويندا. زندگي حالات جو فيصلو ڪن مقابلو آهي، ليلڙاٽپون نه آهي، ليلي ڇپي نه آهي؛ وقت جي صدا تي ڪن لاٽار موت جي

اٿر اڳڪٿي آهي. اديب يا هن جي قوم جي زندگيءَ ۾ ڪڏهن ڪڏهن اهڙو مرحلو اچي ٿو، جو ان کي هر هموار راهه تان هٽڻو پوي ٿو ۽ ٻاهريءَ ڪنڊ تي ٻرانگهه ڏئي منزل تائين رسائي سگهي ٿي. اڄ سنڌي ادب، پنهنجا پير لهولهان ڪندو، انهيءَ ناهموار خارزار کي لتاڙي رهيو آهي. جي اهو ادب زنده رهيو ته سنڌ زنده رهندي ۽ جي نه رهيو ته پڪاڻيءَ جي پٽڪان موهن جي دڙي تائين ساڳي ويراني وسندي نظر ايندي، اوهان يقين ڪريو ته سنڌ جي جديد ادب جا دشمن سنڌ جا دشمن آهن، انهيءَ مليرَ جي مٽيءَ جا ويري آهن، جنهن ماروئڙيءَ کي جنم ڏنو هو ۽ جا ڪنهن به ڪوٽ ۾ قابو رهي نه سگهندي آهي. دنيا جي ادب جي مطالعي مونکي انهيءَ نتيجي تي پهچايو آهي ته جيڪو به شاعر يا اديب هن زندگيءَ جي ڪاروان لاءِ راهه هموار ڪرڻ واسطي اڳ ۾ نڪتو آهي، ان جا پير مخالفت جي ڪنڊ لهولهان ڪري وڌا آهن، پر پوءِ به قافلي جا قدم وڌندا رهيا آهن ۽ منزلون ملنديون رهيون آهن. مون کي جيفرسن جو هڪ قول ياد اچي رهيو آهي ته "سچ هڪ انسان جي اقليت ۾ پيدا ٿيندو آهي ۽ سچو انسان ۽ هن جي جرات اڪثريت جي برابر آهي." اهين صحيح آهي ته آرٽ ۽ ادب ۾ سچ ۽ ان جي مستقبل جو مبهم تصور اچي ٿو، جيئن ڪي فنڪار جي نظر ڌرتيءَ جي دل چيري، اُن ۾ ڏسي ٿي ته ڪهڙو سلو سامائجي، رنگ ۽ خوشبوءِ جو مظهر ٿيندو ۽ ڪهڙو فقط ڪانڊيرا ڦهلائيندو ويندو. برونو، ٽالسٽاءِ، روسو، والٽيئر، گورڪيءَ ۽ ڪجهه ٻين انهيءَ سچ جي هڪار ڦهريون هئين ۾ محسوس ڪئي ۽ انهن جي دور جي معاشري ان جي شگفتگي ڪيترو وقت پوءِ ڏٺي. پر اهو سچ ۽ ان جي مستقبل جي اظهار ۾ ابهام ٿئي ٿو، ڇو ته تاريخ اها رقاصه آهي، جا رسيءَ تي قلابازيون کائيندي رهي آهي ۽ ڪڏهن به ڪوئي به يقين سان چئي نه سگهيو آهي ته اها ڇيڙي تائين ڪڏهن ۽ ڪيئن پهچي سگهندي. ليڪن نه فقط زندگي اميد تي قائم آهي، پر هڪ سچي فنڪار جو موت به اميد تي قائم آهي- اها اميد نه هجي ڪاريهر

جهڙي ڪاري رسي ڪٽي تــہ ڪٽندي، ۽ ڀرين جي پايــل نيٺ تہ ڇم ڇم ڪندي هن ٿانئين پهچندي!

اسان تي الزام ڏريو ويو آهي تــہ اسين ماده پرست آهيون. اسان جــو نثر ۽ نظم گواهہ آهي تہ اسان ماديت جــي فلسفي کي ڪڏهن بہ آخرين حقيقت نہ سمجهيو آهي، جيتوڻيڪ اسان کي مادي زندگيءَ جي بي‌انتها اهميت ۽ افضليت جو اقــرار آهي. ڪوڙهئي سماج جو روح بہ ڪوڙهيو هوندو آهــي؛ جو اديب زندگيءَ جي ڏاڍ، ڏمر ۽ ڏک کان منهن موڙي، اهو ڪائر ۽ ڪميڻو آهي؛ هو پنهنجي فرار جي باوجود ادب تخليق ڪري سگهي ٿو، پر هو فقط ڪوڙي ڪيمياگر وانگر ڏنگيءَ جي ڏک پيدا ڪري سگهي ٿو، باقي هن وٽ آهي رکو ٽڪي جو ٽامون. سرجهار جوڻــي جنسار سان دل نہ بهلائيندو آهي. فراري ادب زنــدگيءَ جي ڪاري ڪوهہ ۾ ڪوڙ جي ڪنگري آهيــ جنهن ۾ وسوڙا آب حيات تلاش ڪن ٿا. اهڙو ڪوبہ اديب نــہ آهي، جو دلي طرح مادي زنــدگيءَ کي اهميت نہ ڏيندو هجي، پــر مادي زندگيءَ ۾ انقلاب لاءِ ڪوشش 'ڪپروءَ جي راند' نہ آهي ۽ 'سسي نيزي پاند اڇلڻ' هرڪنهن جي وت ۾ نہ آهي.

نئين ادب تي اهو الزام بہ ڏريو ويو آهي تہ اهو اشتراڪي آهي. جنهن بہ اهو الزام ڏريو آهي تنهن جڪ ماري آهي ۽ پنهنجي بغض ۽ حسد سبب الزام تراشيءَ جي ڏُن ۾ اچي يا نہ جديد ادب جي پوري مطالعي ڪرڻ کان ئي انڪار ڪيو آهي يا تہ هن کي نظرياتي پرک ۽ پروڙ بنهہ ڪانہ آهي. هونئن بہ شاعر هڪ جذبات ۽ قلبي واردات وارو انسان آهي. هو طبيعتاً هر مسلڪ پرست رجحان ۽ اصول جي نيڦن کان گهبرائيندو آهي. جو زنــدگيءَ جي تنوع ۽ تحرڪ ڀريءَ حقيقت سان محبت ڪري، ان جو ڪنهن بــہ جامد نظريي سان نباهہ ناممڪن آهي. شاعر جا بہ نمايان فــرض آهن. ۽ اهي آهن تہ نہ فقط جيئن دنيا آهي، ان جو آئينو ٿئي، پر جيئن دنيا ٿيڻ گهرجي ان جو تخيل بہ پيش ڪري. هن جو هرسياسي جماعت

Gul Hayat Institute

ڪان ٻاهر رهڻ جو سبب هن جو هٺ نه، پر هن جي نهٺائي آهي. هن جي انسانيت جي پيچيدگيءَ اڪا ٿي سان عقيدت آهي. اها هن جي فراخدلي آهي، جا هن کي ڪنهن به سياسي جماعت سان شامل نٿي ڏئي پر اسان جا مخالف، جن مان ڪي فقط عمر ۾ بزرگ آهن، اسان کي سمجهي نٿا سگهن ۽ اونده ۾ ڏنڊوڙا ٿا هڻن ڇوته جدت پسند اديب اڄ ڪلهه جيڪي پڙهي رهيا آهن، ان جي فقط هڪڙي صفحي کي سمجهڻ لاءِ انهن اڻ پڙهيلن ۽ نامنهاد بزرگن کي ٻن ڇئن جنمن جي ضرورت آهي. آزاد نظم کي اشتراڪيت جي سازش سمجهڻ وارا ۽ ڇانڊوڪيءَ کي دهريت سڏڻ وارا اندا اوندا ويچ وڏيڪ توجه جا مستحق نه آهن.

مون هميشه انفراديت ۽ انفراديت پرستيءَ ۾ فرق ڪيو آهي. انساني زندگي اجتماعي آهي ۽ انفراديت پرستي ان لاءِ مهلڪ آهي. باقي انفراديت هر عظيم فنڪار لاءِ ايتري ضروري آهي جيتري گل لاءِ خوشبوءِ. هر عظيم فنڪار هڪ جوڙڻهار آهي ۽ پنهنجي ڪائنات جو جوڙيندڙ آهي. فن زندگيءَ لاءِ هوندي به، ان کان مٿيرو آهي: فن جي ڪمال ۾ زندگيءَ جي روحانيت جي تڪميل آهي. هر عظيم شاعر جي سٽ ڏسي يڪدم انهيءَ نتيجي تي پهچجي ٿو ته اها خوشبو فقط هن جي روح جي ٿي سگهي ٿي. مون ڪڏهن به عظيم فن کي ڏنيل راهه يا پيري جو محتاج نه ڏٺو آهي. فن هميشه اڻانگي واٽ ورتي آهي، جنهن تي اڳ ڪنهن به پکيءَ جو پاڇو نه پيو آهي. عظيم فن جي منزل ان جي پهرئين قدم تي به شروع ٿئي ۽ ان جي پوئين قدم تي به رسائيءَ کان دور نظر اچي ٿي. عظيم فن ازل کان ابد تائين ٻرندڙ شعلو آهي، جنهن جي مشعل سڏ پنڌ کان پوءِ بدلجندي رهندي آهي. ان کان سواءِ اهو جوت جڳائي نه ڪري سگهندي آهي.

انفراديت ٽيڪنيڪ لاءِ به ضروري آهي ۽ فڪر لاءِ به: پر هر متشاعر شاعر نه آهي هر بحر وزن جو مشاق نظم گو نه آهي، جيئن هر تعمير تاج نه آهي ۽ هر رنگ آميزي ”مونا ليزا“ نه آهي،

فن جي جان ان جي هئيت نہ آهي، پر اهو آتشين شراب آهي، جو جام کي جرڪائي ٿو. شاعر ڪنڀار جو ڪاروبار نہ آهي، ڪلال جي ڪانڌ آهي، ۽ سري جي سڳنڌ کان سواءِ هر ٺانءُ مٽيءَ جو ڀنوڙو آهي. شعر جو تخيل هئيت ائين حاصل ڪندو آهي، جيئن باز بلبل کي جهٽي. هئيت جي تخليق بہ حسن جي تخليق آهي، پر بلورين جام احمرين شراب کان سواءِ بي معنيٰ آهي. اهو بہ ظاهر آهي تہ هر بحر و وزن جو مشاق دلفريب هئيت جي تخليق جو اهل نہ آهي. هر ڪنهن جي وس جي ڳالهہ نہ آهي تہ اهو قافيو ڪم آڻي، جو ساريءَ سٽ جو ساهہ هجي، جو ڪان وانگر ڪڙ ڪري ڇڇي بہ وڃي ۽ واڍوڙڪي وڏ تي پيار مان ڀٽيون بہ ڀڃي. هر ڪنهن جي وس جي ڳالهہ نہ آهي تہ جذبات جي جوار ڀاٽا کي ائين ڇٽي، جو ويرہ واري، ڇر، ڇولي جدا جدا بہ هجي ۽ هڪ ٻئي ۾ سمايل بہ. پاسترناڪ جي ناول ”ڊاڪٽر زواگو“ ۾ اديب ۽ شاعر لاءِ ڇيل ڇيٺين سٽن تي سون ڳاڙهو نشان ڏيئي ڇڏيو آهي:

”ٻولي جيڪا سونهن ۽ سمجهہ جو گهر آهي، اها پنهنجو پاڻ سوچڻ ۽ ڳالهائڻ شروع ڪري ٿي ۽ ڀرپور سنگيت جو روپ وٺي ٿي- ٻاهرين ٻڌجي سگهندڙ آوازن جي لحاظ کان نہ، پر پنهنجي اندرئينءَ اڇل ۽ اڇهل وهڪري جي لحاظ کان. ٻوءِ جيئن هڪ مها نديءَ جي تيز ڌارا پنهنجيءَ رفتار سان پهڻن کي لسائيندي ۽ ڦيٿن کي هلائيندي، اڳتي وڌندي رهندي آهي، تيئن ٻوليءَ جو وهڪرو پڻ، پنهنجن قانونن مطابق، وڌندي وڌندي، وزن جي جوڙ ۽ قافيي جو جڙاءُ ۽ ٻيا ڪيئي اهڙا سٽاءَ ۽ گهاڙيٽا تخليق ڪندو رهي ٿو، جيڪي هيلتائين نہ ڪڏهن لڌا ويا آهن ۽ نہ ويچاريا ويا آهن ۽ نہ وري انهن کي اڃا تائين ڪي نالا ئي ڏنا ويا آهن.“

ڇا اهي ڇاڙن ٿا تہ شاهہ جي هي سٽ ”پيشانيءَ ۾ پرين جي، پلاڻي جا پير“ ۾ زبان جي شيرينيءَ جو سبب فقط ”پيشانيءَ“ ۽ ”پرين“ جي ’پ‘ ۽ ”پلاڻي“ ۽ ”پير“ جي ’پ‘ جو تڪرار نہ آهي، ۽ ان سٽ جو صوتي تاثر ”پيشانيءَ“ جي وچين ’الف‘ ۽

”ڀلائي“ جي وچين ’الف‘ ۽ ”ڀرين“ جي وچين ’ر‘ ۽ ”ڀير“ جي پوئين ’ر‘ جي تڪرار تي ٻه مدار رکي ٿو ۽ ان کان سواءِ ختم ٿي وڃي ها؟

جديد ادب جي ٽڪنيڪ جو معيار نه جديد آهي، پر ڇا ڪجي جو اسان جا بزرگ نقاد اسان کان هڪ صدي پٺتي آهن ۽ ”بر مزار ما غريبان نے چراغي نے گلے“ ڇٽي انهيءَ هر اديب کي گاريون ڏئي رهيا آهن جنهن کي جهوليءَ ۾ گل ۽ هٿ ۾ مشعل آهي. اسان کي هنن جي حال تي افسوس آهي، فقط افسوس آهي، فقط افسوس آهي.

فقط فارسي ۽ عربي تقطيع کي شاعريءَ جي معيار سمجهڻ وارن ڪڏهن اهو نه سوچيو آهي ته جديد سنڌي شاعريءَ ۾ ايتري بي‌پناه موسيقي ڇو هي؟ هنن ڪڏهن اهو ٻه جاچيو آهي ته جديد بيت دوهي يا وائيءَ جي ڪنهن ٻه سٽ ۾ ڪيترا، نڙيءَ سان، تارونءَ مان يا چپ سان اچاريل اکر آهن ۽ انهن جو توازن ۽ هم‌آهنگي ئي شعر ۾ موسيقي پيدا ڪري ٿي. اهو توازن ۽ هم‌آهنگي ذات ۽ ذانءُ جو وڏي ۾ وڏو ڪمال آهي ۽ پوري زندگيءَ جي رياض جو نتيجو آهي. ڪنهن استادڪي اها خبر ٻه آهي ته تجنيس حرفي فقط لفظن جي پهرين اکرن جو تڪرار نه آهي، پر وچن ۽ پوين اکرن جو تڪرار به ٻوليءَ ۾ بيحد شيريني پيدا ڪري ٿو!

وقت جي ڪمي سبب مان جديد فن ۽ فڪر تي مفصل بحث نه ٿو ڪيان ۽ آخر ۾ ان ساريءَ سنگت جو احسان مڃان ٿو جنهن مون کي هن مشاعري جي صدارت جو شرف بخشيو آهي ۽ سنڌ جي نئين فڪر ۽ فن جي جرات سان حوصلہ افزائي ڪئي آهي. روح رهاڻ رسالو جديد ادب جي اشاعت ۾ اڳرو رهيو آهي ۽ ان جي اداري هر مشڪل جي باوجود، جدت پسنديءَ جي حمايت ڪئي آهي، جنهن لاءِ جناب حميد سنڌي ۽ هن جا سنگتي مبارڪباد جا مستحق آهن.

جيئي سنڌ

Gul Hayat Institute

هڪ تقرير

سنڌ يونيورسٽيءَ ۽ انجنيئرنگ ڪاليج، ڄامشورو، جي هاسٽلن ۾ رهندڙ شاگردن طرفان، ١- ڊسمبر ١٩٧٦ع تي ملهايل ”سنڌي شام“ ۾، مشاعري جي صدارت ڪندي، محترم شيخ اياز جي پڙهيل صدارتي تقرير.

سنڌڙيءَ جا سپوتو، ـــ ڪجهه سال ٿيا ته، مان ۽ منهنجا دوست، لڪيءَ جي چشمي ڏانهن وڃي رهيا هئاسين. چشمي ڏانهن وڃڻ لاءِ، جبل مٿان ڏاڪڻ ٺهيل آهي. اُن ڏاڪڻ تي مون هڪ عورت ريڙهيون پائيندي ڏٺي. ڪڻڪ وني، سڄ ورني سونهن، اُن ٻيروڪج، چڱن ۾ چيڙهه ـــ ڪائي ڀهراڙي جي ويڪس ٿي لڳي. هن جو ساڄو پير سڄي پڪ ٿي پيو هو، جنهن تي ڪپڙن جا موڏا ٻڌل هئا، ۽ هوءَ کاٻي پير سان گيسرندي چڙهي رهي هئي. شايد چشمي جي پاڻيءَ ۾ چوٽڪاري جي ڪولائو هئي. مون ان وقت سوچيو هو ته فقط کاٻي پير جي سهاري، هن کي ڏاڪڻ چڙهڻ ۾ ڪيتري نه تڪليف ٿي ٿئي! اوچتو مون کي اها عورت علامتي روپ ۾ نظر آئي هئي. هيءَ اڳهين سنڌ هئي، جا کاٻي پير جي سهاري، انهيءَ ابديءَ چشمي ڏانهن وڃي رهي هئي، جتان ان کي شفا ملڻي هئي.

ڪجهه ڏينهن اڳ، جڏهن اوهان سکر ۾ ”سنڌي شام“ ملهائي، ۽ لڳاتار سادا اٺ ڪلاڪ تقريرون ٿيون، ٺهراءَ بحال ڪيا ويا، قومي گيت پڙهيا ۽ ڳايا ويا، تڏهن اها علامت منهنجي اکين اڳيان آيري آئي، ۽ مون ڏٺو ته اڳهي ويڪس، ڏاڪڻ تي چڙهي، چشمي جي ڪناري تي پهچي چڪي آهي.

مون هڪ نثري نظم ۾ لکيو هو ته ـــ

”جڏهن جبر وڌي ويندو آهي،

تڏهن شاعر کي علامت جو سهارو وٺڻو پوندو آهي.
علامت، شاعريءَ جي زره آهي؛
علامت اهو نقاب آهي،
جنهن مان فقط شاعري جي اکين جي آگ ٻرندي نظر ايندي آهي!"

پر هڪ سنڌي سگهڙ، منهنجي هر علامت کي پنهنجيءَ هڪ ڪجهارت سان شهه ڏيئي ويو. مان ۽ منهنجا ڪجهه دوست، "رني ڪوٽ" جي قلعي ۾ ويٺا هئاسين، ۽ سنڌ جي تاريخ تي بحث ڪري رهيا هئاسين، ته اهو سگهڙ اچي نڪتو هو. هن کي هڪ ڪلهي تي ٻاٽيءَ جي ڪلي هئي ۽ ٻئي ڪلهي تي رائيفل. هو ڀراڙيءَ جي هر سنڌيءَ جيئن، سڀاجهڙو ۽ ڳالهين جو ڳهير هو، پر هن جي اکين ۾ ناهر جي نهار ۽ لڱ لڱ ۾ چيتي جي ڦڙتي هئي. ڳالهيون ڪندي، مون هن کان پڇيو ته "اوهان سڌ ڪنهن کي ڏيندا آهيو؟" جواب ڏنائين ته "اسان جو سائين به اهو، پوتار به اهو، سڌ به جي.ايم. سيد کي ڏيندا آهيون." پوءِ هن اسان کي ڪجهه ڪجهارتون ڏنيون. ڏيٺيون به ٻڌايائين ۽ پڇٽيون به ٻڌايائين. آخر هڪڙي ڪجهارت ڏيئي، هن چيو، "هيءَ ڪجهارت مان به پڇي نه سگهيو آهيان ۽ هن وقت تائين ڪوئي ٻيو به پڇي نه سگهيو آهي."

اها ڪجهارت هيءَ هئي — "ڪاٺون ڪاٺ ٻياس، هي مرون نه منهنجي وس!"

مون، هن جي چيتي جهڙي سڊول بدن کي ڏسي، هن جي رائيفل ۾ هٿ وجهي چيو، "تعجب آهي، تون سڌ به جي.ايم. سيد کي ڏيندو آهين، پوءِ به اها ڪجهارت پڇي نه سگهيو آهين. جنهن کي هڪ ڪلهي تي ٻاٽيءَ جي ڪلي هجي ۽ ٻئي ڪلهي تي رائيفل، ان لاءِ اها ڪجهارت ايتري ڏکي ته هجڻ نه کپي! پر ٻيلي، اها ڪجهارت فقط بيڙي فقير (١) لاءِ نه آهي، اها ڪجهارت سنڌ جي پوري نئين نسل کي پڇٽي آهي."

اڄ مان ڏسي رهيو آهيان ته اوهان اها ڪجهارت پڇي چڪا

---

(١) بيڙو فقير — سنڌ جو مشهور سگهڙ.

Gul Hayat Institute

آهيو. ڪوئي سگهڙ مڃي نه مڃي، ان جي پڇاڙي فقط اها آهي، جا اوهان جو نعرو بڻجي چڪي آهي- ”جيئي سنڌ! جيئي سنڌ!“

منهنجا سڄڻو! اهو ”جيئي سنڌ“ فقط جذباتي نعرو نه آهي، جنهن سان ڪوڙ جا قلعا لڏي وڃن ٿا ۽ انهن جي ڪنگرن ۾ ڪنبڻي اچي وڃي ٿي. ان نعري جي پس منظر ۾ ثقافت ۽ قوميت جو اهو تخيل آهي، جو سنڌ جي تقدير بدلائي سگهندو آهي، ۽ جو انهيءَ جڙتو ثقافت جي جڙ تي ڪهاڙيءَ جو وڍ آهي، جا اوهان تي مڙهي ويئي آهي. قوميت نه فقط ٻوليءَ جو ڳانڍاپو آهي، نه فقط ڌرتيءَ ۽ روٽيءَ جو ڳانڍاپو آهي؛ قوميت اهي سيئي ڳانڍاپا هوندي به انهن کان ڪجهه وڌيڪ آهي. ڪنڌير جي ڪنڌين ۾ جيستائين ماروئڙن جو من پڌل نه آهي، تيستائين قوميت جو تخيل مڪمل نه آهي. قوم، زبان جو اشتراڪ، زمين جو اشتراڪ ۽ معاش جواشتراڪ به آهي، ۽ انهيءَ اشتراڪ ۾ انسانن جي نفسياتي ساخت جي يڪسوئي به آهي. اها نفسياتي ساخت، زمان ۽ مڪان جي لڳاتار سلسلي مان جڙندي آهي ۽ ان تي اثرانداز به ٿيندي آهي. اها من-ورتي قوم جي سڀاءُ جي جڙ هوندي آهي ۽ ان جي ثقافت ۾ ڦلندي ڦولندي آهي. ان کي ڪائي شڪل صورت نه آهي پر قومي ثقافت مان ان جو هڳاءُ دور تان پڌرو هوندو آهي. ڇپر جو پتو ڇات مان پوندو آهي؛ جي پنڌيءَ ۽ سچل جو وجود نه هجي ها، ته هيءَ پسيءَ ۽ پيرونءَ جي ڌرتي، قوم پيدا نه ڪري سگهي ها. قوميت ذت به آهي، ڏوٿيئڙو به آهي ۽ اها مارئيءَ جي پڪار به آهي، جنهن صحرا جي سترڪي معنيٰ بخشي آهي. فقط رياست قوم ٺاهي نه سگهندي آهي ۽ نه ڪوئي سطحي سرڪاري انتظام ان جي اڏاوت ڪري سگهندو آهي. قوم فقط انساني گروهه بندي نه آهي ۽ نه وري قوميت هجوم جي تعداد ۽ ان ۾ عارضي طور اتحاد تي مشتمل هوندي آهي.

ڪاش! مان اوهان کي ٻڌائي سگهان ته اڄ کان ويهه سال پوءِ، مون کي سنڌ ڪيئن نظر اچي رهي آهي. ممڪن آهي ته ان وقت مان نه هجان، پر منهنجي شاعري اوهان جي ضمير ۾ شامل هوندي.

في الحال، اوهان لاءِ، جي منهنجيءَ هر نئين ادبي علامت تي هري ويا آهيو، اهو ڪافي آهي ته اسان جي قوميت اها مارئيءَ جي پڪار آهي، جنهن صحرا جي سترڪي معنيٰ بخشي آهي، ۽ اها پڪار اسان جيءَ پنهنجيءَ ٻوليءَ ۾ آهي، ۽ ان پڪار ۾ جنهن گرم لهو جي لرزش آهي، اهو لهو انهيءَ ذات جي ڏات آهي، جو اسان کي ملير جي مٽيءَ ڏنو آهي. اها مارئيءَ جي پڪار، اها ٻولي، اهو ڏات ۽ ملير جي مٽيءَ اوهان وٽ امانت آهي. اوهان کي ساڻ ٿيڄ نه بخشيندي، جي اوهان انهيءَ امانت جي هر حالت ۾ حفاظت نه ڪندوءَ.

منهنجي ڌرتيءَ جا نونهالو! سنڌڙيءَ جي مستقبل جون روشن مشعلو! تاريخ اهو آئينو آهي، جنهن کي ڏسڻ کان فقط اهو ڏڪندو آهي، جنهن کي منهن تي ڪوڙهه هوندو آهن. موهن جي دڙي کان ميڙيءَ تائين تاريخ جا وارثو! اوهان کي هڪ ڪوڙهي ثقافت آڇي وئي آهي، جا تاريخ جي آئيني کان ڇرڪي رهي آهي. ڪو وقت هو، جو مون مونن مان منهن ڪڍي، ڀٽائيءَ جي انهيءَ ڪينري ڏانهن ڏٺو هو جو ڪيري تي لٽڪي لٽڪي، ڪنجي ويو هو. مون سوچيو هو ”اهو لاهي ته ڏسان، متان وڃي پئي!“ اڄ نئي جي تان، سنڌ جي ڪند ڪڙڇ ۾ گونجي رهي آهي. اڄ اهي ايراني ۽ وچ ايشيائي تهذيب جا نرڇا پينو، اوهان کي پنهنجو ڪچڪول ڏيکاريندي لڄ مري رهيا آهن. اڄ اوهان جو ادب، اوهان جيءَ پوريءَ ڌرتيءَ لاءِ هڪ اوچي مشعل آهي. مرڻينگ هٿ، ان کي ڇا وسائي سگهندا! اڳ به اوهان هن برصغير کي زندگيءَ جو مهذب نظريو ڏنو هو، ۽ تاريخ جو هر ڪتاب اوهان جي عظمت جي داستان سان شروع ٿيندو آهي؛ هن ڀيري به اهو بار اوهان جي ڪلهن تي آهي، ۽ تاريخ جو نئون موڙ، اوهان جي قدمن جو منتظر آهي. اها مشعل بلند رکندا اچو؛ ٻوليءَ جو مسئلو آخرين مرحلو نه آهي، منزل اڃا به اڳتي آهي، اڃا به اڳتي آهي، اڃا به اڳتي آهي. ـــ ”جيئي سنڌ!“

Gul Hayat Institute

اي تاريخ جي تسلسل جا پاسبانو!

١٩٦٨ع ۾ جشن روح رهاڻ جي موقعي تي ڪيل تقرير

منهنجا رفيقو! ترقي پسند اديبو! سنڌڙيءَ جا سپوتو! هي دؤر تاريخي دؤر آهي، جو سنڌ صدين ۾ نه ڪري سگهي هئي، اهو اوهان ڪجهه سالن ۾ ڪري ڏيکاريو آهي. اوهان جي شعر ۽ ادب، پنهنجيءَ تاريخ ۽ ثقافت سان ڀرپور محبت پيدا ڪري، جنهن قومي شعور کي اُڀاريو آهي، ان لاءِ مستقبل جي تاريخ اوهان جي احسانمند رهندي. اوهان فن ۽ ادب ۾ جا اظهار جي آزادي ڏيکاري آهي ۽ ان آزاديءَ لاءِ جا قيمت ادا ڪئي آهي، اُن جو مثال پوري برصغير جي ادب ۾ ڪٿي به نه آهي.

هر سال هي ميڙ هڪ مانائتي واڳر لڳندو آهي ۽ ڪا ماڪيءَ کان مٺي رَسُ اوهان کي چڪي، هتي آڻيندي آهي. اوهان جي ڀُڻ ڀُڻ ۾ اُنهيءَ اڪير جو رسيلو آهنگ هوندو آهي، جنهن اڪير سنڌڙيءَ جي ساري سڳنڌ چوسي، اوهان جي مٺڙيءَ ٻوليءَ کي ورسايو آهي. اسان مان هر ڪنهن جي فني انفراديت پنهنجو الڳ رستو کولي سگهي ٿي، پر اسان سڀني جي منزل هڪڙي آهي.

حُب الوطني، پنهنجي فن سان ديانتداري، عالمي امن، سماجي انصاف، سياسي ۽ اقتصادي برابريءَ لاءِ جدوجهد ۽ زندگيءَ جي ٻي هر ترقي پسند قدر جي حمايت ۽ اُن حمايت جو پنهنجي هر تخليق ۾، هر رُڪاوٽ جي باوجود، پوريءَ آزاديءَ سان اظهار، اهي سڀ مقصد اسان کي هر سال هن جشن روح رهاڻ ۾ ڪٺو ڪن ٿا، ۽ اسان جي هن اجتماع کي پنهنجي مقصديت جي روشنيءَ سان مُنور ڪري، اُن کي مُلڪ جي ٻيءَ هر ثقافتيءَ سرگرميءَ کان مختلف ۽ ممتاز ڪن ٿا. اڄ ڪلهه جڏهن انعامن اڪرامن، سيرن

Gul Hayat Institute

سفرن، معاوضن ۽ وظيفن ڇوڏاري ادب ۾ ضمير فروشيءَ جي بازار گرم ڪري ڇڏي آهي، تڏهن فقط اسان ئي، ڪنهن جماعتي تشڪيل کان سواءِ، هڪ ادبي جماعت آهيون، جن انسانيت ۽ انصاف جي ڀرپور حمايت ڪئي آهي ۽ رجعت پرست قوتن جي بي انتها مخالفت، جبر ۽ تشدد جي باوجود اڳي کان اڳرا آهيون.

اسان هڪ منظم تحريڪ نه آهيون، پوءِ به اسان جن ادبي ڪوششن ايتري جنبش پيدا ڪئي آهي، جو ڪوڙ جو سارو ڪوٽ لڏي رهيو آهي ۽ اُن جي مورچن تي بيٺل پهريدار پنهنجو توازن رکي نه ٿا سگهن ۽ پنهنجا اُبتا سُبتا تير هيڏانهن هوڏانهن اڇلي رهيا آهن ۽ اسان اُهي تير پنهنجن هٿن سان مروڙي انهن جي ڦڪي منهن ۾ هڻي رهيا آهيون. تاريخ جي ڌارا کي ڪوئي به وقتي، وهلور وڃي اڃا تائين روڪي نه سگهيو آهي. ارتقا جي وهڪري هر رجعت پرست قوت کي لوڙهي لتي ڇڏيو آهي؛ ڪوئي به ارتقا جي وهڪري کي روڪي نه سگهيو آهي. اهو وهڪرو هڪ گونجندڙ گرجندڙ سمنڊ وانگر ڪيئي پهاڙ ٻاڙ کان پٽي ڦٽي ڪندو آهي. زندانن جون سيخون انسانن کي روڪي سگهنديون آهن. تاريخ کي ڪابه رڪاوٽ، ڪابه بندش، ڪوبه تشدد روڪي نه سگهيو آهي. تاريخ کي هڪ پڪو وهي ڪاتو آهي ۽ اُها هر غدار کان گڏيل وياج سان قرض چڪائي وٺندي آهي ۽ هر محب الوطن کي مُڏي خارج مؤر به موٽائي ڏيندي آهي. تاريخ وٽ دير آهي، انڌير نه آهي ۽ اُن جي ديگ جڏهن به ٽپندي آهي، تڏهن هر حرامخور جي هڏي هڏي رڄهي ويندي آهي. تاريخ دؤر دؤر جا ڪيئي لاش مقدس مقبرن مان ٻاهر ڪڍي اُڇلائي ڇڏيا آهن ۽ اُنهن جي هڏاون پڃرن کي چوڪ چونڪ تي لٽڪندو ڏٺو ويو آهي. تاريخ لاءِ اها نئين ڳالهه نه آهي ته اڄ جو محب الوطن سڀاڻي جو غدار ليکيو وڃي، ۽ اڄ جو غدار سڀاڻي جو عظيم محب الوطن مڃيو وڃي.

اي تاريخ جي تسلسل جا پاسبانو! اي منهنجيءَ ڌرتيءَ جا سيرڦريا انسانو! ترقي پسند اديبو! سنڌڙيءَ جا سپوتو! اوهان شعر

۽ ادب ۾، اوهان پنهنجيءَ هر فني تخليق ۾، پنهنجيءَ هر تحرير ۽ تقرير ۾، انساني عظمت جو پرچم بلند رکندا اچو: هڪڙو ڪٽنجي ڪري، ته ٻيو هُن جي پرچم کي هن جي هٿ مان وٺي، اُن کي اڳي کان به وڌيڪ اوچو ڪري، اڳتي وڌي.

آخر ۾ علامه آءِ آءِ قاضي جي خوددار ۽ باضمير شخصيت کي، جا زندگيءَ ۾ عظيم هئي ۽ موت ۾ عظيم‌تر آهي. مان پنهنجو سلام ڪري، هن جشن جو افتتاح ڪريان ٿو.

Gul Hayat Institute

تعليم کان سواءِ آزاديءَ جو صحيح شعور ممڪن نہ آهي

آرٽس ڪائونسل ڪراچيءَ ۾ ساٿي ٻارڙا سنگت جي مذاڪري تي تقرير جيڪا ماهوار 'سنڌ سُجاڳ' جي ١٤- آگسٽ ٨٧ع جي شماري ۾ ڇپي

ٻارڙا ساٿيو، نوجوانو، هم عصر دوستو، مان اوهان جو ٿورائتو آهيان جو هن گڏجاڻيءَ تي صدارت لاءِ اوهان منهنجو انتخاب ڪيو آهي. هونءَ تہ آنءُ صحت جي خرابيءَ سبب ڪنهن جلسي ۾ وڃڻ کان ڪيٻايان ٿو، پر ڪراچيءَ ۾ هوندي اوهان جي سڏ کي- اوهان جي سنڌ جو نئون نسل آهيو، لنوائي نہ سگهيس ۽ چاهيم تہ اوهان کي ڪجهہ هدايتون ڪيان، جي منهنجي نظر ۾ ضروري آهن.

ڏکڻ آفريڪا جي سياه فام شاگردن جو نعرو آهي. "انقلاب اڳ ۾ ۽ تعليم پوءِ." اهو نعرو سفيد فام لوڪن جا وارڪانداري ٿو ۽ انهن ۾ ڪنبڻي وجهي ٿو ڇڏي. پر ان نعري جو هڪ منفي پهلو بہ آهي. نئون سياه فام نسل نہ انجنيئر، نہ ڊاڪٽر، نہ ٽيڪنيشن، نہ سماج جا ٻيا ڪارآمد پڙهيل ڳڙهيل ماڻهو پيدا ڪري رهيو آهي پر نوجوان جي صحيح انقلابي تعليم کان وانجهي آهن، اهو نٿا ڄاڻن تہ انقلاب ڇا آهي، انقلاب ڪيئن آندو وڃي، ڪيوبا، ويٽنام وغيره ۾ انقلاب ڪيئن آندو ويو هو، اتي جون حالتون ڪهڙيون هيون ۽ اتي جي سر زمين ڪهڙي هئي، انهن جو نفسياتي پس منظر ڪهڙو هيو ۽ ٻيا مسئلا ڪهڙا هيا، اتي تنظيم ڪيئن ڪئي وئي هئي ۽ حالتون آفريڪا جي حالتن کان ڪيترو مختلف هيون ۽ ڪيترو مليون جليون ٿي.

چين ۾ به ثقافتي انقلاب واري دور ۾، ٻنهه مختلف ماحول، ڏهه سال اڻ پڙهيل نظرئي پرست پيدا ڪيا ويا جن ساري ملڪ ۾ افراتفري ته پيدا ڪري ڇڏي، پر ملڪ تعليم جي ميدان ۾ به نهايت پٺ تي رهجي ويو ۽ هن وقت جڏهن ان ثقافتي انقلاب جا نشا ٽٽي چڪا آهن تڏهن چيني نوجوانن ۾ ٻنهه بي‌حسي ملي ٿي، هو حڪومت جا معاملا، پارٽيءَ جا معاملا بي‌حسيءَ سان ڏسن ٿا. موجوده چين ۾ بورجوا ملڪن جي حاصلات ڪي حسرت سان ڏٺو وڃي ٿو ۽ انهن جي طور طريقي جو نقل ڪيو وڃي ٿو. افريڪا ۾ انقلاب کان اڳ جي فضا آهي، چين ۾ انقلاب کان پوءِ جي فضا آهي. ٻنهي صورتن ۾ تعليم ۾ پوري دلچسپيءَ جي ڪميءَ ۽ فقط نعري بازي ڏانهن توجه، نئين نسل کي نقصان پهچايو آهي.

اسان وٽ به رجعت پرستيءَ جي فضا آهي، ائين ٿو لڳي ته اسان ڪيئي سؤ سال پٺ تي ڌڪيا ويا آهيون، تبديليءَ جي ضرورت نهايت شديد آهي ۽ نوجوان ئي آها تبديلي آڻي سگهندا آهن ۽ انهن جي سياست ۾ ملوث ٿيڻ کان سواءِ اها تبديلي ناممڪن آهي، پر ان جي معنيٰ اها نه آهي ته تعليم کي بلڪل نظرانداز ڪيو وڃي ۽ فقط نعرن تي مدار رکيو وڃي. ١٩٤٢ ۾ جڏهن (هندستان خالي ڪريو) تحريڪ انگريزن جي خلاف زور تي هئي ۽ ستياگره ڪندڙ شاگرد ۽ ٻيا نوجوان گرفتاريءَ لاءِ پاڻ آڇيندا هئا، يا تشدد پسند شاگرد ۽ ٻيا نوجوان، تشدد جون ڪاروايون ڪري، قيد و بند جون تڪليفون سهندا هئا، تڏهن به انهن جي تعليم ۾ دلچسپي برقرار هئي ۽ هو جيل ۾ بيحد مطالعو ڪندا هئا، اتي انهن جا ڪلاس ورتا ويندا ها ۽ ڪي جيل جي اندران ئي تياري ڪري امتحانن ۾ ويهندا هئا ۽ چڱيون مارڪون کڻي پاس ٿيندا ها ۽ ڪجهه جڏهن ٻاهر نڪرندا ها ته انهن کان ٻه ڳڻو چاڙهندا ها، جي ٻاهر رهي، ڪاليجن ۾ باقاعدي تعليم وٺندا ها. انگريزخلاف جدوجهد آهي سياسي ڪارڪن پيدا ڪيا جي نه رڳو اڳتي هلي نهايت چڱا انجنيئر، ڊاڪٽر وغيره ٿيا پر جن کي پنهنجي ماحول جو خاص طور

۽ دنيا جي حالتن جو عام طور نهايت گهرو شعور هوندو هو. اسان جڏهن ميٺارام هاسٽل ۾ رهندا هئاسين ۽ مان ايل.ايل.بي ۾ پڙهندو هوس ته نه رڳو لا ڪاليج ڊبيٽنگ سوسائٽي جو سيڪريٽري هوس ۽ لڇمڻ راڄپال سان گڏ هفتيوار اخبار ”سوشلسٽ“ ڪڍندو هوس پر هفتي ۾ هڪ ڏينهن نوردين سرڪيءَ جي ڪمري ۾ ڪلاس ٿيندا ها جتي قومي ۽ بين الاقوامي حالتن کان وٺي تصوريت ۽ ماديت جي فلسفي تائين، ليڪچر ٿيندا ها. اسان فعال به هئاسين ۽ جڏهن انگريزن خلاف عيدگاه ميدان ۾ لکها ماڻهن جو اجتماع ٿيو هو، سوڀي گيانچندانيءَ ۽ ٻين انگريز سامراج خلاف نهايت ڀڙڪائيندڙ تقريرون ڪيون هيون ۽ پوليس ٽيئرگئس جا ڪيترائي شيل هلايا ها، تڏهن ڪيئي شاگرد مجمع ۾ موجود ها ۽ جوش خروش سان نعرا هڻي رهيا ها ۽ اهي شاگرد تڏهن به موجود ها جڏهن ڪياماڙيءَ تي بيٺل انگريزن جي ٻيڙيءَ جي جهازن کي جلايو ويو ۽ انگريزن کي تڏي ويڙهڻ لاءِ مجبور ڪيو ويو هيو ۽ انهن ايستائين پنهنجون مشعلون اوچيون رکيون هيون جيستائين ١٩٤٧ ۾ آزاديءَ جو سورج پنهنجي آب تاب سان نڪري نروار ٿيو هو. پر اهي شاگرد ميٺارام هاسٽل موٽي اچي پڙهندا هئا. ڊي.جي. سنڌ ڪاليج جي لئبريريءَ مان روزانو يا هڪ ٻيءَ ڏينهن ڪوئي ڪتاب وٺي، پڙهي پورو ڪندا ها، ڪچهريءَ روڊ تي پارٽي آفيس ۾ ٿيندڙ مباحثن ۾ شريڪ ٿيندا هـا، اتان به ڪتاب وٺندا هـا ۽ بورجوا ۽ اشتراڪي ادب پڙهندا ها، ۽ پنهنجي خرچ مان پيسا بچائي قومي تحريڪ جي باري ۾ آچاريه ڪرپالانيءَ، گانڌي، نهرو، قائداعظم ايم. اين. راءِ، منوسانيءَ، ڊاڪٽر امبيڊڪر رام منوهر لوهيا، رجني پامردت. جيءَ پرڪاش نـارائڻ ڪراڪا وغيره جـا ڪتاب وٺندا هـا، بمبئي ۽ ڪلڪتي مان نڪرندڙ انگريزي هفتيوار اخبارون گهرائيندا ها، ۽ پنهنجو مطالعو وسيع ۽ ملڪي حالتن جي بـاري ۾ پنهنجو شعور گهرو ڪندا هـا، ۽ پنهنجي ڪورس جا ڪتاب بـه راتيون جاڳي پـورا ڪندا هـا. هنن ڪڏهن بـه پاڻ ڏانهن ۽ ديس ڏانهن ۾ تضاد

Gul Hayat Institute

محسوس نہ ڪيو هو. اسان جا ادبي حلقا ڪاليج جي زماني ۾ ٽي پنهنجي سنڌي ڪلاسيڪي ادب کان سواءِ، ٽئگور، اقبال، منشي-پريم چند وغيره، ان وقت جا چوٽيءَ جا ادبي آردو رسالا، نقوش، ادب لطيف وغيره پڙهندا هئا. مان جڏهن بي. اي. ۾ پڙهندو هوس تہ ڊي-جي. ڪاليج جي سنڌي سرڪل ۾ لالچند امر ڏني مل جي صدارت هيٺ، مون ڏيڍ ڪلاڪ ترقي پسند ادب تي تقرير ڪئي هئي ۽ ان جو مواد ڪجهہ تہ حشوڪيولراماڻي سان بحث مباحثي ۾ حاصل ڪيو هيم ۽ ڪجهہ ان دور ۾ ڇپيل اختر حسين راءِپوري جي مشهور ڪتاب "ادب اور انقلاب" ۽ **New Writing Series** تان ورتو هيم جنهن ۾ مغرب جي جديد ادب جون تخليقون، نظم، ڪهاڻيون، تنقيدي مضمون وغيره ايندا هئا، منهنجي چوڻ جو مقصد اهو هو تہ آزاديءَ جي لڳن تعليم سان لڳاءَ کي ٽڌو نہ ٿي ڪري. دراصل تعليم کان سوا آزاديءَ جو صحيح شعور ممڪن نہ آهي. اوهان پڻ سنڌي اخبارون، رسالا ۽ ڪتاب پڙهو، حالات جو تجزيو ڪيو، چڱي ۽ بري، ترقي پسند ۽ رجعت پرست جي وچ ۾ تميز ڪيو، حالات پٽاندڙ حالات کي بدلائڻ ۾ حصو وٺو پر ڪاليجن ۽ يونيورسٽين ۾ بہ ڌيان سان پڙهو. ڊاڪٽر ٿيو، تہ چڱا ڊاڪٽر ٿيو، وڪيل ٿيو تہ چڱا وڪيل ٿيو، انجنيئر ٿيو تہ چڱا انجنيئر ٿيو، مطلب تہ جنهن بہ شعبي ۾ وڃو، اتي پنهنجي ڌاڪ ڄمايو، ائين ڪوئي بہ نہ چئي سگهي تہ سنڌي اڻ پڙهيل نعري پرست آهن. اهي فقط نعرا هڻي سگهندا آهن ۽ پاڪستان جي ٻين شهرين کان پنهنجن پنهنجن شعبن ۾ گهٽ درجي جا آهن. مان اهو ان ڪري نہ ٿو چوان تہ مان وائس چانسلر ٿي رهيو آهيان ۽ شاگردن جي تعليم تي توجہ ۽ درس گاهن ۾ انتظام ڪنهن وقت منهنجو مکيہ مسئلو هو. مون اهو دور تہ جيئن تيئن گذاريو هو ۽ هاڻي ڪنهن بہ نوڪريءَ جي تمنا تہ ٿيو، تصور بہ ڪرڻ نہ ٿو چاهيان، مان اوهان کي اهو ان ڪري چئي رهيو آهيان جو سنڌ جو مستقبل اوهان سان وابستہ آهي منهنجو شعر و ادب ۽ دانشوري

Gul Hayat Institute

انهيءَ سنڌ لاءِ آهي جا اڳتي هلي اوهان کي ڏاهڻي آهي، جنهن جي اڏاوت اوهان تڏهن ڪري سگهندؤ جڏهن دل و جان سان پڙهندءَ، نه رڳو درسي ڪتابن کان سواءِ ٻيا ڪتاب پڙهي هيئين سان هنڊائيندءَ، پر درسي ڪتابن جي مطالعي ۾ به ڪنهن کان پٺتي نه هوندءَ. سنڌ ائين جيئندي سدا جيئندي، اوهان جي ذريعي جيئندي ڏلهو نعرو ٿي نه جيئندي، هڪ جيئرو جاڳندو، اڳتي وڌندو، روان دوان انقلاب ٿي جيئندي.

منهنجي اوهان کي اها به هدايت آهي ته ڀاڻ ۾ وڙهو نه، جي اوهان جي محبت سنڌ جي وجود، بقا، ۽ ترقيءَ سان آهي، نه متيهد جي باوجود، هڪ ٻئي تي آٻهري هلان نه ڪيو؛ اڪ جيڪي آزمايش تي پورا رهيا آهن، ٻڌي ٻڌائي ڳالهه، تي انهن جي نيت تي شڪ نه ڪيو، تحمل سان هڪ ٻئي کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪيو ۽ اهڙا الزام نه هڻو جن جي اوهان وٽ پوري ثابتي نه آهي. اوهان جي منزل ساڳي آهي، رستا الڳ ٿي سگهن ٿا. هي دور ڏاڍو نازڪ دور آهي، اوهان سياست جي پل صراط تان وڃي رهيا آهيو، هٿ هٿ ۾ ڏئي هليا هلو. منزل ويجهي اچي رهي آهي، پر جي اوهان هڪٻئي کي ڌڪا ڏيندا رهيا ته مور نه ملندي، ٻڌي اوهان جي سگهه آهي، ڇڙوڇڙ ٿي اوهان انهيءَ مقصد کي پهچي نه سگهندا جو اڌ صديءَ کان وٺي منهنجي شاعري ورجائيندي رهي آهي.

Gul Hayat Institute

پيغام

سنڌيائي تحريڪ جي ١٠ جولاءِ ١٩٨٧ع تي شاهپورچاڪر
۾ ٿيل تاريخي ڪنوينشن لاءِ موڪليل تقرير

منهنجي زندگيءَ جو هي وڏي ۾ وڏو اعزاز آهي جو اوهان مون کي گهرايو آهي. ان کان بهتر منهنجي شاعريءَ جي قدرشناسي ٿي نه ٿي سگهي. مان اوهان جو ان لاءِ احسانمند آهيان. مان اڳ به اوهان جي تحريڪ جي باري ۾ اخبارن ۾ پڙهي ايترو ته متاثر ٿيو هيس جو مون اوهان تي هڪ وائي لکي هئي-

پڙ ۾ آهه پچار، گهر گهگهيريون آئيون.
وڃن پيون واٽ تي، ٻانهن جهلي ٻار،
گهر گهگهيريون آئيون.
ڏيئي ڏنڌين آ ڳريـن ڏٺو تـن ڏهڪار،
گهر گهگهيريون آئيون.
سهسين سڄن وانگيان، ويڙهيچن ويچار،
گهر گهگهيريون آئيون.
نه سي پيرين پيڪڙا، نه سي ڪوٽ ڪپار،
گهر گهگهيريون آئيون.

اڄ اوهان جي هن عظيم الشان اجتماع کي ڏسي، مان اهو دعوا سان چئي سگهان ٿو ته منهنجي اندرينءَ اک اوهان جي شاندار مستقبل کي انهيءَ وقت ئي چڱيءَ طرح ڏسي ورتو هو ۽ ان تحريڪ جي نهايت انقلابي نتيجي کي پروڙي، مون اوهان کي پنهنجيءَ شاعريءَ جو حصو بڻائي ڇڏيو هو. **اوهان منهنجي خواب جي عظيم ترين تعبير آهيو**، منهنجي ان مستقبل جي تصور جي بهترين تصوير آهيو جو اڳتي هلي اسان جي نجات ثابت ٿيندو.

Gul Hayat Institute

ڪجهه سال اڳ مان روس ۾ روسي عورت جي آزاديءَ، خوداعتمادي (پاڻ ۾ ڀروسو) ۽ ترقي ڏسي حيران ٿي ويو هوس. ليننگراڊ ۾ منهنجي هڪ روسي گائيڊ، جنهن جو نالو لينا هو ۽ جا ڪنهن انسٽيٽيوٽ جي ڊائريڪٽر هئي، مون کي ٻڌايو هو ته ان وقت ملازمتن ۾ روسي عورتون چاليهه في صد هيون ۽ هن کي اها توقع هئي ته ڏهن سالن کان پوءِ پنجاهه في صد کان وڌي وينديون ۽ پوءِ ڪيلي چيو هيائين ته، ان وقت اسان مردن جي خلاف Discriminate ڪنديونسين يعني انهن سان صدين جو پلئه ڪنديونسين ۽ پنهنجي اڳيان احساس ڪمتريءَ ۾ مبتلا ڪري ڇڏينديونسين. روسي عورتون انجنيئر، ڊاڪٽر، سائنسدان، ماهرتعليم وغيره زندگيءَ جي هر شعبي ۾، ويندي Astronauts ٿيائين آهن، پنهنجي سڃاڻ ڪرائينديون، پاڻ کي ورڪر چونديون آهن. يعني پاڻ کي پورهيت سڏينديون آهن، انهن مان ڪيتريون هاري طبقي جون به هونديون آهن، پر هڪ انجنيئر عورت به فخر سان پاڻ کي پورهيت چئي سڃاڻ ڪرائيندي آهي، ڇو ته انسان جو پورهيو ئي هن جي صحيح سڃاڻ آهي، ۽ پورهئي سان ڪيل حاصلات ئي هن لاءِ فخر جو باعث آهي. ان ڪري مان اوهان کي رضيه سلطانه ۽ جهانسيءَ جي رانيءَ جهڙا دقيانوسي مثال نه ڏنا آهن. ڪابه هارياڻي ڪنهن به رانيءَ کان بهتر آهي ڇو ته پورهئي ۾ "مٽي ٿيڪ ٿيڪرا ڇڪنديون اچن" واري ڪيفيت ئي انسان جي عظمت جي نشاني آهي.

منهنجي ڌرتيءَ جون ڌيئرون! اوهان ڪنهن به مرد جي برابر آهيو، ڪنهن کان به گهٽ نه آهيو، **اوهان پنهنجي خودي سڃاڻي آهي ۽ چوڏيواريءَ مان نڪري چادر کي پرچم بنايو آهي** ۽ ديس جي نجات لاءِ مردن سان ڪلهو ڪلهي سان ملائي اڳتي نڪري پيون آهيو. مون کي يقين آهي ته آزادي جي راهه تي هاڻي اوهان جا قدم پٺتي نه هٽندا.

اوهان کي ڏسي، مون کي تاشقند جي هڪ ڇوڪري ياد ٿي

اچي. تاجڪ عورتون، جي مزدور هيون ۽ هن ڪي ٻيا ڇا هئن ۾ هيا، پنهنجي پورهئي نان هڪ ٽرڪ ۾ موٽي رهيون هيون ۽ ٽرڪ تي ناچ ڪنديون ٿي ويون. اسان جي اشاري تي هن ٽرڪ روڪي ۽ اسان جي استدعا تي ٽرڪ مان ٽپي تي لهي اسان کي تاجڪ ناچ ڪري ڏيکاريو. ٽرڪ جي ڊرائيور، جا به عورت هئي، هيٺ لهي آئي ۽ انهن سان ناچ ۾ شامل ٿي وئي. هو اوهان وانگر مسلمان هيون، پر هوا جيئن آزاد هيون، جنهن پکين جئن پرواز جي تمنا هئي، ڪنهن به مرد جون ڪانٽياريون نه هيون ۽ انهن مان ڪي شادي شده هونديون به، پنهنجو پورهيو ڪري پاڻ پالي رهيون هيون. ڪنهن وقت اهي تاجڪ عورتون به اسان جي عورتن وانگر مجبور هونديون هيون، پردو ڪنديون ۽ آڏامندي پکيءَ جو پاڇو به انهن تي نه پوندو هو. پاڪستان جي دقيانوسي شاعر حفيظ جالنڌريءَ چوائيءَ —

اسلام کی شهزادیاں
پردے کی ہیں آبادیاں
چشمِ فلک نے آج تک
دیکھی نہیں اُن کی جھلک.

۽ پوءِ هڪ نچڻيءَ کي مخاطب تي چيو اٿائين—

ہاں ناچنے جا گائیے جا
نظروں سے دل گرمائیے جا
تڑپائیے جا تڑپائیے جا
اے دشمنِ دنیا و دین

تعجب آهي ته اسان جو قومي ترانو اهڙي ماڻهو لکيو جنهن لاءِ ڪابه پردي کان ٻاهر عورت، جنهن جي جهلڪ آسمان جي اک ڏسي ورتي هئي، دين ۽ دنيا جي دشمن هئي.

مون تاجڪستان ۾ مزدور عورتن جي آزادي ڏسي، تڏهن ساهه پري سوچيو هو ته منهنجي ديس ۾ به عورتون اهڙين هوا وانگر آزاد ڪڏهن ٿينديون؟ اڄ اوهان کي ڏسي منهنجي دل خوشيءَ سان

پرجي وئي آهي. اوهان انهيءَ انقلاب جي شروعات آهيو جو هن ڌرتيءَ تي اوس اچڻو آهي. هيءَ ڌرتيءَ ويٽنام ته نه آهي پر اوهان کي ويٽنامي عورتن وانگر مردن جو ٻانهن ٻيلي رهڻو آهي. دراصل **هيءَ سنڌياڻي تحريڪ ڪنهن وقت پوري پاڪستان تي ڇانئجي ويندي** ڇو ته ٻين صوبن ۾ اوهان جون ڀينرون به اوهان وانگر مظلوم آهن. پنجاب ۾ عورتون زياده تعليم يافته آهن پر انهن مرد جي جبر و ستم کي للڪاريو آهي ۽ شريعت بل جي مخالف ۾ ڏاڍ ۽ ڏمر جو شڪار آهن. اوهان جو ٻٽو رول آهي. مردن جي جبر و ستم کان نجات ۽ مردن سان ملي پنهنجيءَ قومي نجات لاءِ جدوجهد.

مان جيڪر اوهان کي پوريءَ دنيا جي آزاد ملڪن ۾ Feminist Movement (عورتآزاد) تحريڪ جا اوهان کي مثال ڏيان. لاپشنارا Lapassionara جهڙيون انقلابي عورتون پيدا ڪيون. اوهان کي ٻڌايان ته ايران قرآنه العين طاهره جهڙي آزاد عورت پيدا ڪئي هئي جا انقلابي هوندي ايتري خوبصورت به هئي جو ان کي گهٽو ڏيندي جلاد جا هٿ ڏڪي ڪنبيا. اڄڪلهه ايران ۾ خمينيءَ جي حڪومت به انهيءَ جلاد وارو ڪردار ادا ڪري رهي آهي پر ان جا هٿ نٿا ڪنبن. مان جيڪر اوهان کي آمريڪا، جپان، چين، ويٽنام وغيره ۾ عورتن جي آزاديءَ جا مثال ڏيان. پر برصغير جي عورت جي غلاميءَ انهن ملڪن جي عورتن جي غلاميءَ کان مختلف آهي. صدين کان گهٽيل پوسٽيل عورتون، جي مرد جي ظلم اڳيان ڦڙڪ نه ڀاقي سگهيون آهن، منهنجين اکين اڳيان آهن. انهن ۾ هن مارئيءَ جي ديس جي انقلاب لاءِ خواهش پنهنجو مثال پاڻ آهي. مان نه ٿو ڀانيان ته مغربي بنگال جي عوام تي ايتري دسترس جي باوجود اتان جو عوامي رهنما جيوتي باسو ڪلڪتي ۾ عورتن جو ايترو ميڙ ڪٺو ڪري سگهندو جيترو اوهان ڪيو آهي. منهنجي اوهان کي دعا آهي. اها آزادي برقرار رکجو.

Gul Hayat Institute

اڇوڪو قانون مرد جو قانون آهي. ان ڪري دل سان تسليم نه ڪجو جيستائين انقلاب ساري قانون جا پرخچا اڏائي ڇڏي ۽ هر قانون ۾ اوهان ڪي مرد سان برابري حاصل ٿئي. حوا آدم جي ڪُک مان پيدا ٿي هئي يا آدم حوا جي ڪُک مان پيدا ٿيو هو، اهو هاڻي ڪيئن چئجي! ڪيئن نه هجي عورت ماءُ آهي، اُن جي برتري تسليم ڪئي نه وڃي ته اُن جي ڪمتري به تسليم نه ڪئي ويندي.

مان وري به اوهان جو ٿورائتو آهيان جو اوهان مون کي ياد ڪري گهرايو آهي. **اوهان جي تحريڪ به منهنجيءَ شاعريءَ جي هڪ منزل آهي، انهيءَ آزاديءَ جو هڪ اڻمٽ حصو آهي جنهن جي رستي تي اسان جا پير اڀولهان آهن.**

Gul Hayat Institute

شاعر، اديب، سنڌ ديس جي ثقافت جا وارث!

پريس ڪلب حيدرآباد ۾ سنڌي ادبي سنگت جي
ساليانيءَ ڊسمبر ١٩٨٧ع جي ميڙ ۾ ڪيل صدارتي تقرير

مان اوهان جو ٿورائتو آهيان جو اوهان مونکي هن سال ۾ صدارت لاءِ ڪوٺ ڏني آهي. بهتر ٿيندو ته ان موقع جو فائدو وٺي، اوهان سان پنهنجي موجوده خيالات جو اظهار ڪيان. پنجاهه سال ٿيا آهن ته منهنجي خيالات جو تاڃي پيٽو ساڳيو رهيو آهي، اوهان ان مان اتساهه ورتو آهي ۽ منهنجو آدرش اوهان کي بيچين ڪندو رهيو آهي. زندگيءَ جي هن پوئين پهر ۾ مان اوهان کي يقين ٿو ڏياريان ته منهنجو پنهنجي آدرش ۾ اڄ به اوترو ئي اعتبار آهي، ۽ هاڻي سنڌ جو اهو روشن مستقبل دور نه آهي جنهن کي منهنجي شاعريءَ ڏٺو آهي ۽ جنهن لاءِ مون ايترو سٺو آهي جو ٻيو شاعر هجي ها ته فردوسيءَ وانگر رڙ ڪري ها مرا اے ڪاشڪے مادر نه زادے (اي ڪاش! مونکي ماءُ نه ڄڻي ها).

شاعريءَ ۽ سياست ۾ ڪجهه بنيادي ڳالهيون ساڳيون آهن. شاعر ۽ سياستدان، ٻئي راءِ جو اظهار نهايت زوردار ٻوليءَ ۾ ڪن ٿا ۽ ٻئي اسرار ڪن ٿا ته هنن جو نقطهءِ نظر قبول ڪيو وڃي. ٻنهي ۾ ڪنهن وقت ساڳي جذبات جو اظهار آهي، ٻئي خرد تي جنون جو وار ڪن ٿا ۽ خاموشيءَ ۽ اطمينان جي برف رجائي ڇڏن ٿا، پر شاعريءَ کي هڪ مستقل جاءِ آهي. سياست اچي وڃي آهي، شاعري رهجي وڃي ٿي. اها سياست کان وڌيڪ پايدار آهي ڇو ته ان جي ٻولي اهل سياست جي ٻوليءَ کان وڌيڪ پايدار آهي. زبان جي ابديت، ان جي ماضيءَ ۾ غوطه زني ۽ مستقبل جي دورانديشي ڪنهن وقت ارباب سياست کي ڇرڪائي وجهي ٿي ۽ ڪنهن وقت

Gul Hayat Institute

ته انهن سان عداوت به پيدا ڪري ٿي، جنهن ۾ سياست جي اهـا معاونت ڪري ٿي، آن جي وڪ ڪي وڌائي ۽ منزل جي ويجهو آڻي ٿي، ۽ جڏهن منزل ملي ٿـه سياست پنهنجي دور سان ماضـيءَ جو حصو ٿي وڃي ٿي پر شاعري اڳي کان به وڌيڪ زنده ۽ تابنده نظر اچي ٿي.

لاڙ جي وطن پرست هيرو بداماڻي پنري پنهنجي ديس جـي آزاديءَ لاءِ مغل جارحيت ۽ اقتدار کي للڪاريو ۽ جنگــ ڪئي هئي. اڄ مغلن دور ماضيءَ ۾ دفنائجي چڪو آهي ۽ نه بداماڻي پنرو رهيو آهي. پـر لوڪ ادب جون هي سٽون اڄا تائين زنده آهن ۽ اڄ به اسان جي جذبات ۾ وليولا وجهي ٿيون ڇڏن.

اڄ گهـرجين يـار، بداماڻي پنرا
ڪاڇي پنهي پار، ويرين واڻون لائيون
اڄ گهرجيـن تـون، بـداماڻي پنرا
مٽان اچي مون، ويرين واڻون لائيون
اڄ گهرجيـس هـيت، بداماڻي پنرا
ڪاڇي پگهي پيت، ويرين واڻون لائيون.

نڪاراگوا جي هڪ اديب جنهن کـي ١٩٨٦ع ۾ پنهنجي ادبـي حاصلات تـي نوبل پرائيز ملي هئي، هڪ ڀيري چيو هـو، ”جڏهن آمريت اوهان جي ديس تي مسلط ڪئي وڃي ٿـي، اوهان ٻهرين ڳالهه جا محسوس ڪيو ٿا، ۽ ان ۾ جنهن احساس کي بي ساختگي آهي، جو فوراً اچي ٿو، اهو آهي ذلت جو احساس، اهو ذلت جو احساس روزانه وڌندو وڃي ٿو ۽ آمر جـي ان لڳاتار ڪوشش جو نتيجو آهي، جا اوهان جي ذهن تي خلفشار مسلط ڪري ٿـي، جو هر آمر جي دنيا ۾ هوندو آهي- دنيا جا، ڏاڪئين لوهه جي هوندي آهي پـر بظاهر نهايت مضبوط لڳندي آهي. اوهـان ائين محسوس ڪندا آهيو ته اوهان جي عقل ۽ انسانيت کـي روز مجروح ڪيو وڃي ٿو. اوهان روز خوف ۽ هراس جي ذلت سان روشناس ٿيو ٿـا ۽ پاڻ کي ڌڪارڻ لڳو ٿا. هڪ شهريءَ جي حيثيت ۾ اوهان جو

ضمير شديد زخمي ٿي پوي ٿو ۽ اوهان انهيءَ عـوام سان پنهنجو ناتو مضبوط ڪيو ٿا، جنهن جا اوهان آهيو.“

دوستو، هڪ شاعر ۽ اديب اهـا ذات سڀ ڪـان وڌيڪ محسوس ڪري ٿو ۽ آمريت خلاف پنهنجي شعر و ادب کي بغاوت لاءِ استعمال ڪري ٿو، هو ان لاءِ وقتي ادب ڪان گريز نٿو ڪري ۽ شعر و ادب جي پابندگي ۽ ابديت جو خيال هن تـي روڪ نه ٿو رکي. پنهنجي ناول(Mother) مادر جو ذڪر ڪندي، گورڪيءَ لينن ني هڪ مضمون ۾ لکيو آهي:-

”مون هن (لينن) کي چيو تـه مون اهـو ڪتاب تڪڙ ۾ لکيو آهي پر هن کي نه ٻڌايو ته مون اها تڪڙ ڇا لاءِ ڪئي آهي، ڇو ته هن ساڃاه سان ڪنڌ ڏوڻيو ۽ پاڻ ئي جواز پيدا ڪندي چيو ته تو چڱو ڪيو جو اهو ڪتاب تڪڙ ۾ پورو ڪيو ڇوته اهڙي ڪتاب جي اشد ضرورت هئي. ڪيئي پورهيت انقلابـي لاشعوري طرح ۽ از خود انقلابي تحريڪ ۾ شامل ٿي ويا آهن ۽ اهي هاڻي مادر (Mother) پڙهي ڪافي لاڀ پرائيندا. اهـو ڪتاب نهايت وقتائتو آهي.“

اهو ئي سبب آهي ته مون گذريل پنجن سالن ۾ ايترو لکيو آهي جيترو مون سڄيءَ زندگيءَ ۾ نه لکيو آهي. ان تڪڙ جوسبب هڪ اهو احساس به آهي ته سڄ بڏي رهيو آهـي ۽ جيڪي لکڻو آهي سو لکي وٺان پر وڏو سبب وقتي ضرورت جو آهي، اهو لازمي نه آهي ته شعر و ادب وقتي ضرورت کي مـدنظر رکي تخليق ڪيو وڃي، ان کي ابديت نه هجي. اهو شاعر ۽ اديب جي تخليقي صلاحيتن تي مدار ٿو رکي ته هو پنهنجي تخليق کي ابديت عطا ڪري سگهي ٿو يا نه، نه وري اهـا ابديت جي تـلاش ادب جـي تخليق جو هر وقت محرڪ آهي. چڪبست جي شاعري ۽ انگريز سامراج خلاف لکيل ناولن، ڪهاڻين، ڪتابچن، پمفليٽن کي، جن تي چاليهن ڪان وڌيڪ سالن جي دز چڙهي چُڪي آهي، آهي پنهنجي دؤر ۾ نهايت ضروري هئا، ۽ انهن جي حاصلات ابدي آهي ۽ اهي بظاهر زنده نه

هوندي به تاريخ جي ضمير ۾ زنده آهن ۽ موجوده ادب جنهن ارتقا جي منزل تي پهتو آهي، انهن کان سواءِ اتي پهچي نه سگهي ها. ڇا ڪازان زاڪس جا ناول پنهنجي پائيندگي وڃائي ويٺا آهن، ڇو ته قبرص (Syprus) آزاد ٿي چڪو آهي؟ (ڪازان زاڪس جي ناولن جو اڪثر موضوع قبرص جي آزادي آهي.) نه، اهي وقتي ضرورت پوري ڪرڻ جي باوجود پائنده آهن. شرت، بنڪم، ٽيگور ۽ نذرل ته پنهنجي امرتا پڻ چڪا آهن، پر ڪيترائي بنگالي اديب جن انگريز سامراج جي خلاف آڪيچار ادب تخليق ڪيو ۽ جن جون ايڪتون هن وقت فقط لائبررين ۾ ملن ٿيون، هڪ قسم جي امرتا پائي چڪا آهن ڇو ته اهي ان آزاديءَ جو حصو ٿي چڪا آهن جا انهن جي جاکوڙ کانسواءِ نه اچي سگهي ها. ڀڳت سنگهه يا چندر شيکر آزاد يا ٻيو ڪو انقلابي پنهنجو رت نه انهن انسانن لاءِ هڪ ٿي وقت ڏئي سگهيو جي غلاميءَ جي زنجيرن ۾ جڪڙيل هئا. پر، ڦڙو ڦڙو ڪري رت ڏيڻ نهايت مشڪل هو، جيئن انگريز سامراج خلاف آئيني سياست ڪندڙن سان گڏ ان دور جي اديبن ۽ شاعرن ڪيو. ڪنهن اديب چيو آهي ته: ”جيڪڏهن مون کان پڇيو وڃي ته ڪهڙو رستو بهشت ڏانهن وڃي ٿو، ته مان جيڪر جواب ڏيان ته اهو جو سڀ کان مشڪل آهي.“ اوهان اشتراڪي آهيو، جيئي سنڌي آهيو، عوامي تحريڪ سان آهيو، ناٽي جي ڪري ڪوئي فرق نٿو پوي، جي اوهان جون اکيون انهن آئينن وانگر آهن جن ۾ سنڌ جي تقدير بکي رهي آهي. اوهان سنڌي اديب آهيو ۽ اوهان جي جاکوڙ سنڌي ادب لاءِ آهي، ۽ سنڌي ادب جي جاکوڙ سنڌ لاءِ آهي ۽ سنڌ جي جاکوڙ پورهيت عوام لاءِ آهي. جيستائين ادب تي زنجير آهن، سنڌ تي زنجير آهن، سنڌي عوام تي زنجير آهن، توهان لاءِ وقتائتا ڪتاب لکڻ تمام ضروري آهن. ازل ۽ ابد، موت ۽ زندگي، حيات ۽ حيات بعد ازممات ۽ ٻيا فلسفي جا مسئلا، جي اوهان جي جدوجهد سان سڌو لاڳاپو نٿا رکن، اوهان ملتوي ڪري سگهو ٿا. ادب جي بهترين حاصلات اها آهي ته انسان، انسانن وانگر

ڏيئي ٿي، انهن کي ڏورن وانگي گهٽو نه پوي. اهي آزاديءَ ۾ ساهه کڻن ۽ انهن جون ذاتي ضرورتون انهن جي ضمير کي لوڏو ڏئي نه سگهن. ادب جي ڪٿهه ۾ هوندي نه ساري ڪائنات آهي، ڀ ڪائنات جي اسرار ۽ رموز جي ڪڍ لڳي، هينئر ۽ هيتي تي توجه نه ڏيو، جڏهن اوهان جو هينئر ۽ هتي، اوهان جو وجود جوکي ۾ آهي، اهڙي بي توجهي خودڪشي جي برابر آهي، ان آزاديءَ کان انحراف جي برابر آهي جنهن کان سواءِ ادب جي تخليق ناممڪن آهي. سنڌ جي بقا لاءِ جدوجهد، جمهوريت لاءِ جدوجهد، غير طبقاتي معاشري لاءِ درجي بدرجي جدوجهد، مرد خواه عورت جي عزت نفس لاءِ جدوجهد، اوهان جي ڀرپور توجه جي مستحق آهي. ويجهي ماضيءَ ۾ سوين انٽرويو، ڪتابچا، مضمون وغيره سنڌيءَ ۾ لکيا ويا آهن، جن جي وقتي ضرورت آهي ۽ مان انهن کي به سنڌي ادب جو حصو سمجهان ٿو ۽ انهن کي جائز اهميت ڏيان ٿو.

ادبي سنگت جي حيثيت ۾ مون اوهان جي اڳواڻن جي ڪارڪردگي ڏٺي آهي، اهو به ڄاڻان ٿو ته اوهان ان کي سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ تائين ڦهلايو آهي ۽ ساريءَ سنڌ جي اديبن جا پاڻ ۾ ناتا وڌايا آهن، پر اوهان تي ٻيون به ڪيتريون ئي ذميواريون عائد ٿين ٿيون، جي وقت جي ضرورت آهن، انهن ذميدارين جي ذڪر کان اول مان اهو چوڻ چاهيان ٿو ته سياست ۾ وڏي رساڪشي اچي وئي آهي ۽ سنڌ جا محب وطن اڳواڻ پنهنجو پورو اتحاد قائم ڪري نه سگهيا آهن ۽ توهان ئي هڪ واحد محب وطن ادارو آهيو جنهن ۾ ڪوئي خاص ڏڦيڙ نه آهي ۽ سنڌ جي بقا ۽ شاندار مستقبل لاءِ متحد ٿي جدوجهد ڪري رهيا آهيو. اهو اتحاد هر صورت ۾ قائم رکيو وڃي ۽ ترقي پسند محب وطن اديب سياسي اختلاف جي باوجود هن پليٽ فارم تي ڪٺا رهڻ گهرجن. ٻي ڳالهه ته اسان کي ڪنهن گهٽيءَ خوشفهميءَ ۾ مبتلا رهڻ نه گهرجي ۽ اهو نه سمجهڻ گهرجي ته اسان جي حاصلات چڱ دنيا ۾ بي مثال آهي. نثر ۾ ته اڃان اسان وٽ ادب جي شروعات ٿي رهي آهي. اوهان انگريزي،

روسي، فرينچ يا ٻيءَ ڪنهن مهذب ٻوليءَ جو ادب پڙهي ڏسو ته اوهان حيران رهجي ويندؤ ته اڄڪلهه ڇا ڇا لکجي رهيو آهي. ان مان منهنجو مقصد ڪا مايوسي ڦهلائڻ نه آهي. ڪنهن به قوم جي زندگيءَ ۾ ڇاليهه سال جي اوهان کي پاڪستان کانپوءِ مليا آهن، ڪوئي وڏو عرصو نه آهي پر پنهنجيءَ باري ۾ ايتري خوشفهمي چڱي نه آهي ته اسان جو ادبي ذخيرو دنيا ۾ بي مثال آهي. اوهان پٺاڻيءَ جو ڏينهن پلي ملهايو پر اهو خيال ۾ رکي ته اسانکي هاڻي ماضيءَ جي بدران مستقبل تي وڌيڪ توجه ڏيڻي آهي ۽ هڪ نئين سنڌ اڏڻي آهي.

سو مون اوهان جي ذميدارين جو ذڪر پڻ ڪيو. اوهان سنڌي ۾ هڪ ادبي رسالو شايع ڪريو ۽ ان جي خرچ پوري ڪرڻ لاءِ هر ميمبر اديب تي ماهوار چندو رکو ۽ سنڌ جي عوام ۾ پنهنجي اشاعتي پروگرام لاءِ فنڊ ڪٺي ڪرڻ جي مهم شروع ڪيو؛ سنڌيءَ کي تعليم جو ذريعو بڻايو وڃي ۽ ان کي سنڌ ۾ سرڪاري زبان ڪري تسليم ڪيو وڃي، ان لاءِ پنهنجي مهم تيز ڪيو، سنڌي ڪتابن جي وڪري کي همٿايو ۽ ادبي سنگت جي هر برانچ کي هدايت ڪيو ته هر نئين ڪتاب جون ڏهه ڪاپيون خريد ڪري سنگت جي مقامي لائبررين ۾ رکيون وڃن، هفتيوار گڏجاڻين ۾ هر نئين ڪتاب کي پڙهي ان تي ذميداريءَ سان بحث ڪيو وڃي، سنڌ مان هر موضوع تي ماهر گهرائي ادبي سنگت جي گڏجاڻين ۾ ليڪچر ڪرايا وڃن، سينسرشپ ظاهري يا لڪل، جي خلاف آواز اٿاريو وڃي، هن ڳالهه جي اجازت آهي ۽ هن ڳالهه جي اجازت نه آهي. ان ڪان ادب ۾ انڪار ڪيو وڃي. اوهان کي بيوروڪريسيءَ پوليس ۽ زميندار جي ظلم ۽ سماج ۾ ٽيندڙ پڻ هر ظلم خلاف پنهنجي قلم کان ڪم وٺڻ گهرجي. ان ڪري ڪا ادب جي اهميت ڪانه ٿي گهٽجي. اوهان روسي اديب گوگول پڙهي ڏسو. هن جاگيرداري نظام جي خلاف لکيو آهي، پر ان جي ڪتابن جي ادبي اهميت اڄ به ايتري آهي جيتري زار جي زماني ۾ هئي. مثلو، پير ۽ اختيار

جا صاحب پاڻ کي اسان جي روحاني قدرن جا والي وارث سمجهن ٿا. اوهان انهن جي ڪوڪلائپ کي وائکو ڪريو. انهن کان پڇو ته اوهان ڪهڙو آهيو نظريي جا سبق ڏيڻ وارا؟ هن ڌرتيءَ کي پنهنجي آئيڊيالاجي آهي، اسان اوهان جي آئيڊيالاجيءَ کي ڇاڙون ٿا جنهن تي بار بار ڪوئي نه ڪوئي اڌ پڙهيل سيڪشن آفيسر يا اسسٽنٽ سيڪريٽري اوهان کي تقرير لکي ڏئي ٿو جا اوهان صحيح طرح پڙهي به نٿا سگهو. انهن کان پڇو ته، اوهان ڪير ٿيندا آهيو اسان جي تاريخ سان هٿ چراند ڪرڻ وارا؟ ٿامس مين (Thomas man) اڃا تائين زنده آهي. هٽلر پنهنجي زير زمين تهه خاني ۾ پاڳل ٿي پيو ۽ پنهنجو انت آندائين. اڄڪلهه اقتدار جا صاحب تاريخ جي آئيني ۾ ڏسڻ کان گهٻرائين ٿا ۽ ديوار تي لکيل صاف اکرن ۾ تحرير نٿا پڙهي سگهن. انهن کان اوهان پڇو ته اي! انڌ جي گهوڙي تي شهسوارو! ڇا اوهان ڄاڻو ٿا ته اوهان جو سفر ڪيتري ڪُٺو آهي.

مان اوهان کي يقين ٿو ڏياريان ته اديب پنهنجي جاءِ تي هڪ آزاد مملڪت آهي. پاڪستان ۾ غيرسنڌي اديب اڪثر ائين لکي رهيا آهن، جيئن نازي جرمنيءَ ۾ نسل پرستي (Anti Senitic Literature) تي ڪتاب لکندا هئا جي ٻيءَ جنگ عظيم ڪانپوءِ ڳوليا نٿا لڀن. ڪاش! رسيءَ ۾ لڙڪندڙ خاموش آئش مين جي لاش کان پڇي سگهجي ها ته اهي نسل پرستيءَ تي لکيل ڪتاب ڪيڏانهن ويا؟ اديب، جيڪي رزق لاءِ روح وڪڻن ٿا، جن لاءِ ڪاغذي نوٽ صحيفن جا صفحا آهن، جي هٿ ادب جا ٻڌي اقتدار جي اکيان پيش ٿين ٿا ۽ انعام اڪرام وٺي پوئين پير واپس ٿين ٿا ته جيئن ظلِ الاهي کي پٺي نه ڏيکارن، اهي پاڻيءَ تي ڦوٽا آهن، ۽ سڌائي واءُ ۾ ٿوريءَ دير جٽاءُ ڪن ٿا. سچا اديب ته طوفاني ڇولين وانگر پهاڙن کي ڇور ڇور ڪري وجهندا آهن.

بندوق جي نليءَ مان ايترو بارود نه نڪرندو آهي جيترو ادب مان، روس جو ڪائنات کي تسخير ڪري رهيو آهي، ان جو ۱۹۰۵ع کان اڳ ۽ ۱۹۰۵ع کان ۱۹۱۷ع تائين ادب پڙهي ڏسو

Gul Hayat Institute

۽ اوهان کي معلوم ٿيندو ته شاعر ۽ اديب، جي عظيم آهن، اهي سچ ڏسن ٿا ۽ سچ لکن ٿا. اهي مصلحت آميزي نٿا چاهن. اهي اقتدار اڳيان نه سر ٿا جهڪائن نه جهولي ٿا ڦهلائن. هڪ ادبي شهپاري جي عظمت انهيءَ ۾ آهي ته ان ۾ هڪ شاعر ۽ اديب سياستدانن کان اڳ ۾ مستقبل جي جهلڪ ڏسي ورتي ٿو، پنهنجي حال جو ڀرپور تجزيو ڪري، ان کي مستقبل سان واڳي ڇڏي ٿو ۽ نيٺ اهو مستقبل وجود ۾ اچي اهڙي ادب تي دوام جي مهر هڻي ٿو.

سولزي نٽسن پنهنجي امر ڪهاڻيءَ ”ماٽر يونا جو گهر“ Mater yona's House ۾ لکيو آهي:

”اسان سڀ هن جي ويجهو رهندا هياسي پر اسان کي اها پروڙ نه هئي ته اهائي اهڙو انسان هئي جنهن کانسواءِ ڪوٺ جهڻ به نه ٿي جي سگهيو.

نه وري شهر ٿي جي سگهيو،
نه اسان جي ساري ڌرتي.“

شاعر ۽ اديب اٿين هر ڌرتيءَ جو اڻ وسرندڙ حصو آهن. هو خرد ۽ جنون جو مٺڙو ميلاپ آهن. هو پنهنجي دؤر جي تهه تائين پهچن ٿا ۽ پنهنجيءَ اندريڻ اک سان پنهنجي سماج جا مختلف پهلو جاچن ٿا ۽ هڪ ماهر معاشيات کان اڳ، ان ۾ ڦيرگهير لاءِ ڪوشش ڪن ٿا، جا جائز آهي ۽ ان ڪري لازمي آهي.

ادارا اوهان جون پرتڪلف دعوتون ڪري، اوهان کي خريد ڪرڻ چاهين ٿا، اوهان کي بي معنيٰ ڪتابن تي انعام آڇن ٿا، اوهان پاڻ وڪڻي سارو جڳ پايو ته به اوهان سڄي جا سڄا. اوهان سنڌ جو ضمير آهيو ۽ سنڌ جو سودو ڪنهن به قيمت تي نه ڪرڻو آهي.

جي ادب سماج لاءِ ڪليءَ هوا ۽ روشنيءَ جو لنگهه نه آهي، جي اهو اڳواٽ اطلاع نٿو ڏئي ته سماج کي ڪي خطرا درپيش آهن، جي اهو بيمار سماج جو نبض شناس نه آهي ۽ ان جي صحت جي

Gul Hayat Institute

باري ۾ اُنَ تَي جو اظهار ۽ خطري جي نشاندهي نٿو ڪري، ته اهو ادبي ڪتاب جي اڄڪلهه پاڪستان ۾ ڇپجي رهيا آهن، فقط ٻسارين جي ڪم ايندا ۽ انهن مان پڙهيون هٿيون ويندون.

سنڌي ادب اڄ زنده آهي ۽ هڪ ماڪيءَ جي ماناري وانگر آن ۾ ڇرپر آهي مان اوهان کي مبارڪ ڏيان ٿو ۽ ادب جي عظيم مستقبل لاءِ دعا ڪيان ٿو.

Gul Hayat Institute

ڌرتيءَ جي ڌيئرن ڏانهن

سنڌياڻي تحريڪ سکر پاران تاريخ ٥-٢-٨٨ع تي
ڪوٽڏيجي جشن لطيف جي موقعي تي مهمان خاص
جي حيثيت ۾ ڪيل تقرير

منهنجون ڀينرو،

منهنجي زال مهيني کن کان بيمار آهي ۽ ان ڪري ڪنهن به ادبي ڪم ۾ دل نٿي لڳي. پر اوهان منهنجي ڌيائين وانگر آهيو ۽ منهنجيون ڌيائيون مون کي پٽن کان به وڌيڪ پياريون آهن ، ان ڪري مان اوهان جي سڏ کي ٺڪرائي نه سگهيس ۽ اڄ توهان سان گڏ آهيان.

منهنجون اديون! اولياء اسلام جي تاريخ ڏسبي ته اوليائي صف ۾ عورت فقط رابعه بصري نظر ايندي جا به اڌ قلندر سڏي وئي آهي. برصغير جي اولياء ۾ دليءَ واري نظام الدين اولياء، با ذڪريا ملتاني کان وٺي سيوهڻ جي شهباز مرونديءَ تائين فقط مرد نظر اچن ٿا ۽ عورت جو ذڪر اشاري سان به نه ڪيو ويو آهي. دراصل اولياء عورت کي مرد جي روحاني ارتقا ۾ رنڊڪ سمجهندا هئا. ان جي برعڪس برصغير جي فلسفي ۽ شاعريءَ جي تاريخ نرالي آهي. فلسفي ۾ ازلي حقيقت کي مؤنث ڪري پيش ڪيو ويو آهي، ڇوته ان مان ئي هي پراسرار ڪائنات پيدا ٿي آهي، ۽ محبت ۾ سرگردان به عورت ئي نظر اچي ٿي ۽ ان کي ئي تلاش حق جو مظهر سمجهيو ويو آهي. ان ڳالهه کان مستثنيٰ فقط برصغير جي اردو شاعري آهي. جنهن تي فارسي شاعريءَ جي گهري ڇاپ آهي. ۽ جنهن ۾ محبوب مذڪر آهي ۽ شاعر عورت جي ذڪر کان ڏسي گهبرائي ٿو . اختر شيرانيءَ کان اڳ ڇڻ نه ڪنهن به اردو شاعر عورت سان محبت ئي نه ڪئي آهي.

برصغير جي روايت جيان ڀٽائيءَ جي شاعريءَ ۾ بہ عورت کي تلاش حق جو مظهر سمجهيو ويو آهي ۽ هوءَ ئي جستجوءَ ۾ سرگردان نظر اچي ٿي. ڀٽائي هوندي تہ ڪاليداس ۽ هومر وانگر هڪ نهايت عظيم شاعر آهي. پر هن تي جاگيرداري دؤر جي هر شاعر وانگر پنهنجي دؤر جا اثرات نمايان آهن. جاگيرداري دؤر ۾ مظهر حق کي مذڪر ٿي سمجهيو ويو آهي ۽ عورت جي منزل اهو ئي آهي، پوءِ اهو پنهون هجي يا ميهار هجي يا راڻو هجي يا چنيسر هجي يا ڄام تماچي اهي لوڪ ڪهاڻين جا ڪردار پنهنجي دؤر جي سوچ جي عڪاسي ڪن ٿا. پنهونءَ کي ڀائر راتو واهيءَ اغوا ڪري وڃن ٿا ۽ هڪ نئين ڪنوار کي ڍاڪ ڏيندي هُن جي ضمير کي لوڏو نٿو اچي، راڻو مرد جي اونائيءَ جو مظهر آهي ۽ مومل تي اجايو شڪ ڪري هُن کي ڏاگهہ تائين پهچائي ٿو، چنيسر هڪ عيش پرست مرد آهي، جو پنهنجيءَ زال کي ريٽي، انهيءَ جي سيج ٻيءَ ڪنهن کي آڇي ٿو، ميهار سهڻيءَ کي لهرن حوالي ڪرڻ جو سبب بڻجي ٿو، ۽ ڄام تماچي هڪ گندريءَ تي چِٽ تہ جهولائي ٿو پر هُن کي بار بار ان ڳالهہ جو احساس ڏياري ٿو تہ تو ۾ مڇيءَ ڇٽ آهي، تون منهنجي لائق تہ نہ آهين پر مان تنهنجي سونهن ڏسي هرکي پيو آهيان. پنهونءَ بہ انهن ڏوهيائيءَ سان وڙ ڪيو آهي ۽ سسئيءَ جا ڏير هُن کي پنهنجو مٽ نہ ٿا سمجهن، ميهار جيتوڻيڪ هڪ ڪمهارڻ لاءِ تخت تاج ڇڏي آيو آهي، تڏهن بہ هُن لاءِ خود دريا، پار ڪرڻ جي سگهہ نٿو ساري، راءِ ڏياچ فن تي ايترو فدا آهي جو ان لاءِ سِر ڏئي وڃي ٿو، پر سورٺ هڪ جامد ڪردار آهي، راج محل جي قيديائي آهي، هن جي آرٽ سان ڪابہ دلچسپي ناهي ۽ فقط راءِ ڏياچ جي موت تي روئي رڙي ٿي. اهي لوڪ ڪهاڻين جا ڪردار صدين کان سنڌ کي ورثي ۾ مليا هئا، جن ۾ ڀٽائيءَ نئين سر روح ڦوڪيو ۽ پنهنجي سرزمين کي هڪ مسلسل جستجو ۽ جدوجهد جو گس ڏنو، جو اسان کي ورلي دنيا جي ڪنهن لوڪ ڪهاڻيءَ ۾ نظر ايندو. هومر جي

Gul Hayat Institute

آڊيسيءَ ۾ هيلن انساني حُسن جي مُنتها ڪري پيش ڪئي وئي آهي پر هوءَ ان ڪان وڌيڪ ڪجهه به نه آهي، سواءِ ان جي ته هُن کي هٿ ڪرڻ لاءِ جنگيون ٿي پيون هيون. اهڙيءَ طرح ڊانتي جي بيئيٽرس (Beatres) هجي يا ڪاليداس جي روشني هجي يا شڪنتلا، ڪنهن ۾ به اها جستجو، اها جدوجهد نظر نٿي اچي، جا جسم کي روح ۾ بدلائي ڇڏيندي آهي ۽ انسان کي پنهنجي آدرش تائين رسائي لاءِ سر توڙ جاکوڙ لاءِ آماده ڪندي آهي.

اوهان کي پڪائيءَ ۾ علامه اقبال وانگر عورت جي توهين ڪٿي به نظر نه ايندي. شعر نه هڪڙو جو علامه اقبال چيو آهي.

هند ڪي شاعـرو صورتگرو ـ افسانه نويس
آه بيچارون ڪي اعصاب پر عورت هي سوار.

مون ته پڪائيءَ وارا سارا سُر بيهر لکيا آهن ۽ انهن ۾ جاگيرداري دور جي اقتدار کي مسترد ڪري انهن ۾ انقلابي سوچ سمائي آهي، مان به پڪائيءَ وانگر پنهنجي دور جي پيدائش آهيان، پر هي دور پڪائيءَ جي دور ڪان گهڻو مختلف آهي. جيتوڻيڪ اسان جـي ديس ۾ جاگيرداري ۽ سرمائيدار قـوتـون ڪلهو ڪلهي سان ملائي هلي رهيون آهن ۽ مغرب وانـگر هتي سرمائيداري نظـام، جاگيرداري نظام جي پاڙپٽي ڦٽي نه ڪئي آهي ۽ نه وري آهو ڪو جاگيرداري نظام جي پاڙ پٽڻ تـو چاهي، ليڪن منهنجي پيدائش وقت روس ۾ پرولتاري انقـلاب اچـي چڪو هـو، انسان پنهنجا اقتصادي زنجير تـوڙي چڪا هئا ۽ جڏهن مان جوانيءَ تـي پهتو هوس تڏهن انگريز سامراج خلاف برصغير ۾ ڀرپور جدوجهد پنهنجا نتيجا ڏيکاري رهي هئي ۽ سامراج جا پويان پساهه هيا. ان ڪري دنيا ۾ هلندڙ سياسي ۽ طبقاتي آزاديءَ جي تحريڪن مون تي پنهنجو اثر ڇڏيو هـو ۽ مـان پنهنجي دور ۾ ٿي اهـي زنجير ڇني چڪو هوس، جـي اوهان هاڻي ڇني رهيون آهيو. دراصـل برصغير ۾ اڄ تائين اوهان جي تحريڪ وانگر ڪائي بـه عورتن جي تحريڪ نه هلي آهي. مغرب جي سرمائيدار ملڪن ۾ Feminist Movement

گهڻو ڪري مقصديت کان عاري هئي ۽ ان جي تان جنسي بي راه رويءَ ۽ مرد کان نفرت تي ڪٽي ٿي. جي اوهان فرانس جي مشهور Feminist عورت جا "جارج سئنڊ" جي فرضي نالي سان اڻويهين صديءَ ۾ لکندي هئي، جا خط پڙهو ته اوهان حيران رهجي ويندؤ ته سرمائيداري نظام ۾ ڪيئن نه عورتن ۾ آزاديءَ لاءِ تڙپ فقط بيهودگيءَ تي پوري ٿئي ٿي. تاريخ ٻڌائي ٿي ته جي عورتون مردن سان ڪلهو ڪلهي سان ملائي طبقاتي جدوجهد ۾ سرگرم هيون، انهن جو ڪردار پئرس ڪميون کان وٺي روس جي انقلاب تائين قابل تحسين آهي ۽ اهڙيءَ جدوجهد ۾ عورتون پوري مظلوم طبقي جي آزاديءَ سان گڏوگڏ مرد جي ظلم ۽ ستم، بربريت ۽ احساس برتريءَ کان آزاديءَ لاءِ وڙهيون ۽ نيٺ آزادي پائي چڪيون هيون.

اوهان جي هيءَ سنڌيائي تحريڪ فقط سرمائيدار مغرب جي عورتزاد تحريڪ وانگر نه آهي، اها ڏراڙ جو ڪاپاري ڌڪ آهي جو هن دقيانوسي سماج کي نيهوڙي نيندو. ائين نه آهي ته يورپ يا آمريڪا جي آزادي پسند عورت وانگر اوهان کي زال يا ماءُ جي ڪردار کان نفرت آهي، جيتري قدر مان سمجهي سگهيو آهيان ته اوهان جي تحريڪ مرد سان ڪلهو ڪلهي ۾ ملائي پنهنجي لاءِ ۽ پوري سماج لاءِ نجات حاصل ڪرڻ ٿي چاهي.... انهيءَ سماج کان جنهن جو بنياد ڪوڙ تي آهي، جو اوهان کي مرد سان برابريءَ جو حق نٿو ڏئي، جو مرد لاءِ چار شاديون جائز ٿو سمجهي، جو اوهان کي طلاق لاءِ مرد جو ڪانئيارو ٿو ڪري، جو اوهان کي وراثت ۽ ٻار جي حفاظت جو پورو حق نٿو ڏئي ۽ جو مرد وانگر اوهان جي ٻه اقتصادي قدرت ڪري ٿو. ڪوبه مرد ڪنهن به عورت کان بحيثيت مرد جي برتر نه آهي. منهنجون چار ڌيئر آهن، انهن ۾ ٻه ڊاڪٽريائيون آهن ۽ باقي ٻه تعليم يافته هوندي به گهر ڌيائيون آهن. گهر ڌيائي ٿيڻ ڪا ٻُري ڳالهه نه آهي. ڇوڪرين جي تعليم فقط "Carrier Girl" ٿيڻ لاءِ ناهي ، مونکي ليننگراڊ ۾ ڪجهه عورتون مليون. جي گهر ڌياڻيون هيون. انهن جا مڙس

گهڻو ڪري ڊيمو ڪريٽ هئا ۽ انهن جي ڀڳهار اينتري هئي جو هو سارو گهر هلائي ڏي سگهيا ۽ انهن جون زالون ڪوٺو گهر ٻار جو خيال رکي رهيون هيون، پر اهڙيون عورتون تمام ٿوريون هيون. اڪثر عورتون به مردن وانگر محنت ڪش هيون ۽ مختلف پيشن ۾ ڪم ڪري رهيون هيون. پر انهن جي دنيا پرولتاري انقلاب کان پوءِ جي دنيا آهي، اقتصادي ۽ طبقاتي ڦرلٽ جي خاتمي کان پوءِ جي دنيا آهي. اوهان ڪي اها ڦرلٽ جي دنيا اڃا ختم ڪرڻي آهي. اها سياسي جبر ۽ گهٽ ٻوسات جي دنيا، قومي ۽ طبقاتي استحصال جي دنيا، مردن سان گڏ جدوجهد ڪري صفحهءِ هستيءَ تان مٽائڻي آهي.

اوهان لطيف جو جشن پئي ملهايو، لطيف سنڌ جي تاريخ جو امر ڪردار آهي، هن انسان ڪي جدوجهد لاءِ برابر آڀاريو آهي، پر اهو نه وساريو ته اوهان ڪي فقط ڪنهن لوڪ ڪهاڻي جي ڪردار وانگر جدوجهد نه ڪرڻي آهي، ۽ زندگيءَ کي انهيءَ ٽريجڊي تي نه ڪٽائڻو آهي جنهن رسالي ۾ آيل سورمين جي ڪٿي هئي. مارئيءَ وانگر اوهان کي ان جو انتظار نه ڪرڻو آهي ته ڪڏهن ٿا مارو ڪوڙ جي ڪوٽ کي ڊوڙن، اهو ڪوڙ جو ڪوٽ مارئين کي به مارن سان گڏجي ڊوڙڻو آهي.

Gul Hayat Institute

موت جي ذڪر تي پٺيءَ جو ردعمل

اپريل ١٩٨٨ع تي مرحوم رشيد ڀٽيءَ جي چاليهي
تي سکر ۾ ڪيل صدارتي تقرير

رشيد ڀٽيءَ جي گوناگون شخصيت جا ڪيئي پهلو هيا. شايد مان ڪنهن وقت هر پهلوءَ کي مدنظر رکي ڪوئي ڪتاب لکان. في الحال مان هن جي شخصيت جي هڪ پهلوءَ تي لکان ٿو ۽ اهو آهي موت جي ذڪر تي پٺيءَ جو رد عمل. روس جو عظيم شاعر ۽ ناول نگار بورس پيسترنڪ روس جي شهر پيري ڊيلنڪو (Peredelinko) ۾ رهندو هو، جتان هڪ ڀيري هن اسٽالن کي فون ڪيو. اسٽالن کي پيسترنڪ جي اهميت جو ڪجهه احساس هيو ۽ ان ڪري هن پيسترنڪ سان فون تي گفتگو گوارا ڪئي ۽ فون تي هن کي چيو، ”چئه“ پيسترنڪ، اسٽالن کي جواب ۾ چيو، ”مان اوهان سان ڪجهه گفتگو ڪرڻ ٿو چاهيان.“ ”ڪهڙيءَ ڳالهه تي؟“ اسٽالن هن کان فوراً پڇيو. ”موت ۽ زندگيءَ تي“ پيسترنڪ چيو. پيسترنڪ اجان جواب ڏئي پورو مس ڪيو ته، اسٽالن فون بند ڪري ڇڏيو.

موت کان اڳ اسٽالن جي دماغ جي رڳ ڦاٽي پئي؛ جي هن کي هوش هجي ها ته شايد هن کي فون تي پيسترنڪ سان گفتگو ياد اچي ها ۽ هن کي ان تي افسوس ٿئي ها ته، هن پيسترنڪ سان زندگيءَ ۽ موت جي باري ۾ چونه ڳالهايو.

پٺيءَ جي اسٽالن سان ڪائي ڀيٽ ته، نه هئي پر هن جو موت جي ذڪر تي رد عمل اسٽالن وارو هوندو هو. مان جڏهن به هن سان موت جي باري ۾ ڳالهائيندو هوس، هو ائين چڙپ ٿي ويندو هو، جيئن اسٽالن، پيسترنڪ جي ڳالهه تي ٺڙاڪ ڪري فون

بند ڪري ڇڏيو هو. ڳويا هو چوندو هو تہ زندگي مختصر آهي، موت طويل آهي ۽ ان ڪري زندگيءَ جو هڪ لمحو بہ موت تي ڪِالهائي ضايع ڪرڻ نہ گهرجي. واقعي هن پوئين گهڙيءَ تائين هڪ لمحو بہ ضايع نہ ٿي ڪيو. موت کان ڪجهہ مهينا اڳ هو منهنجي ڪتاب ”خط، انٽرويو، تقريرون“ جي ترتيب ڏئي ان تي پيش لفظ لکي رهيو هو. ان وقت هن وڪالت ڇڏي ڏني هئي ۽ بيماريءَ سبب فقط رات جو ٿي ڪلاڪ، غالباً اٺين بجي کان ٻارهين بجي تائين لکندو هو. مون هڪ ڀيري هن کي رات جو اٺين بجي فون ڪيو. فون تي چيائين تہ هو منهنجي ڪتاب جو پيش لفظ لکي رهيو هو. ساڳئي رات وري، ناٿين ۽ ڏهين بجي فون ڪيم نہ ٻئي ڀيرا ساڳيو جواب ڏنائين. ٻئي ڏينهن تي مون هن کي روبرو چيو: ”پنهنجي توهان دل جو مريض آهيو تو لاءِ وزن ۾ ڪمي تہ ضروري هئي پر توهان ماس صفا ڇڏي ويو آهين. انسان جو جسم هڪ ڏکي وانگر ٿئي ٿو. ان کان حد کان وڌيڪ ڪم ورتو وڃي ٿو تہ اهو ڪُهہ ڪري ويهي رهي ٿو. نہ ڄاڻان هن کي ڇا خيال ۾ آيو ۽ چيائين: ”اياز! جڏهن سکر جيل ۾ گڏ هئاسين تہ تون ڪازان زاڪس جا ڏاڍا ڪتاب پڙهندو هئين. هن جو هڪ ناول تو مونکي پڙهڻ لاءِ ڏنو هو. تو کي وسري ويو هجي، پر مونکي ان مان هڪ ٽڪرو اڃا تائين ياد آهي، جنهن کي تو قلم سان نشان ڏئي ڇڏيو هو ۽ جو مون بار بار پڙهيو هو. اڄ تائين اهي لفظ منهنجي هينئين ۾ هڻن ٿا. پوءِ هن مونکي ڪتاب مان هي ٽڪرو ٻڌايو هو. ”هڪ ڀيري ماري جهنگ ۾ چار وڇائي ويا. ٻئي ڏينهن تي ڏٺائون تہ ڪيئي ڪِيڙا، جي اڃا ٻچڙا هئا، آڏري وڃڻ لاءِ ڪنيڙا ڪوهي رهيا هئا، پر چار جي تند ڀڳي هئي ۽ هو رڳو پاڻ کي ايذاءُ رسائي رهيا هئا. پوءِ هو پيتو ۾ سهمي ويجها ٿي ويهي رهيا.

”هي ڀڪيڙا هڪ گرهہ بہ تہ نہ ٿيندا؛ فقط هنڊيون تہ آهن“،

ڪازان زاڪس- يوناني شاعر ۽ ناول نويس

Gul Hayat Institute

مارين مان هڪڙي چيو، ”انهن کي ٻزار ۾ ڪير گهندو؟“ جنهن تي ٻئي ماريءَ چيو: ”اسان انهن کي ڪچهه، چوڪو وجهنداسين ته هو ڦٿڪڙا تي پوندا ۽ جڏهن چڱا سڙ کا ٿيندا تڏهن آنهن کي وڪڻي ايندا سين.“

ٻوءِ هنن ڳيرڙن کي ڍير ۾ چوڳو ڏنو ۽ هو کائي کائي ٿلهن ٿي پيا. انهن مان فقط هڪڙي ڳيرڙي داڻي پاڻيءَ تي ڌيان نه ڏنو ۽ ڏينهون ٻوءِ ڳرندو سنهڙو ٿيندو ويو ۽ چار جي وٿين مان نڪري وڃڻ لاءِ پٽ ڪوشش ڪندو رهيو. نيٺ هڪڙي ڏينهن ماري هنن کي ٻزار ۾ کڻي آيا. ڳيرڙو، جنهن چوڳو ڇڏي ڏنو هو، اهڙو ڳري سنهو ٿي ويو هو، جو آخر هو چار جي وٿيءَ مان سوڙهو سڪوڙو ٿي نڪري ويو ۽ آڏامي آزاد ٿيو.“

اهو ٻڌائي پڻيءَ وڏو ٽهڪ ڏنو. پڻيءَ جو ٽهڪ جنهن ۾ هونءَ ته ڏاهر جا ڏهڪار هوندا هيا، هاڻي ڪمزور ڦڦڙن مان اٿين نڪري رهيو هو جيئن هن جو ذڪر ڪيل ڳيرڙو چار مان نڪري ويو هو. جڏهن مان هن جي پاڙي ۾ جنازي نماز لاءِ ويس ته فتاح، علي بخش، عثمانيءَ تي نظر پونديءَ آڇهل سڏڪا پريم ۾ ڪيتري دير پريندو رهيس جو فتاح نيٺ چيو: ”استاد، (فتاح مونکي عزت وچان استاد ڪوٺيندو آهي) هاڻي گهر وڃي آرام ڪر ۽ شام جو ساڍي چئين بجي اچجانءِ، پنجين بجي نماز ٿيندي.“

مان وري شام جو ساڍي چئين بجي موٽي آيس ۽ رسول بخش پليجي تي نظر پئي ته مون رانباٽ ڪيا ۽ ڪوشش جي باوجود پاڻ کي روڪي نه سگهيس. محبوب ۽ حميد سنڌيءَ مون کي صلاح ڏني ته مان ڪار ۾ ويهي لڙڪ اگهان. پر مان ڪرسيءَ تي ويهي رومال ڳوڙهن سان پچائيندو رهيس. هن وقت تائين مون زندگيءَ ۾ ٻه ڀيرا قضا ۽ قدر جي اڳيان سر جهڪايو آهي. هڪڙو پنهنجي امڙ جي وفات وقت ۽ ٻيو پنهنجي پياري دوست رشيد ڀٽيءَ جي وفات وقت. جڏهن مان جنازي نماز پڙهي قبرستان ڏانهن وڃي رهيو هوس ته منهنجي اکين اڳيان هن جون ڪيڏيون نه يادگيريون آيون.

Gul Hayat Institute

اسان ١٩٧١ع ۾ جيل ۾ گڏ هياسين تہ اوچتو سائرن (ڪنهڪهو) اٿين وڳو هو جڻ هڪ وحشي جانور شڪار تي نڪتو هو. اسان جيل جي پٽ ۾ ڪمبل ڪاهيءَ ۾ ٽپو ڏئي جهڪي ويٺا هئاسين تہ ڀارت جا هوائي جهاز ملتان لامارا ڏئي رهيا ها ۽ روهڙيءَ تي بم ڦٽي ڪري رهيا ها. اچا هڪ جهاز اسان جي ملتان ٿي هيو تہ پٽي ڪاهيءَ ۾ آيو تي بيٺو ۽ جهاز کي پونڊو ڏئي چيائين، "ٺو....و....ٺي اچا بہ نہ ٿو سُجائين" مون هن کي چڪي هيٺ ڪيو هو تہ ايتري ۾ جهاز ٺورو اڳتي هليو ويو هو ۽ روهڙيءَ ۾ ريل جي پٽيءَ تي بم ڦٽي ڪيو هئائين. ايتري ۾ پٽيءَ وڏو ٺهڪ ڏنو هو ۽ چيو هيائين "ٺڪ ٺس!"

مون ڏٺو هو تہ پٽيءَ کي موت جو خوف بنهہ ڪونہ هو. اٿين نہ آهي تہ هر انقلابيءَ کي پنهنجي زندگيءَ جي خاتمي جو سوچي ڪمبٽي نہ پوندي آهي. اٿين بہ نہ آهي تہ پٽيءَ جو موت کان پوءِ بيءَ ڪنهن ابدي زندگيءَ ۾ يقين هو. هو هن کي اهو يقين هيو تہ موت کانپوءِ بہ انسان پنهنجي ديس ۾ زنده رهي سگهي ٿو، پنهنجي تاريخ ۾ زنده رهي سگهي ٿو. جيئن هن ڪائنات ۾ هر ستاري کي امرتا آهي، جيئن اهو دائمي آهي، تيئن پٽي بہ پنهنجي زندگيءَ کي دائمي سمجهندو هيو. هيمنگوي جي ناول (For whom the bell talls) ۾ جڏهن فرانڪو جا فاشي سپاهي مشين گن جي گوليءَ سان هيرو جي هڪ ٽنگ سخت زخمي ڪري ٿا وجهن ۽ هو گهوڙي تان ڪري پوي ٿو، تڏهن هو پنهنجي محبوبا کي گهوڙي تي ڀڄي وڃڻ جي ترغيب ڏئي چئي ٿو: "وڃ، ڀڄي وڃ! منهنجو فڪر نہ ڪر! مان تو ۾ جيئندس" ۽ پوءِ پاڻ مشين گن سامهون رکي دشمن جي سپاهين جو اڪيلو مقابلو ڪري ٿو. پٽيءَ کي بہ اهڙي امرتا ۾ اعتبار هو. ان ڪري ئي هو چوندو هو تہ موت کان خوف ڇا لاءِ؟ ڌرتيءَ جي ڏاڍن اڳيان سر ڇو جهڪائجي ۽ هن ڀڄاڙيءَ تائين سر نہ جهڪايو. هن پنهنجي هر گهڙيءَ کان گوليءَ جو ڪم ورتو. منهنجي ڪتاب "ڀڳت سنگهہ کي ڦاسي" ۽

Gul Hayat Institute

"خط، انٽرويو، تقريرون" جي پيش لفظ پڙهبا ته ائين لڳندو ته آهي ڪنهن مشين گن وانگر رجعت پرستن تي برسي رهيا آهن.

پٽيءَ جي وفات کان ٿورا ڏينهن اڳ مان سکر ۾ سنڌياڻي تحريڪ جي ميڙ ۾ خاص مهمان هوس ۽ هو اعزازي مهمان هو. هزارن نوجوان ڇوڪريون ساريءَ سنڌ مان اچي سکر جي جاگيرائي محلي ۾ ڪٺيون ٿيون هيون. انهن ۾ ڪيتري نه تنظيم هئي! هو آئيندي جون ماڻرون هيون. نئين سنڌ اڀري رهي هئي. انهن کي ڏسي پٽيءَ مون کي ڪلهي تي هٿ رکي چيو: "اياز! تون ڪيترو نه رجعت پرستن سان وڙهيو آهين! اڄڪلهه نئين سنڌ پيدا ٿي چڪي آهي. ادب مان رجعت پرست ائين ڀڄي ويا آهن جيئن شب برات جو ڪتي جي پڇ ۾ ڦٽاڪا ٻڌندا آهيون ته هو ڀڄندو وتندو آهي. پر اڃا سياسي پليٽ فارم کي مضبوط ڪرڻو آهي." ان وقت مون پٽيءَ ڏانهن ڏٺو هو. هي جو سياسي پليٽ فارم کي مضبوط ڪري رهيو آهي، اهو نه ٿو سوچي ته پاڻ ڪري ڪندا ٿي ويو آهي، اهو نٿو سوچي ته ماڻهو جو سرير ڊوڙائي جو ڏکو آهي؛ ان کي چارو نه وجهنداسين ته وچ دڳ ۾ ٻيهي رهندو.

۽ پوءِ هن جو سرير دڳ ۾ ٻيهي رهيو. مون هن کي گهر فون ڪري چيو ته "ادل سومري کي نياپو ڏي ته منهنجي گهر اچي منهنجو نئون ڪتاب 'روس جو سفرنامو' نقل ڪري ته هن ٻڌايو ته هن جي خون ۾ کنڊ جو مقدار بلڪل گهٽجي ويو هو، پر ڊاڪٽرن هن کي گلوڪوس جي (Drip) ڏني هئي ۽ هو ٿورو وقت اڳ ٺيڪ ٿي ويو هو، پر اڃا ڏاڍي ڪمزوري ٿي محسوس ڪيائين."

ٿوري دير کان پوءِ مان پنهنجي آفيس ويس ۽ آفيس مان فارغ ٿي ائين ٻجي فتاح ملڪ سان مليس ته هن چيو ته: "پٽيءَ جي رت ۾ کنڊ بلڪل گهٽجي وئي آهي ۽ هن کي ايمبولنس ۾ ڪراچيءَ ڪڻائي ويا آهن."

صبح جو معمول موجب مان ڇانهه ڀي رهيو هوس، ۽

امير خسروءَ جا دوها ٽيپ رڪارڊر تي ٻڌي رهيو هوس ته ڇهين ٻجي فون جي گهنٽي وڳي. آواز آيو.

”اُستاد مان فتاح ٿو ڳالهايان“ مون يڪدم سمجهيو ته رشيد ڀٽي گذاري ويو آهي.

ڀٽيءَ هڪ ڀيري مون کي چيو هو ”مان ائين ڀورهيو ڪندو آهيان ڇو ته مونکي ڪڏهن به مرڻو نه آهي.“

مون هن کي جواب ڏنو هو: ”ڀورهيو مان به ڪندو آهيان پر اهو خيال رکي ته مان ڪهڙي وقت به مري سگهان ٿو.“

ڇا ڀٽيءَ صحيح هو يا مان صحيح آهيان، يا ٻئي صحيح آهيون، ڪير ٿو ٻڌائي!

Gul Hayat Institute

٢٩ مارچ ١٩٨٩ع تي لطيف ادبي اڪيڊمي طرفان ايوارڊ ڏيڻ جي تقريب ۾، جنهن جي خاص مهمان بيگم نصرت ڀٽو هئي، شيخ اياز جي ڪيل تقرير.

لطيف ادبي اڪيڊميءَ جا مانوارا منتظمو، معزز سامعين!

مون کي گذريل ٻن مهينن کان دل جي تڪليف رهي آهي، جنهن ڪري مان ڪائي جامع ۽ مربوط تقرير اوهان جي اڳيان پيش ڪري نه ٿو سگهان پر پنهنجا ڪجهه ڇڙوڇڙ خيال اوهان جي اڳيان رکان ٿو.

١- آمريت جي دور ۾ پاڪستاني عوام جي اها ڪيفيت هئي جيئن ڪوئي پار ڪڇڪ، اونداهي ۾ روئيندو هجي، روشنيءَ لاءِ راتيون ڪري نه سگهندو هجي ۽ سڏڪا ڀريندو هجي ۽ هڪ ڇپڪلي رڙ ٿي هن جي ٻولي هجي. جمهوريت عوام کي زبان ڏني ۽ ان کي پنهنجن ڏکن ڏاکڙن ۽ مسئلن جي اظهار جو موقعو ڏنو.

٢- چين ۽ جپان ۾ هڪ رسم هئي ته جڏهن به انهن جي زندگيءَ ۾ ڪا ٿي خوشنصيبي ايندي هئي ته هو بازار مان پکين سوڏا پڃرا خريد ڪري ايندا ها ۽ پڃرن جو دروازو کولي، انهن ۾ بند پکين کي آزاد ڪري ڇڏيندا هئا. موجوده منتخب حڪومت، اقتدار ۾ اچڻ شرط، قيد و بند جا دروازا کولي انهيءَ چيني روايت جي پيرويءَ ۾ مارشل لا جي قيدين کي رها ڪري ڇڏيو ۽ ابلاغ جي ذريعن جهڙوڪ ريڊيو، ٽيليويزن کي آزادي ڏني، ۽ پين بنيادي حقن جي ضمانت ڏيڻ جي عملي ثابتي ڏني. نه رڳو مارشل لا جي قيدين کي رها ڪيو ويو پر پريس ۽ پبليڪيشن آرڊيننس کي رد ڪري تحرير جي آزادي واپس ڪئي جيڪا قائداعظم جي وفات کان پوءِ ختم ٿي وئي هئي. تقرير ۽ تحرير جي آزادي

Gul Hayat Institute

جمهوريت جو پهريون شرط آهي ۽ اڳتي اسان اهما آزادي ڪنهن کي به کسڻ نه ڏينداسين ڀوءِ ان لاءِ اسان کي ڪيڏي به قيمت چو نه ڀرڻي پوي.

٣- مون پنهنجي بيماريءَ ڪري سڌو سنئون مارشل‌لا حڪومت جي نظام سان ٽڪر ته نه کاڌو ۽ ڪوٺ، ڪوٺ وچي آن جي **خلاف تحريڪ** نه هلائي جيئن مون ون يونٽ جي **خلاف** هلائي هئي ۽ نه وري ڀٽي صاحب جي شهادت کان پوءِ اهڙي مهاڏي جي گنجائش هئي- پر هيمنگوي چوائي:

"I Consider that I have many responsibilities but no greater than this to last and get my work done"

يعني "مان پانيان ٿو ته منهنجي ان کان وڌيڪ ڪا ٻي ذميواري ناهي ته مان هجان ۽ پنهنجي ڪم کي پورو ڪيان."

مارشل‌لا واري دؤر ۾ مون ايڏو نثر ۽ نظم لکيو آهي جيترو مون سڄي حياتيءَ ۾ نه لکيو هو ۽ منهنجي هر سٽ ۽ هر مصرعي ۾ مطلق العنانيت ۽ آمريت جي دماغي خلل، بيوروڪريسي ۽ پوليس جي انڌا ڌنڌ يلغار، تحرير ۽ تقرير جي اظهار تي پابندي، آئين جي منسوخي ۽ قانونن کي پيرن هيٺ لتاڙڻ ۽ وقت بہ وقت پنهنجي مرضيءَ موجب ڦيرائڻ، اسلام جي اوٽ ۾ هر ڌنوڙس ۽ ڌانڌلي ۽ مظلوم عوام **خلاف** ڏاڍ جاري رکڻ جي **خلاف** نفرت ظاهر آهي. پنهنجي شاعريءَ ۾ مون نه فقط ان ظالماڻي نظام ۽ ان جي جبر ۽ تشدد کي للڪاريو پر عوام کي ان **خلاف** اڀارڻ جي ڪوشش به ڪئي ۽ اديب جي حيثيت ۾ اهوئي منهنجو فرض هو.

٤- آمريڪا جي هڪ شاعر هڪ **گلاب** جي گل کي مخاطب ٿي اهي لفظ ڪم آندا هئا جيڪي لانگ فيلو فلسفي جي اظهار لاءِ مناسب سمجهيا هئا. اهي لفظ هئا ته "حسن هڪ اثاثي 'Asset' کان وڌيڪ هڪ ذميواري **Liability** آهي. آمراڻه دؤر ۾ مون جڏهن به شاعريءَ جي باري ۾ سوچيو هو ته مٿيون سٽون منهنجي ڪنن ۾ ٻرڻ لڳيون هيون.

Gul Hayat Institute

٥- جڏهن هڪ جهاز ٻڏڻ لڳندو آهي تڏهن اُن کي ڪوئا ڇڏي ڪري هيڏانهن هوڏانهن ڀڄندا آهن پر آهي ڪوئا هوندا آهن ۽ ڪوئا جهاز ران نہ ٿيندا آهن. ڀٽي خاندان پنهنجون مُنيون پڪوڙي اُن سڄي طوفان جو مقابلو ڪيو ۽ انهن ڇولين کي مُنهن ڏيندو رهيو جيستائين اوچتو ساحل اکين جي سامهون اچي ويو. مان مڃان ٿو تہ ان جدوجهد ۾ ڪيترن ئي ماڻهن جو رت شامل هو پر سڀ کان نمايان بيگم نصرت ڀٽو ۽ ان جي خاندان جو ڪردار هو.

٦- حسن اتفاق سان بيگم نصرت ڀٽو سنڌ جي آهي پر جيڪڏهن هوءَ پاڪستان جي ٻيءَ ڪنهن بہ قوم مان هجي ها تہ مان هن جي جدوجهد کي ساڳي قدر جي نگاهہ سان ڏسان ها ڇوتہ هن فاشي آمريت جو بيجگريءَ سان مقابلو ڪري عوام جي دل جيتي هئي ۽ اهڙي طرح ووٽ حاصل ڪري سنڌ ڌيءَ محترمہ بينظير ڀٽو اقتدار ۾ آئي آهي ۽ هيل تائين اهڙو ڪوبہ قدم نہ کنيو اٿائين جنهن سان ڀرپور جمهوريت کان انڪار ٿيندو هجي.

٧- رواداري ۽ برداشت جي حدن کي وڌائي پاڪستان جي هر اديب جو نعان حاصل ڪري سگهجي ٿو. اديب هڪ فوجي آمر يا سياستدان کان وڌيڪ ڄاڻي ٿو تہ ڪهڙيءَ ڳالهہ سان ملڪي سلامتيءَ کي نقصان رسندو ۽ منهنجي نظر ۾ ڪوبہ اهڙو اديب ناهي جيڪو ڄاڻي واڻي ائين ڪرڻ گهرندو هجي پر مان زوردار لفظن ۾ اها ڳالهہ واضح ڪرڻ چاهيان ٿو تہ اسان رڍن ٻڪرين وانگر جيئڻ نٿا چاهيون ۽ آئنده ڪنهن بہ فوجي آمر کي برداشت نہ ڪنداسون، ڀوءِ نتيجا ڪهڙا بہ نڪرن.

٨- جڏهن زندهہ رهڻ جو ارادو شديد ٿي ويندو آهي تہ هر اديب سمجهي وٺندو آهي تہ ڇا حقيقت آهي ۽ ڇا غيرحقيقي آهي. ١٩٦٨ع ۾ جڏهن مان شهيد ڀٽي سان گڏ ساهيوال جيل مان نڪتو هئس تہ مون آدم جي اوارڊ کي ٺڏي ڇڏيو هو ڇوتہ اهو اوارڊ مون کي رائٽرس گلڊ پاران مليو هو ۽ رائٽرس گلڊ آمريت جي خلاف اهو

Gul Hayat Institute

ڪردار ادا نہ ڪيو هو جيڪو اُن کي ڪرڻ کپندو هو. اڄ مان بيگم نصرت ڀٽو کان سنڌي ادب تي ڏنل گولڊ ميڊل خوشيءَ سان قبول ڪيان ٿـو ڇو تہ هوءَ شهيد ڀٽي جـي بيواهہ آهي ۽ محترمہ بينظير جي ماءُ آهي جيڪا هڪ جمهوري فـلاحي مملڪت جي سربراهہ آهي.

٩- ادب جو سياست سان واسطو تہ آهي پـر هر ادب پارو زندگيءَ جو تصديق ٿيل سچو نقل (True Copy) نہ هوندو آهي. صحيح معنـيٰ ۾ آرٽ جـو روح (Essence) ان جـو غير متوقع unexpected اظهار آهي.

١٠- جڏهن اسان آرٽ جي ماهيت ۽ قوت متعلق سوچيون ٿا تڏهن اسان تي اها ڳالهہ واضح ٿـي وڃي ٿي تہ رجعت پرست حڪومتون آرٽ جي ماهيت ۽ قوت کي چڱي طرح ڄاڻن ٿيون. هُو فقط اُن جي مواد يا اُن جي نظرين جي اظهار کان نٿيون ڊڄن پر اُن جي توانائي ۽ خودمختياريءَ کان ڊڄن ٿيون جيڪا اُن جي جمالياتي خوبين ۾ مضمر هوندي آهـي. اظهار جـي شدت، طنز ۽ ابهام آمريت جي جمود خلاف هڪ للڪار جي حيثيت رکندو آهي ۽ جبر وارن قانونن جي ذريعي انعام اڪرام ڏيڻ اهڙيـن ڳالهين کي دٻايو ويندو آهي.

١١- شاهہ لطيف جو هڪ شعر آهي تہ جي نون فارسي سڪئين، گولو نون غلام. شاهہ لطيف تہ روميءَ کي پير مرشد ڪري مڃيندو هو ۽ فارسي زبان ۾ نہ رڳو رومي پر حافظ، خيام ۽ ٻيا ڪيئي وڏا شاعر پيدا ٿيا آهن. اُن ڪري سوچڻو ٿو پوي تہ شاهہ لطيف جـي مراد ڇا هئي جڏهن هن چيو تہ جي نون فارسي سکئين تہ غلام ٿي ويندين. دراصل هن جـو مطلب هو تہ جيڪڏهن تـون وقت جي حاڪم جي ٻوليءَ، ٻوليءَ هن جي پيرائي ڪندو رهين، حاڪم جو جابر ۽ قهار آهي، تہ تون غلام ٿي پوندين. جديد دؤر جي حوالي سان ائين چئي سگهجي ٿو تہ جيڪڏهن اسان مارشل لا آرڊيننس ۽ آرڊرن کان مرعوب ٿي وڃون ها تہ غلامي اسان جو مقدر هجي ها. هڪ جابر

Gul Hayat Institute

حاڪم جي حڪمن کي قول ۽ فعل سان رد ڪرڻ ئي حريت يا آزاديءَ جي ضمانت آهي.

۱۲- C-130 جو اوچتو آڏامي وڃڻ هڪ اهڙو ڪرشمو آهي جو جيڪڏهن غالب جيئرو هجي ها ته ائين ڪڏهن نه چوي ها ته:

”کيا وه نمرود کی خدائی تهی۔ بندگی میں میرا بهلا نہ ہوا“

۱۳- آمريت جي دور ۾ اڪيڊمي آف ليٽرس جو دعوت نامو مون ڦاڙي ڦٽي ڪري ڇڏيو هو ۽ هوائي جهاز جي ٽڪيٽ واپس ڪري ڇڏي هئي. آمريت اديبن کي خريد ڪرڻ لاءِ ڪيتي طريقا استعمال ڪيا پر هو مون سميت ڪيترن اديبن کي خريد نه ڪري سگهيو.

۱۴- هڪ هوائي حادثي حالتن جو رخ جمهوريت جي طرف موڙي ڇڏيو نه ته اها ڳالهه ٿئي ها جا Tenessee williams پنهنجي لکيل ”شيشي جي چڙيا گهر“ ۾ چئي آهي.

Blow your candle laura for the house is lit by a lightening.

لارا هن ڊرامي جي هيروئن هئي ۽ آن کي ڏسي چيو ائين ته لارا پنهنجي شمع وسائي ڇڏ ڇاڪاڻ ته گهر تي وڄ ڪري آن کي روشن ڪري ڇڏيو آهي.

۱۵- منهنجي نظر ۾ محترمه بينظير کي اڃا تائين پورو اقتدار حاصل نه ٿيو آهي ۽ هن جي لاڏ عمل ۾ دست اندازي ٿي رهي آهي. مونکي توقع آهي ته جڏهن هن کي پورو اقتدار مليو ته هوءَ هن قوم جي تقدير ڦيرائي ڇڏيندي. قدرت هن کي هر چيز عطا ڪئي آهي ذهانت، علمي استعداد ۽ شخصيت جي دلڪشي.

۱۶- پولنڊ جي هڪ دانشور کي حڪومت جي خلاف احتجاج تي دستخط ڪرڻ لاءِ چيو ويو ته هن جواب ڏنو ته ”مان ان احتجاج تي دستخط نه ڪندس ڇو ته مونکي هڪ پٽ به آهي“. جڏهن ٻئي دانشور کي ان ساڳي احتجاج تي دستخط ڪرڻ لاءِ چيو

Gul Hayat Institute

ويو ته هُن جواب ڏنو ته ”مان ان احتجاج تي دستخط ضرور ڪندس
چو ته مونکي هڪ پٽ به آهي.“ اهي ٻه جواب ٻن مختلف ذهنيتن
ڏانهن اشارو ڪري رهيا آهن جيڪي مختلف دانشورن ۾ ملن ٿيون.
هڪ ۾ پنهنجي ذاتي تحفظ لاءِ ٻئي ۾ نئين نسل جي انهيءَ ورثي
لاءِ تشويش ملي ٿي جيڪو سچائي جو ورثو آهي، جيڪو بيباڪي
۽ حريت جو ورثو آهي، جيڪو صحيح سوچ تي ٻڌل حقيقت سان
سات ڏيڻ جو ورثو آهي. اسانکي به اهڙو هڪ وجودي انتخاب
Existentialish Choice ڪرڻو پوندو ۽ پنهنجي ايندڙ نسل لاءِ
جمهوريت ۽ آزاديءَ جو ورثو ڇڏڻو پوندو ۽ پاڪستان جي هن دؤر ۾
فڪر يا اظهار جي آزادي جو سات ڏيڻو پوندو. انجي خلاف تاريڪيءَ
جون آهي قوتون آهن جيڪي جديد دؤر کان منهن ڦيري اسان کي
جهالت جي ڪنهن اونداهي دؤر ۾ ڌڪڻ چاهين ٿيون. ادب برائي
ادب ڪنهن صدين کان آزاد ملڪ ۾ ڪا معنيٰ رکي سگهي ٿو پر
پاڪستان ۾ نه فقط بي‌معنيٰ آهي پر هاڃيڪار به آهي.

١٧- پاڪستان هڪ ننڍو ملڪ آهي ۽ ننڍي ملڪ جي
سياست خاص ڪري ادبي نوعيت جي سياست، وڏي ٿيندي آهي.
انهيءَ ڪري جڏهن به هڪ اديب تي هلان ٿيندي آهي ته هو هڪ
مرڪزي نقطو بڻجي ويندو آهي ۽ هڪ زبردست عصبي هيجان،
بيزاري يا برهميءَ ۾ مبتلا ٿي ويندو آهي. اهڙي سياست ۾ به هڪ
جمهوري عمل هئڻ گهرجي ۽ زيرِعتاب اديب کي وضاحت جو
موقعو ڏنو وڃي ۽ هن جي حمايت تي ڪا روڪ ٽوڪ نه رکي
وڃي.

١٨- شمسي شعائن تي هلندڙ سولر بيٽريون Solar Batteries
۽ عظيم شاعر بي‌انتها ڏنڌ ۾ به ڪم ڪندا رهندا آهن ننڍن شاعرن
کي هڪ مسلسل چارجنگ جي ضرورت پوندي آهي ڪڏهن هو
شهرت سان چارج ٿيندا آهن، ڪڏهن شراب سان ۽ ڪڏهن ٻين
شاعرن جي شاعري جي مطالعي سان، عظيم‌شاعر ۽ اديب صدين ۾
هڪ پيدا ٿيندا آهن.

Gul Hayat Institute

۹۱- ماضيءَ ۾ ڇيو ويندو هو تـہ سرمائيداري وارو نظام فقط هڪ بناوٽي جمهوريت تـي هلي رهيو آهـي پـر آن بناوٽـي جمهوريت ڏي واٽرگيٽ جي واقعي کان پوءِ هڪ آمريڪي صدر کي صدارت جـي عهدي تـان هٽائـي ڇڏيـو. گـلاس نوسٽ ۽ پيرسترائيڪا کان پوءِ گورباچوف بہ واري واري سان جمهوريت جي اهميت تي زور ڏيئي رهيو آهي. اها جمهوريت تڏهن حاصل ٿي سگهندي جڏهن عوام الناس جي سامهون اهي سارا معاملا پيش ڪيا ويندا جيڪي رهنمائن جي وچ ۾ ڇڪتاڻ جو باعث آهن ۽ عـوام کي انهن مائهن کي اقتدار تان هٽائڻ جو حق ڏنو ويندو جيڪي غلط رستي تي هلي رهيا آهن. هڪ سياسي نظام جي اصلاح لاءِ ذهنن کي کليو رکڻ گهرجي. انتظامي معاملن تي بحث مباحثو ٿيڻ گهرجي. ان لاءِ پريس جي آزادي پهريون شرط آهي جيڪو هـن حڪومت پورو ڪيو آهي، جيڪي ڪجهہ صحيح ۽ معقول آهي انجي عوامي مباحثي ۾ چنڊ ڇاڻ ڪرڻ گهرجي. پاڪستان جي سياست جي اصلاح لاءِ جمهوريت جي اشد ضرورت آهي ۽ جمهوريت کي جاري ۽ ساري رکڻ لاءِ پريس جي آزادي بيحد ضروري آهي.

آخر ۾ مـان بيگم نصرت ڀٽو، مخدوم محمد امين فهيم ۽ لطيف اڪيڊمي جو، هـن گولڊ ميڊل لاءِ ٿورائتو آهيان ۽ انهيءَ ميڊل کي صحيح معنيٰ ۾ پنهنجي لاءِ اعزاز سمجهان ٿو.

Gul Hayat Institute

هاڻوڪا ۽ اڳيان همو طنو، سنڌي دوستو!

۲۲ آڪٽوبر ۱۹۸۹ع تي دبئي ۾ سنڌي هندو ۽ مسلمان
اديبن طرفان ڏنل دعوت ۾ ڪيل صدارتي تقرير

مان ايتري آجيان لاءِ اوهان جو ٿورائتو آهيان. اوهان دبئي ۾ ننڍي سنڌ آهيو ۽ سنڌ منهنجي وجود جو حصو آهي، منهنجو جسم آهي، جنهن جا عضوا وڍجي ڌرتيءَ تي ڦهلجي ويا آهن. ان ڪري ڪري ڏي مان پاڻ کي منصور وانگر محسوس ڪيو آهي ۽ منهنجي شاعري آخري دم تائين انا الحق جو آواز ٿي رهي آهي. اسان ورها ڱي کان پوءِ جمهوريت جو ٿورو عرصو ڇڏي، باقي سارو وقت فوجي آپيشاهي هيٺ رهيا آهيون جنهن اسان کي جيءَ جي جلاوطنيءَ جو احساس ڏنو آهي. آمريت هيٺ آءٌ انگلنڊ يا دبئيءَ جي پاسپورٽ جو سوچي به نه ٿي سگهيس. جمهوريت ۾ مون لاءِ اهو ممڪن ٿي سگهيو آهي ته وري دنيا ۾ ٻاهر وڃي سگهان. ساري دنيا جمهوريت جي اشد ضرورت محسوس ڪري رهي آهي؛ يورپ جو ڪميونسٽ بلاڪ به اهو محسوس ڪري رهيو آهي ۽ سوشلزم تيزيءَ سان جمهوريت طرف وڌي رهي آهي. مونکي اميد آهي ته پاڪستان به جمهوريت جي دور ۾ اهي دروازا کوليندو جي هن وقت تائين ان ٻوٽي رکيا آهن. اسان وٽ سارڪ سمٽ ڪانفرنس ۾ پاڪستان جي وزيراعظم جي تقرير ۽ ڀارت جي وزيراعظم جو ڏکڻ اوڀر ايشيا لاءِ ان ساري تقرير کي اپنائڻ، ان مستقبل ڏانهن اشارو ڪري رهيو آهي جيڏانهن اسان وڌي رهيا آهيون امن ڏانهن، ڀائيچاري ڏانهن، محبت ڏانهن. ساري انسان ذات امن لاءِ سڏائي رهي آهي، ڇوته امن ۾ ئي ساري انسان ذات ۽ هن ڌرتيءَ جي سلامتي آهي. مون کي ڪو سبب نظر نه ٿو اچي ته هندستان ۽ پاڪستان ۾ امن ڇو نه ٿئي ۽ سڀ مسئلا شملا معاهدي موجب حل ڇو نه ڪيا وڃن. وقت

Gul Hayat Institute

اڄ ويو آهي ته اسان ماضيءَ جون ساريون تباهيون ۽ تلخيون وساري، هڪ نئين دوستيءَ جو بنياد رکون جنهن ۾ اسان جي ٻنهي ملڪن جي سلامتي آهي. جيستائين ادب ۽ شاعريءَ جو سوال آهي نيستائين مان خاطريءَ سان چئي ٿو سگهان ته ان شروع کان ئي هڪ ٻئي لاءِ حقارت کان پاسو ڪيو آهي. خونريزين ۽ تباهڪارين کي ننديو آهي ۽ هر اهڙا ڳالهه جنهن ۾ خلل آهي، اُن کان دور رهي آهي ۽ اُن محبت جي تصور ۾ رهي آهي، جڏهن انسان کي انسان سمجهيو ويندو ۽ هر تفرقي کان پري رهي فقط انسانيت سان محبت ڪئي ويندي. اهي نه فقط منهنجا پر هر سچي سنڌي اديب ۽ شاعر جا جذبا آهي. ساري نندي ڪنڌ جي شاعري ۾ اوهان کي اهو پيار اها آکير، اها انسان دوستي شايد مشڪل ملي جا سنڌي شاعريءَ ۾ آهي. سياست ساڻن جو معاملو آهي، شاعري صدين جو معاملو آهي؛ سياست زبانون ڪپيندي آهي، شاعري گونگائپ ۾ گرج پيدا ڪندي آهي. جڏهن وقت گذري ويو ته سياست ماضيءَ جو ڪفن ٿي وڃي ٿي ۽ شاعري مستقبل جو دوشالو ٿي وڃي ٿي.

شاعري سڪ آهي، پنهنجائپ آهي، ويڇا مٽائي ٿي، ويجهڙائپ پيدا ڪري ٿي. شاعري ڀڳت ڪبير آهي، شاهه ڀٽائي آهي. اها پنهنجي پاڪر ۾ ساري انسان ذات کي وٺي ٿي، هڪ ٻئي کي محبت اڄي ٿي، انسان سان پيار ڪري ٿي ۽ هن جي انسانيت اڳيان سر جهڪائي ٿي. دنيا ۾ اسٽالن جهڙا ڪئور انسان آيا ويا، اڄ ڪوئي انهن کي ليکي به ڪونه ٿو، روسي شاعر پاسترناڪ جي قبر تي روز گل رکيا وڃن ٿا. نفرتون ۽ نفرتون ڪندڙ مليا ميٽ ٿي ويندا، نارائڻ شيام جي ڪويتا سدائين رهندي، جنهن ۾ آکير آهي، دکي انسانيت لاءِ آٿت آهي، ۽ انهيءَ مستقبل جو تصور آهي جنهن جا بنياد پيار ۽ هڪ ٻئي لاءِ عزت تي رکيا ويندا. جيستائين اهڙي شاعري، اهڙو ادب زنده آهي، سنڌ نه رهندي، سنڌيت زنده رهندي ۽ پنهنجي هڳاءَ سان هن نندي ڪنڌ کي واسي ڇڏيندي.

اوهان جنهن ريت منهنجو آڌر ڀاءُ ڪيو آهي، مان اوهان جو ٿورائتو آهيان. مان اوهان کي پڪ ٿو ڏيان ته نه فقط مون کي پر هر سنڌي کي، جو سوچي سمجهي سگهي ٿو، نه رڳو اوهان لاءِ پر هر انهيءَ سنڌيءَ لاءِ آڪير آهي جو هن ڌرتيءَ تي جتي به آهي، مان پنهنجن پيارن دوستن موتي پرڪاش، موهن گيهاڻي ۽ گوپ ڪمل، محمد جعفر، محمد صالح ٽيبي ۽ مسٽر منظور جو خاص طرح ٿورائتو آهيان جن مونکي لنڊن مان دعوت ڏئي گهرايو ۽ اوهان سان ڏيٺ ويٺ ڪرائي. مان آنهن جو به ٿورائتو آهيان، خاص ڪري شري نارائڻ، ساولاڻي، شري مورج مل منگهناڻي، شري رام بخشاڻي ۽ جناب غلام عباس خواجه جو، جي نهايت محبت سان مون سان ۽ منهنجي فئمليءَ سان پيش آيا آهن ۽ اسان جي ميزباني ڪيائون.

اوهان سنڌ اسان کي سونپي، جو تياڳ ڪيو آهي اهو اسان سڀ محسوس ڪيون ٿا. پنهنجا ماڳ مڪان، ڀيءُ ڏاڏي جو ورثو ڇڏڻ ايترو آسان نه آهي. مون هونءَ ته ساري انسان ذات کي پنهنجي چڱائي سان گڏ اپنايو آهي، پر ڌرتيءَ جو هڪ اٽوٽ ناتو آهي جنهن کي ڀلائي نٿو سگهجي ۽ جنهن کي مان چڱي طرح سمجهان ٿو ۽ جنهن جي ٿئي وڃڻ تي جو دک ٿئي ٿو، ان جي مونکي ڀليءَ ڀت ويچاڻ آهي، اوهان لاءِ منهنجو فقط هڪ ئي نعرو آهي ۽ اهو نعرو غور سان ٻڌجي ته هڪ نياپو به آهي ۽ اهو آهي "سنڌ زنده باد، سنڌيت زنده باد، انسانيت زنده باد ۽ انسان جي انسان لاءِ آڪير زنده باد."

سال ۱۹۸۹ع ۾ سانگهڙ ۾ ٿيل سنڌياڻي تحريڪ جي گڏجاڻي ۾ لکي موڪليل تقرير

پياريون ڀينرو،

منهنجي زندگيءَ جو هي وڏي ۾ وڏو اعزاز آهي جو اوهان مون کي گهرايو آهي. ان کان بهتر منهنجي شاعريءَ جي قدرشناسي ٿي نه سگهي. مان اوهان جو ان لاءِ احسانمند آهيان. مان اڳ به اوهان جي تحريڪ جي باري ۾ اخبارن ۾ پڙهي ايترو ته متاثر ٿيو هيس جو مون اوهان تي هڪ وائي لکي هئي.

ٻـڙ ۾ آهه ٻچار، گهر گهگهيريون آئيون
وڃن ٻيون واٽ تي، پانهن جهلي ٻار
گهر گهگهيريون آئيون
ڏيئي ڏندين آڱريون، ڏنو نن ڌڪار
گهر گهگهيريون آئيون
سهسين سڄن وانگيان، ويـڙهيچن ويچار
گهر گهگهيريون آئيون
نه سي ٻيرين پيڪڙا، نه سي ڪوٽ ڪپار
گهر گهگهيريون آئيون

Gul Hayat Institute

اڄ اوهان جي هن عظيم‌الشان اجتماع کي ڏسي، مـان اهو دعوي سان چئي سگهان ٿـو ته منهنجي اندرينءَ اکـ اوهان جي شاندار مستقبل کي انهيءَ وقت ئي چٽيءَ طرح ڏسي ورتـو هو ۽ ان تحريڪ جي نهايت انقلابي نتيجي کي ڀروڙي، مون اوهان کي منهنجيءَ شاعريءَ جو حصو بنائي ڇڏيو هو. اوهان منهنجي خواب جـي عظيم‌ترين تعبير آهيو، منهنجي ان مستقبل جـي تصور جي بهترين تصوير آهيو جو اڳتي هلي اسان جي نجات ثابت ٿيندو.

ڪجهه سال اڳـ مان روس ۾ روسي عورت جـي آزادي، خوداعتمادي (پاڻ ۾ ڀروسو) ۽ تـرقي ڏسي حيران ٿـي ويو هوس.

لينن گراڊ ۾ منهنجي هڪ روسي گائيڊ، جنهن جو نالو لينا هو ۽ جا ڪنهن انسٽيٽيوٽ جي ڊائريڪٽر هئي. مون کي ٻڌايو هو ته ان وقت ملازمتن ۾ روسي عورتون چاليهه في صد هيون ۽ هن کي اها توقع هئي ته ڏهن سالن کان پوءِ پنجاهه في صد کان وڌي وينديون ۽ پوءِ ڪلي ڇيو هيائين ته، ان وقت اسان مردن جي خلاف Discriminate ڪنديونسين يعني انهن سان صديـن جـو پلئه ڪنديوسين ۽ پنهنجي اڳيان احساس ڪمتريءَ ۾ مبتلا ڪري ڇڏينديون سين. روسي عورتون جي انجنيئر، ڊاڪٽر، سائنسدان، ماهرتعليم وغيره زندگيءَ جي هر شعبي ۾ ويندي Astronants ٿائين آهن، پنهنجي سڃاڻ ڪرائيندي، پاڻ کي ورڪر چونديون آهن. يعني پاڻ کي پورهيت سڏينديون آهن، انهن سان ڪيتريون هاري طبقي جون به هونديون آهن، پر هڪ انجنيئر عورت به، فخر سان پاڻ کي پورهيت چئي سڃاڻ ڪرائيندي آهي، ڇو ته انسان جو پورهيو ئي هن جي صحيح سڃاڻ آهي، ۽ پورهئي سان ڪيل حاصلات ئي هن لاءِ فخر جو باعث آهي. ان ڪري مان اوهانکي رضيه سلطانه ۽ جهانسيءَ جي رانيءَ جهڙا دقيانوسي مثال نه ڏنا آهن. ڪابه هارياڻي ڪنهن به راڻي کان بهتر آهي ڇو ته پورهئي ۾ "متن ٽپڪ ٽپڪرا ڇڪندڙيون اچن" واري ڪيفيت ئي انسان جي عظمت جي نشاني آهي.

منهنجي ڌرتيءَ جو ڏيئڙو اوهان ڪنهن به مرد جي برابر آهيو، ڪنهن کان به گهٽ نه آهيو، اوهان پنهنجي خودي سڃاتي آهي ۽ چوڏيواريءَ مان نڪري چادر کي پرچم بڻايو آهي ۽ ديس جي نجات لاءِ مردن سان ڪلهو ڪلهي سان ملائي اڳتي نڪري پيون آهيو. مون کي يقين آهي ته آزادي جي راهه تي هاڻي اوهان جا قدم پٺتي نه هٽبا.

اوهان کي ڏسي، مون کي تاشقند جي هڪ ٽپهري ياد ٿي اچي. تاجڪ عورتون، جي مزدور هيون ۽ هنن کي بيلچا هٿن ۾ هيا پنهنجي پورهئي تان هڪ ٽرڪ ۾ موٽي رهيون هيون ۽ ٽرڪ

Gul Hayat Institute

تي ناچ ڪنديون ٿي ويون. اسان جي اشاري تي هنن ٽرڪ روڪي ۽ اسان جي استدعا تي ٽرڪ مان ڌرتيءَ تي لهي اسان کي تاجڪ ناچ ڪري ڏيکاريو. ٽرڪ جي ڊرائيور جا ٻه عورت هئي، هيٺ لهي آئي ۽ انهن سان ناچ ۾ شامل ٿي وئي. هو اوهان وانگر مسلمان هيون پر هوا جئن آزاد هيون، منجهن پکين جئن پرواز جي تمنا هئي، ڪنهن به مرد جون ڪاٺياريون نه هيون ۽ انهن سان ڪي شادي شده هونديون به، پنهنجو پورهيو ڪري پاڻ پالي رهيون هيون. ڪنهن وقت اهي تاجڪ عورتون به اسان جي عورتن وانگر مجبور هونديون هيون، پردو ڪنديون ۽ آڏامندي پکيءَ جو پاڇو به انهن تي نه پوندو هو. پاڪستان جي دقيانوسي شاعر حفيظ جالنڌريءَ چوائيءَ -

اسلام کی شہزادیاں
پردے کی ہیں آبادیاں
چشم فلک نے آج تک
دیکھی نہیں اُن کی جھلک

۽ ٻوءِ هڪ نچڻيءَ کي مخاطب ٿي چيو اٿائين

ہاں ناچتے جا گائے جا
نظروں سے دل برمائے جا
تڑپائے جا تڑپائے جا
اے دشمن دنیا و دیں

تعجب آهي ته اسان جو قومي ترانو اهڙي ماڻهو لکيو جنهن لاءِ ڪابه پردي کان ٻاهر عورت، جنهن جي جهلڪ آسمان جي اک ڏسي ورتي هئي، دين ۽ دنيا جي دشمن هئي.

مون تاجڪستان ۾ مزدور عورتن جي آزادي ڏسي، تڏهن ساهه ڀري سوچيو هو ته منهنجي ديس ۾ به عورتون انهن هوا وانگر آزاد ڪڏهن ٿينديون؟ اڄ اوهان کي ڏسي منهنجي دل خوشيءَ سان ڀرجي وئي آهي. اوهان انهيءَ انقلاب جي شروعات آهيو جو هن ڌرتيءَ تي آوس اچڻو آهي. هيءَ ڌرتي ويٽنام ته نه آهي پر اوهانکي ويٽنامي

Gul Hayat Institute

عورتن وانگر مردن جو ٻانهن ٻيلي رهيو آهي. دراصل هيءَ سنڌيائي تحريڪ ڪنهن وقت پوري پاڪستان تي ڇانئجي ويندي ڇو ته ٻين صوبن ۾ اوهان جون ڀينرون به اوهان وانگر مظلوم آهن. پنجاب ۾ عورتون زياده تعليم يافته آهن پر انهن مرد جي جبر و ستم کي للڪاريو آهي ۽ شريعت بل جي مخالفت ۾ ڏاڍ ۽ ڏمر جو شڪار آهن. اوهان جو ٻٽو رول آهي. مردن جي جبر و ستم کان نجات ۽ مردن سان ملي پنهنجيءَ قومي نجات لاءِ جدوجهد.

مان جيڪر اوهان کي پوريءَ دنيا جي آزاد ملڪن ۾ Feminist Movement (عورتآزاد) تحريڪ جا مثال ڏيان. اوهان کي فرانس جا مثال ڏيان، انگلنڊ جا مثال ڏيان، اسپين جا مثال ڏيان جن (لاپسنارا) Lapassionara جهڙيون انقلابي عورتون پيدا ڪيون. اوهان کي ٻڌايان ته ايران قرآته العين طاهره جهڙي آزاد عورت پيدا ڪئي هئي جا انقلابي هوندي ايتري خوبصورت به هئي جو ان کي گهٽو ڏيندي جلاد جا هٿ ڏڪيا. اڄڪلهه ايران ۾ خمينيءَ جي حڪومت به انهيءَ جلاد وارو ڪردار ادا ڪري رهي آهي پر اُن جا هٿ نه ٿا ڪنبن. مان جيڪر اوهان کي امريڪا، جپان، چين، ويٽنام وغيره ۾ عورتن جي آزاديءَ جا مثال ڏيان. پر برصغير جي عورت جي غلاميءَ انهن ملڪن جي عورتن جي غلاميءَ کان مختلف آهي. صدين کان گهٽيل پوسائيل عورتون، جي مرد جي ظلم اڳيان ٻڙڪ نه ٿيون ڪڍي، سي هاڻي سگهيون آهن. منهنجن اکين آڏو آهن انهن ۾ هن ماروئڙيءَ جي ديس جي انقلاب لاءِ خواهش پنهنجو مثال پاڻ آهي. مان نه ٿو ڀانيان ته مغربي بنگال جي عوام تي ايتري دسترس جي باوجود آڏان جو عوامي رهنما جيوتي باسو، ڪلڪتي ۾ عورتن جو ايترو ميڙ ڪٺو ڪري سگهندو جيترو اوهان ڪيو آهي.

منهنجي اوهان کي دعا آهي . اها آزادي برقرار رکجو. اڄوڪو قانون مرد جو قانون آهي. ان کي دل سان تسليم نه ڪجو جيستائين انقلاب ساري قانون جا پرخچا آڏائي ڇڏي ۽ هر قانون

۾ اوهان کي مرد سان برابري حاصل ٿئي. حوا آدم جي ڪُکَ مان پيدا ٿي هئي يا آدم حوا جي ڪُکَ مان پيدا ٿيو هو، اهو هاڻي ڪيئن چئجي! ڪيئن به هجي عورت ماءُ آهي، ان جي برتري تسليم ڪئي نه وڃي ته ان جي ڪمتري به تسليم نه ڪئي ويندي.

مان وري به اوهان جو ٿورائتو آهيان جو اوهان مونکي ياد ڪري ڪوٺرايو آهي. اوهان جي تحريڪ به منهنجيءَ شاعريءَ جي هڪ منتها آهي، انهيءَ آزاديءَ جو هڪ اڻمٽ حصو آهي جنهن جي رستي تي اسان جا پير لهولهان آهن.

Gul Hayat Institute

٢٥ مارچ ١٩٩٠ع تي سنڌيءَ جي شيخ اياز نمبر وقت ڪيل تقرير

مانوارا سراج الحق ميمڻ صاحب،
مانوارا رسول بخش پليجو صاحب،
مانوارا طارق اشرف صاحب،
محترم مهتاب راشدي،
ساٿيو ۽ دوستو.

طارق صاحب هن نمبر جي اشاعت تي ڏينهن رات محنت ڪئي آهي، محترم مهتاب راشدي سنڌ ثقافت ۽ سياحت جي کاتي پاران نمبر جي پڌرائي ڪئي آهي ۽ سراج الحق ميمڻ صاحب ميڙ جي صدارت ڪئي آهي. ان لاءِ مان تنهي جو ٿورائتو آهيان. ٽئي ڪنهن تعارف جا محتاج نه آهن. مان انهن دانشورن، اديبن ۽ شاعرن جن منهنجي شاعريءَ يا منهنجي باري ۾ چار چڱا لفظ چيا آهن، انهن جو به ٿورائتو آهيان. دراصل همعصر نقاد ورلي ڪنهن شاعر جي شاعريءَ تي پائيندگي جي ڇاپ هڻي سگهيا آهن. فقط ڪي ڪي شاعر ٽي-ايس-ايليٽ وانگر خوش نصيب ٿيندا آهن، جن جي اهميت هنن جي زندگيءَ ۾ مڃي ويندي آهي. ٽي- ايس- ايليٽ جڏهن گذاري ويو هو ته هن تي ڪتاب لکيو ويو هو، جنهن ۾ ڪيترن ئي اديبن جا هن جي فن ۽ شاعريءَ تي تبصرا هيا ۽ ڪتاب جو سرو هيو He dead? يعني هو مري ويو ؟ ۽ ان کان پوءِ سواليه نشان هو، جنهن مان واضح هو ته سيئي تبصري نگار چئي رهيا هئا ته اهڙا شاعر ڪيئن مرندا، هن کي ته زندگيءَ دوام حاصل آهي. شاعر جي زندگيءَ ۾ اهڙي تحسين هروڀرو پائيدار به نه آهي. اسان جي يڪتائي کي ٻه صديون پر کي چُڪيون آهن، ۽ اڄا تائين هن جي شاعري ۽ آن جو پيغام ائين ترو تازا آهن، جيئن ٻه صديون اڳي هئا، بلڪ انهن جي رنگ ۾ اڳي کان به وڌيڪ نکار آهي ۽ انجي

خوشبوءِ ديس ديس ۾ ڦهلجي چڪي آهي. وقت ئي اهڙا ڪسوٽي آهي، جنهن تي ڪوٽي ۽ کري شاعري پرکي سگهجي ٿي. عموماً عظيم شاعر ۽ اديب گمناميءَ ۾ جيئندا آهن ۽ گمناميءَ ۾ مرندا آهن، ڪن سان پنهنجا همعصر ساڙ ۽ حسد ڪندا آهن ۽ هنن کي طرح طرح جون تڪليفون ڏيندا آهن. فردوسيءَ جو طوس جي هڪ دروازي کان لاش ٿي نڪتو ته ٻي دروازي مان هن لاءِ دينارن سان ڀريل اُٺ ٿي آيا. رودڪيءَ جون اکيون ڪڍايون ويون هيون ۽ عمرخيام جي رصدگاه observatory کي غزاليءَ جي چرچ تي جلايو ويو هو. اطالوي شاعر برونو کي جيئرو جلايو ويو، روسي شاعر پشڪن ۽ لرمنتوف Duel وڙهندي ماريا ويا، غالب ويچاري کي ايترو ته پريشان ڪيو ويو هو، جو هن جو شاعريءَ تان ارواح ئي ڪڄي ويو هو ۽ چيو هيائين:

سو پشت سي هي پيشه آبا سپه گري،
ڪڇ شاعري ذريعه عزت نهين مجهي.

شاهه لطيف کي نور محمد ڪلهوڙي مٽائيءَ ۾ زهر وجهي موڪليو هو ۽ ڀٽائي اها مٽائي وٺي درياه ۾ ڦٽي ڪري ڇڏي هئي. ادب جي تاريخ ۾ اهڙا ڪيئي مثال آهن، جڏهن همعصر شاعريءَ جي بي‌قدري ڪئي وئي آهي. خاص ڪري آها شاعري جا سياست ۾ ملوث هئي. سرمد کي اورنگزيب قاضي القضات سان سازش ڪري مارايو هو. چوندا سرمد دهليءَ جي جامع مسجد جي ڏاڪن تي ويهي چوندو هو ته سلطنت دارا شڪوه کي ملندي. دارا به شاعر هو ۽ اقتدار جي هوس ۾ قتل ڪرايو ويو هو. ڪهڙو نه خوبصورت شعر چيو اٿائين:

تاڪ راسر سبز ڪن اي ابر نيسان بهار،
قطرءِ تامي تواند شد چرا گو هر شود.

يعني ته اي بهار جا وڏڙ ڪڪر، انگور جي ول کي سرسبز ڪر، پاڻي جي بوند جا شراب ٿي سگهي سا موتي ڇالاءِ ٿئي؟

ڪيڏو نه بامعني شعر آهي! مينهن جي بوند سپيءَ جي پيٽ

Gul Hayat Institute

۾ ويندي آهي ته موتي ٿيندي آهي ۽ انگور جي اوسر لاءِ سازگار ٿيندي آهي، جنهن مان شراب ڪشيد ڪيو ويندو آهي. شاعر چوي ٿو ته هڪ مينهن جي بوند جي شراب ٿي سگهي ٿي ته موتي ڇالاءِ ٿئي؟ ڪهڙو نه وزنائتو اطلاع آهي، آنهن شاعرن لاءِ جي طلب جي تنوار ڪن ٿا. دارا سياست ۾ به ملوث هو ۽ اورنگزيب جي هٿان مارايو ويو هو. ڪيئي شاعر جي دوُر قديم ۾ هئا ۽ قصيدا لکندا هئا، انهن جون شاعريون سندن تقدير جي نشاندهي ڪن ٿيون. دوُر جديد ۾ به ڪيترا دانشور اديب ۽ شاعر مارايا ويا آهن. پولينڊ جي هڪ دانشور کي ڪنهن احتجاج تي دستخط ڪرڻ لاءِ چيائون ته هن چيو ته ”مان دستخط نه ڪندس، ڇو ته مون کي هڪ پٽ به آهي.“ ٻي دانشور کي دستخط ڪرڻ لاءِ چيائون ته هن چيو ته مان ”دستخط ضرور ڪندس، ڇو ته مون کي پٽ به آهي.“ اهي ٻئي رويا ٻن ذهنيتن کي واضح ڪري رهيا آهن. پهرين رويي ۾ ذاتي تحفظ جو آلڪو آهي ۽ ٻئي ۾ ان ڳالهه جو اونو آهي ته اسان ايندڙ نسل کي ڇا ڏئي رهيا آهيون، ڇا اسان جو ورثو سچائيءَ جو ورثو آهي، بي‌ڊپائي جو ورثو آهي، جبر ۽ استبداد خلاف احتجاج جو ورثو آهي؟ انهيءَ ذهنيت پولينڊ ۾ ساليڊارٽي کي هٿي ڏني ۽ انت ان پارٽيءَ جي حڪومت قائم ٿي. تازو لنڊن ۾ مون ليڪ واليسا جي سوانح عمري خريد ڪئي هئي. ان ۾ چڱيءَ طرح ڏيکاريل هو ته ساليڊارٽيءَ لاءِ دانشورن ۽ شاعرن ڪيترو نه ڪم ڪيو آهي! آلندي جي چليءَ ۾ حڪومت ٻين ڪميونسٽ حڪومتن کان مختلف هئي. هو نه رکو مخالف ڌر سان وڙهندي پاڻ ماريو ويو. ٻر چليءَ جو راڳي شاعر وڪٽر هارا به ساڳيءَ ويڙهه ۾ ماريو ويو. اشتراڪي دنيا جو عظيم شاعر پبلو نرودا، جو آلندي جو اسپين ۾ سفير هو. هن جي موت جي صدمي ۾ مري ويو. ترڪيءَ جو عظيم شاعر ناظم حڪمت ٩ سال ترڪيءَ ۾ قيد ۾ هو ۽ آزاديءَ کان پوءِ جلاوطني اختيار ڪئي هيائين ۽ انت سوويت يونين ۾ مري ويو هو. فرانڪو جي دوُر ۾ اسپين جي عظيم شاعر لورڪا کي

Gul Hayat Institute

فاشسٽن قرطبه ۾ ماري، پوري ڇڏيو هو. اريانا فلاچيءَ، جنهن پٽي صاحب کان مشهور انٽرويو ورتــو هو. تنهنجو نـاول The man پڙهندؤ ته اوهان محسوس ڪندؤ تــه ڪيئن يوناني آمر هڪ شاعر کان ٽرئلي ۾ هوندا هئا ۽ انت هن کي بيدرديءَ سان مارايو ويو هو. هٽلرڪيترائي دانشور مارائي ڇڏيا. ٿامس مئن، آئن اسٽائين ۽ فرائڊ، اسٽيفا زوايگ وغيره جرمني ڇــڏي ڀڄي ويا ۽ زندگيءَ جــو باقي حصو جلاوطنيءَ ۾ گذاريائون. ٽئگور ۽ اقبال بچي ويا ڇوته انهن انگريز سامراج کي ايتريءَ شدت سان نه للڪاريو هو پيو ته انگريز بنيادي طرح هڪ شريف قـوم هئا. فيض پيريءَ ۾ بيروت پٽڪندو وتيو ۽ آتان پنهنجي ڏيءَ سليمه هٿ مون کي ڪجهه نظم موڪليائين جي پوءِ 'اي دل مري مسافر' ۾ ڇپيا ۽ جن مان بيحد مايوسي ٽپي بکي. دراصل فن جي تاريخ ڇپي ڇپي تي داروورسن جي آزمائش آهي. گهٽايو ته مون سان به نه اٿائون. اڄ صدي شاعري مون لاءِ صليب ٿي رهي آهي. اها ٻي ڳالهه آهي ته مون آن کي تلوار ڪري ڪتب آندو آهي. ايوبي آمريت جي دؤر ۾ جڏهن مان سکر مان حيدرآباد ڪنهن ڪانفرنس يا مشاعري جي صدارت لاءِ ويندو هوس، ته مون کي ڪنهن پوليس وئن ۾ ڪنيپي، ڪوٽڙي ريلوي اسٽيشن تي ڇڏي ايندا هئا ۽ تيستائين اسٽيشن تي چاليهارو پوليس وارن جو گهيراءُ هوندو هو، جيستائين مان ٽرين ۾ چڙهي سکر ڏانهن نه ويندو هوس. شهر نيڪاليءَ سبب مشاعرو يا ڪانفرنس ملتوي ڏــي ويندي هئي. ١٩٦٥ع واريءَ جنگ ۾ مان ٿي پاڪستان ۾ هڪ مسلمان هيس، جنهن کي جنگ جــي دوران نظربند ڪيو ويو هو، ڇــو نه ٽر تي حملو ٿي منهنجي شاعريءَ ڪرايو هو. بس رڳو اهو سبب هو تــه مون سنڌ جو نانءُ ورتو هو، نانءُ جو ايوب حڪومت پاڪستان جي نقشي تان مٽائي ڇڏيو هو.

مان سال ٦٨ع ۾ شهيد پٽي سان گڏ ساهيوال جيل ۾ هوس. اسان سان گڏ ولي خان، ممتاز ڀٽو ۽ ملڪ سڪندر حيات به هئا. پر ٻيا سڀ رها ٿي ويا، شهيد ڀٽو ۽ مان وڃي رهياسين، جيستائين

ايوب استعفا ڏني. جنهن مرحوم رشيد ڀٽي منهنجي رٽ پٽيشن داخل ڪرڻ لاءِ بئرسٽر محمودعلي قصوريءَ وٽ لاهور ويو هو ته قصوريءَ، جنهن سان منهنجي دوستي هئي، ڀٽيءَ کي چيو ته، بهتر ٿيندو ته اي.ڪي بروهي صاحب کي چيو وڃي ته هو هيءَ رٽ پٽيشن ڪراچي هاءِ ڪورٽ ۾ داخل ڪري، ڇو ته لاهور جي ججن مان ڪو به آها هلڻ لاءِ ائڊمٽ به نه ڪندو. ان وقت مسٽر جسٽس مشتاق ۽ جسٽس انوارالحق به لاهور هاءِ ڪورٽ جا جج هئا، جن گهڻو پوءِ ڀٽي صاحب کي موت جي سزا ڏني هئي.

رشيد ڀٽي پوءِ مون کي ٻڌايو ته جڏهن ڪراچيءَ پٽيشن داخل ڪرڻ لاءِ آيو ته اي.ڪي بروهي صاحب اها پٽيشن ته داخل ڪئي، پر ٻڌايائين ته هاءِ ڪورٽ جي هڪ سنڌي جج بروهي صاحب کي چيو ته اياز جي شاعري سنڌي قوم جو سر شرم ۾ جهڪائي ڇڏيو آهي. مون ان تي ڀٽيءَ کي چيو، ”ڀٽي! پوءِ تو ڇو رٽ پٽيشن داخل ڪئي؟ جج به ته هن معاشري جو حصو آهن. هو مون تي فتوي ڇا ڏيندا. مون تي ته تاريخ فتوي ڏيندي. هنن جو سر منهنجيءَ شاعري ته نه جهڪايو آهي. ايوب خان جي نوڪري جهڪايو آهي.“

ساهيوال جيل ۾ ڀٽو صاحب سنتريءَ هٿ مون کي بسڪيٽ، سڪو ميوو، دٻي ۾ بند مڇي وغيره ڪڏهن ڪڏهن تحفي طور موڪليندو هو. موٽ ۾ مان هن کي جرمن شاعر هائني جي زندگيءَ تي لکيل ڪتاب Hiene the artist in revolt موڪليو، جنهن ۾ ڏيڪاريل هو ته پنهنجي قوم تي پابنديون ڏسي ڪئن نه شاعر بغاوت تي آماده ٿي وڃن ٿا.

ستر واري پاڪ و هند جنگ جي دوران مون کي اٺ مهينا سکر جيل ۾ نظربند رکيو ويو. مون کي A-Class ۾ نه رکيو ويو، توڙي جيل مئنيوئل موجب مان A-Class جو حقدار هوس. ساري پاڪستان جي شاعرن ۽ اديبن پاڪستان جي شهر شهر ۾ ٺهراءُ بحال ڪيا ته مون کي آزاد ڪيو وڃي. خود سنڌ جي پيپلز پارٽيءَ

Gul Hayat Institute

منهنجي رهائي لاءِ ٺهراءُ بحال ڪيو، ڇوته منهنجو مشرقي پاڪستان جي بغاوت ۾ ڪوبه هٿ ڪونه هو. پر پاڪستان جي متعصب بيوروڪريسيءَ ان تي ڪَنُ لاٿار ڪئي.

سرحد تي هلندر گوليءَ کان وڌيڪ منهنجي شاعريءَ جي هر سٽ کي خطرناڪ سمجهي رهيا هئا.

ڀٽي صاحب جو فرينچ روليوشن جي تاريخ تي گهرو مطالعو هو ۽ هن چڱيءَ طرح ڄاتو ٿي ته والٽيئر کي بئسٽائيل جيل ۾ رکڻ جا ڪهڙا نتيجا نڪتا هئا. جڏهن پاڪستان ٻه ٽڪر ٿي ويو ۽ ڀٽو صاحب هتي اقتدار ۾ آيو، تڏهن مونکي ٽيلي فون ڪري آرڊر ڪري جيل مان آزاد ڪيائين. جڏهن هو وزيراعظم ٿيو هو ته مون کي سکر سرڪٽ هائوس ۾ گهرائي چيو هيائين، ”اياز! توکي جيڪي وٽي لڪ، مان تنهنجي شاعريءَ کي سياست ۾ بدلائڻ نٿو چاهيان.“

ان ساري وقت ۾ رجعت پرستن، مون تي گڏيل يلغار ڪئي. منهنجي خلاف هزارين صفحات اردو ۽ انگريزي اخبارن، رسالن ۽ ڪتابن ۾ ڇپايا هيائون ۽ مون تي طرح طرح جا الزام ڏنا هيائون. خدا کان انڪار، وطن دشمني، قومي نفاق، لساني هنگاما، مطلب ته ايستائين به ويا، جو چيائون ته مون جي تحريرن ۾ فحاشي به آهي. ’پونر پري آڪاس‘ جيڪو منهنجي شاعريءَ جو پهريون مجموعو هو ۽ جنهن کي آل پاڪستان رائيٽرس گلڊ، سال جو بهترين ڪتاب سمجهي، انعام ڏنو هو، ان تي بندش وڌائون، ’ڪلهي پاتم ڪينرو‘ ۽ ’جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙيءَ‘ تي بندش وڌائون. پوءِ به جڏهن مون کي چپ ڪرائي نه سگهيا ته اردوءَ ۾ منهنجا شعر ۽ تحريرون ٺوڙي مروڙي، ترجمو ڪري، پنهنجي آقائن کي پهچايائون، منهنجي خلاف اردو ۾ ڪتاب لکيائون ته جيئن سارو پاڪستان منهنجي خلاف بدظن ٿي. منهنجي مدافعت ۾ ڪيترن ئي شاعرن، دانشورن ۽ اديبن لکيو ۽ هڪ تحريڪ پيدا ٿي پئي. رسول بخش پليجي جهڙي دانشور ’انڌا اونڌا ويڄ‘ لکيو. مولانا

ڪرامي ”مشرقي شاعريءَ جا اقدار“ لکيو ۽ ٻين ڪيترن ٿي مضمون لکيا. تنهن پيرا جڏهن مون تي نظربنديءَ جي ڪاروائي ڪئي وئي ۽ مون نظربنديءَ جا تحريري سبب پڙهيا ته مون چيو ته هيءَ سرڪار ته ناهي، خرڪار آهي. هن ڪي جواب ڇا ڏجي، جيستائين هنن جا ڪوٽ ڍهي ڍير ٿي پون. تيستائين هنن جون زيريون ۽ زنجير برداشت ڪرڻا آهن.

نه وري مون پنهنجي ڪنهن نقاد کي هيل تائين جواب ڏنو آهي. هڪ ته منهنجا نقاد ايتريءَ توجهه جا مستحق نه آهن ۽ ٻيو ته مون وٽ ايترو وقت نه آهي جو پنهنجي بچاءُ ۾ وڃايان. منهنجو بهترين دفاع منهنجي شاعري آهي.

هنگريءَ جي هڪ شاعر اشتراڪي نظام حڪومت تي هڪ نظم لکيو هو، جنهن جو عنوان هو ‘One sentence on tyranny’ ان وقت ساري ترقي پسند دنيا اشتراڪيت کي ظلم ۽ استحصال کان نجات جو ذريعو سمجهي رهي هئي، پر اهو شاعر جو هڪ Siesmograph وانگر هو، يعني انهيءَ اوزار وانگر جنهن سان زلزلن جي اڳڪٿي ڪبي آهي، انهيءَ چيو:

Where there is tyranny
All is in vain
Even the song

اهو نظم انهيءَ هر حڪومت جي عڪاسي ڪري ٿو، جتي To talitarianism آهي، مطلق العنانيت آهي. لفظ To talitaria-nism زندگيءَ جي فاشي نظرئي جي عڪاسي ڪري ٿو ۽ ٻهريون پيرو حڪومت ۽ زندگيءَ جي فاشي نقطہ نگاه لاءِ مسولنيءَ ١٩٢٦ع ۾ ڪم آندو ۽ چيو هيائين ته: ”حڪومت کان ڪجهه به ٻاهر نه هجي. ان کان ڪجهه به مٿاهون نه هجي، نه حڪومت جي خلاف ڪجهه هجي. هر ڳالهه حڪومت لاءِ هجي.“ ١٩٢٩ع کانپوءِ اسٽالن به انهيءَ نظرئي تي عمل ڪيو ۽ ڪيئي شاعر ۽ اديب مارايائين، ڪن کي جلاوطنيءَ ۾ موڪليائين ۽ ڪن تي روزگار جا ذريعا

Gul Hayat Institute

بند ڪيائين.

ڪارل مارڪس چيو هو ته: The poets are original Creatures. We must let them go their way يعني شاعر original انسان آهن، تخليقي انسان آهن، انهن جي راهه ۾ رڪاوٽ نه ٿجي. پر اسٽالن ان ڳالهه جي برعڪس عمل ڪيو ۽ شاعر جي قول ۽ فعل کي زنجيرن ۾ جڪڙي ڇڏيو. اڄ ڪلهه گورباچوف ان جو ازالو ڪري رهيو آهي.

اهڙا To talitarianism ٽين دنيا ۾ به نهايت خطرناڪ صورت ۾ آئي ۽ جتي آمريت هئي، اتي شعر و ادب جي آزاديءَ کي نهايت سختيءَ سان ڪچليو ويو ۽ اڃا ڪچليو وڃي ٿو. ايشيا آفريڪا ۽ لاطيني آمريڪا ۾ اهڙا ڪيئي مثال ملندا. پاڪستان ۾ ايوب ۽ يحيٰ جي دؤر ڪان به وڌيڪ ضيا جي دور ۾ تشدد ڪيو ويو، ۽ نه رڳو سياست پر شعر و ادب کي به ختم ڪرڻ لاءِ طرح طرح جي ڪوشش ڪئي وئي. جنرل ضياء، جنهن جو شعر و ادب تي عبور پرواري مسجد ۾ ملان جي خطابت کان وڌيڪ نه هو، اهو علامه اقبال جو تشريحون ڪرڻ لڳو.

ڪن شاعرن هن جي دور ۾ خاموشي اختيار ڪئي، جنهن تي Heroism of silence چيو ويندو آهي. هڪ ڀيري مارشل لا جي دوران مون پاسترناڪ جون هيٺيون سٽون پڙهيون:

زندگي رڳو هڪ پل آهي،
رڳو هڪ گيت آهي، رڳو هڪ خواب آهي،
هڪ ڀوري ناسي فاخته آهي.

تڏهن مون چاهيو ته ان فاخته جي پڃري جو در کولي ڇڏيان، پل ته هوءَ هوا ۾ پر ڦهلائي. پوءِ مون راتين جون راتيون جاڳي لکيو. اهو سڀ ڪجهه توهان جي اڳيان آهي، سوا منهنجي ٻوٽين ڪتاب ”آيو چنڊ ٻتيس پرينءَ“ جي، جو مون جمهوريت جي دور ۾ لکيو آهي. منهنجا اڪثر ڪتاب ضياء جي دور ۾ ڇپيا آهن،

Gul Hayat Institute

جن جا حوالا هن نمبر ۾ آهن. اوهان ڏسندو تہ مون انهن ۾ جبر جي ماحول سان بغاوت ڪئي آهي ۽ آزاديءَ جي اکوات مرحبا ڪئي آهي. ضيا آنهن ڪتابن تي بندش نہ وڌي. هن ڀيو ڪجهہ سوچيو هو، پر قدرت هُن ڪي ايتري وٿي نہ ڏني ۽ پنهنجي من ماني ڪري نہ سگهيو. هيئنر تہ دنيا بدلجي چڪي ۽ هر ملڪ گويا جمهوريت لاءِ جدوجهد جي لپيٽ ۾ آهي. ٢٥ فيبروري تي نڪاراگوا ۾ ڏهن سالن جي راڄ کان پوءِ ڊينيل اورٽيگا جي سئنڊي نسٽا حڪومت کي وايو ليٽا ڪمارو جي هٿان شڪست، ان جي نشاني آهي تہ دنيا ۾ ڪنهن بہ ملڪ تي هاڻي زبردستيءَ، حڪومت نہ ٿي سگهندي وري ڪنهن هٽلر، مسوليني، اسٽالن، فرانڪو، سالازار يا جنرل ضيا جهڙي آمر جي گنجائش ڪانہ آهي.

منهنجي زندگيءَ پنهنجي فن کي تڪميل تي پهچايو آهي يا نہ، ان جو قطعي فيصلو ٽيو تہ مستقبل ڪندو. مان انسان جي حيثيت ۾ ڪمزور سهي، پر مان ايترو يقين سان چوان ٿو تہ مون اڌ صديءَ کان وڌيڪ عرصي ۾ شاعريءَ ۾ اهڙي هڪ بہ سٽ نہ لکي آهي، جنهن ۾ مان مان نہ آهيان. جا منهنجي فلسفہ حيات جي ٽاچي پيٽي ۾ هڪ تند نہ آهي، اهو سٽ سڦرو آهي يا نہ، ان جو منصف نہ مان آهيان نہ توهان.

مان اڄ بہ اهاڳالهہ چوندس جيڪا مون ڪيترو وقت اڳي چئي هئي، مون رڳو پنهنجي شخصيت جي تڪميل لاءِ لکيو آهي ۽ نہ ٻي ڪنهن حاصلات لاءِ. اهاڳالهہ مون ’ڪپر ٿو ڪُن ڪري‘ ۾ سُر ڪاپائتي ۾ لکي آهي.

مون ڪي مُلهہ ملي چڪو هاڻي تور نہ تور،
آءٌ ڪتن لئہ ڪتيو.
آنءُ ڪالهہ اداس هو مون چيو ”چرخو چورا!“
آءٌ ڪتن لئہ ڪتيو.
”آرهي! پنهنجي آرت سان آئي آڏيءَ اور“،
آءٌ ڪتن لئہ ڪتيو.

Gul Hayat Institute

سٿي ساٿن نـ، ڇـنڙا نمـد نـدوري گهور،
آهه ڪٿي لڪ ڪٿيو.
ٿاڃي پيٺو پيار جـو مون جـو پورڻون پـور،
آهه ڪٿي لڪ ڪٿيو.
ڌاڻـي ويٺو ڦـولهه ڌـون ، منهنجي سڀني ڏور،
آهه ڪٿي لڪ ڪٿيو.

ٿوري سڀني ڏور سڀني ڇ جي ڇڻ ڇمبر ۾ ڦولهي آڻاڏون، باقي ٻئي ڦوليندا رهندا.

درياھ جي ڳالھ درياھ کان پڇو

لاڙڪاڻو فرينڊس پاران ۵ اپريل ۱۹۹۰ع تي
پير حسام الدين راشدي جي ورسيءَ واري
تقريب ۾ ڪيل صدارتي تقرير.

دوستو، ساٿيو

شاعري ۾ پيسو نہ آھي، پيسي ۾ شاعري نہ آھي، اھو چئي مون بيماريءَ کان پوءِ وڪالت ڇڏي ڏني آھي ۽ بيماريءَ سبب سگرٽ ڇڏي آيو آھيان ڇو تہ اتي علاج جون سھوليتون ڪونہ آھن، پر ھتي منھنجون مصروفيتون ايترو وڌي ويون آھن جو ائين ٿو لڳي تہ سگرٽ ۾ فرصت وڌيڪ ھئي. نہ رڳو مون شعر جا ٻہ نوان مجموعا، ”الوداعي گيت“ ۽ ”اير چنڊ پس پرين“، لکيا آھن، پر رسالن، مضمونن، خاڪن، تقريرن، صدارتن ۽ ٽي وي ۽ ريڊيو انٽرويوئن ۾ ايترو وچڙي ويو آھيان، جو سھڻيءَ جي شيخ اياز نمبر کان پوءِ مون ادبي دنيا کان ڪجھ وقت لاءِ ڪناره ڪشيءَ جو ارادو ڪيو ھو، مان اڃا پوريءَ طرح صحت ياب نہ ٿيو آھيان ۽ مٿي ۾ ٻيھر لنڊن علاج لاءِ وڃڻو آھيان. ايتري ۾ ڪنھن تقريب تي جناب حسين شاھ راشديءَ سان ملاقات ٿي جنھن چيو تہ ۲ اپريل تي پير حسام الدين راشدي جي ورسي ٿي رھي آھي ۽ آءٌ ان جي صدارت ڪيان. مان ھن کي انڪار ان ڪري نہ ڪري سگھيس ڇو تہ پير صاحب منھنجو محسن ھيو. ھن ساري پاڪستان جي اردو شاعري کان پنائيءَ جو ڏھن بيتن جو ترجمون ڪھرائي، سيني مان منھنجو انتخاب ڪيو ھو ۽ ان ڪري شاھ لطيف جي رسالي جو ترجمو سنڌ يونيورسٽيءَ مون کي سپرد ڪيو ھو. اھو اردوءَ ۾ ترجمو ھيل تائين ٻہ ڀيرا ڇپجي چڪو آھي ۽ ھن وقت ان جي ھڪ ڪاپي ٻہ دستياب نہ

Gul Hayat Institute

آهي. ان کان پوءِ منهنجا ادبي ناتا پير صاحب سان ايترا گهرا ٿي ويا ها جو مون پنهنجيءَ شاعريءَ جو ٻيو مجموعو 'ڪلهي پاتم ڪينرو' هن سان منسوب ڪيو هو ۽ انتساب ۾ لکيو هو، "پير حسام الدين شاهه راشدي جي نالي، جنهن جي روح مان مون کي اروڙجي مٽيءَ جي ڀيني خوشبو ايندي آهي." ان مجموعي جي اشاعت کان پوءِ جڏهن مون رٽز هوٽل حيدرآباد ۾، راجا ڏاهر جي ڏيٺرن، تي پنهنجو نظم هن کي ٻڌايو هو ته هن مونکي ڀاڪر پائي چيو هو تـه سنڌ جي تاريخ کي جيئن تو سمجهيو آهي، ائين ورلي ڪنهن سمجهيو آهي.

سو جڏهن حسين شاهه مون کي صدارت جي دعوت ڏني تـه مون کي انڪار ڏکيو لڳو. جڏهن لياقت ميموريل لئبرريءَ ۾ سهڻي رسالي جي شيخ اياز نمبر جي پڌرائي ٿي رهي هئي، تڏهن اتي مون سان جناب روشن علـي چڇڙو، چيئرمئن لاڙڪاڻه فرينڊ ويلفيئر ائسوسيئيشن مليو ۽ چيائين ته ٢ اپريل تي اوهان کي شيريٽن هوٽل ۾ پير صاحب جي ورسيءَ تي صدارت ڪيئن ٻه ڪري ڪرڻي آهي، مون هن کي چيو ته راشدي صاحب جون ساريون تصنيفون ته مون وٽ سکر پيون آهن، اوهان وٽ ڪجهه مواد هجي ته مون کي موڪلي ڏيو. ٽئين ڏينهن تي هو مون وٽ هن جو ڪتاب، 'اهي ڏوٿي، اهي ڏينهن'، کڻي آيو جنهن ۾ هن پين جي باري ۾ لکيو هو. ان ۾ سنڌ زميندار پريس جو ذڪر مون خاص طور پڙهيو ڇوته راشدي صاحب هڪ ڀيري سکر آيو ۽ گڙهي ياسين واري مرحوم آغا بدرالدين خان دراني جو مهمان هو. مرحوم آغا بدرالدين جـو بنگلو سنڌ زميندار پريس کان ٿيهارو قدمن تي هو. رات جي ماني کائي، مان ۽ راشدي صاحب چهل قدميءَ لاءِ نڪتاسين، جڏهن سنڌ زميندار پـريس وٽ پهتاسين تڏهن ڏٺوسين ته حافظ اوهدي، جو ان وقت پريس جو مئنيجر هو ۽ اسان جـي خلاف سردار علي شاهه جي ٽولي ۾ شامل هو، اهو ڪنهن تحرير مٿان ڪهو ٿي جهڪيل ٿي نظر آيو. پريس ۾ ٻه ٽي پراڻيون ڪرسيون ۽ هڪ ننڍي ميز پئي هئي. پٺين ٽـان سڪل

ٻاسٽر ڇڻي رهيو هو ۽ زمين تي ردي سڌي ڪاغذ پيا هاه. ان وقت مون کي راشدي صاحب ٻڌايو ته هن ۽ هن جي وڏي ڀاءُ علي محمد شاه راشديءَ هــن پريس سان پنهنجيءَ ادبي زندگيءَ جي شروعات ڪئي هئي، ٻئي ڀائر اتي ڪمپازيٽر هيا ۽ ٻنهي محنت سان زندگي ناهي هئي. مون کي اهو ڏسي ڏاڍي خوشي ٿي ته هن جي منهن تي ڪائي گهٻراهٽ نه هئي ۽ هو پنهنجي شروعاتي غريبيءَ جي ڳالهه نهايت اطمينان سان ڪري رهيو هـو. ان تـي مـون هن کي هڪ پارسيءَ جو شعر ٻڌايو:

قصہ امواج دريـا راز دريـا ديده پرس
هردلي اگهه زطوفان دل من نيستنيست

”يعني درياه جي ڳالهه درياه کان پڇي ڏسڻ گهرجي هرڪا دل طوفان کي ٿوروئي سمجهي سگهندي آهي.“ شعر راشدي صاحب کي وڻيو، پڇيائين ته ڪنهنجو آهي؟

مـون چيو ”رهي معيري جـو“ حيرت مـان مون کي ڏسي چيائين، ”تو رهي معيري به پڙهيو آهي!“ ان ڏينهن کان پوءِ راشدي صاحب سان منهنجي دوستي گهري ٿي وئي چوته راشدي کي فارسي ادب ۽ شاعريءَ سان بيحد محبت هئي. دراصل مـان چوندو آهيان ته هو پيدائشي سنڌي هو، ثقافتاً نه رڳو ٺٽي ۽ روهڙيءَ جو هيو پر اصفهان ۽ شيراز جو بہ هو ۽ هن کي سنڌ جي ڪلاسيڪي شعر و ادب تي ايتروئي عبور هو جيترو دکن، دليءَ ۽ لکنوءَ جي ادب تي.

سکر ۾ منهنجي هن سان ملاقات ٿيا ته آغا بدرالدين واري بنگلي تـي ٽِڪندي هئي جو ڪئينس روڊ تـي هيو جتي منهنجي به آفس هئي يا آغا صاحب جي ڪُڙهي ياسين واري بنگلي تـي ٽڪندي هئي جو هن پنهنجي فارم تي ٺاهيو هيو. پير صاحب جـي فرمائش تـي آغا صاحب هڪ لئبريري بہ اتـي ٺاهي هئي جنهن ۾ ڪافي چيپل ڪتاب ۽ قلمي نسخا رکيا هئائين. هڪ ڀيري راشدي صاحب جوش مليح آبادي کي دعوت ڏئي ڪڙهي ياسين وٺي آيو. سکر مان مون کي به ساڻ ڪنيائين. جڏهن جوش مليح آبادي هڪ بوتل وسڪيءَ

Gul Hayat Institute

جي پوري ڪئي ته راشدي صاحب کي چيائين، ”بٽ بي پيرا! ڪر ڪوئي انتظام“ ايتري ۾ آغا صاحب جو ڪيڏانهن اٿي ويو هو. موٽي آيو. هن کي چيائين:

آغا بدرالدين آغا بدرالدين!

ايــاڪ نعبد ايــاڪ نستعين

جوش جـي انهيءَ شعر ۾ گستاخي ظاهر هئي پر عربي لفظ نستعين استعانت سان نڪتو آهي، جنهن جي معنيٰ امداد طلبي آهي. ڳالهه مذاق ۾ لنوائجي وئي ۽ جوش صاحب جي وسڪيءَ جي ٻي بوتل اچــي وئي. آغا صاحب جي ڪڙهي ياسين واري فارم تــي ٻي پيري راشدي صاحب سان منهنجي هڪ رات محفل ۾ گذري. هو مشهور جرمن مستشرق ڊاڪٽرائن ميري شمل کي ڪڙهي ياسين وٺي آيو هو. چانڊوڪي رات هئي ۽ اسان هڪ ڪافي وڏي پاليءَ جي تلاءُ ڀرسان ويٺا هياسين جو آغا صاحب پنهنجي فارم تي ٺهرايو هو. سازندا ساز وڄائي رهيا هــا ۽ ڳائڻا سنڌي ڪلام ڳائي رهيا ها، جو ٻڌي ڊاڪٽر شمل وجد ۾ اچــي وئي هئي. هــوءَ ٽيستائين ڪافي سنڌي سکي وئي هئي. منهنجي ڀرسان هڪ نيٺ سنڌي وڏيرو ويٺو هو. انهي مون سان سرگوشي ڪري پڇيو ”ياز صاحب! هيءَ شمل ولايت مان آئي آهي ڇا؟“ مون ڪنڌ ڌوڻي هائو ڪئي ته هن وري پڇيو ”راشدي صاحب جو هن سان عشق آهي؟“ مون هن کي جواب ڏنو، ”شمل جــو راشدي صاحب سان عشق آهــي. ڏسين نه ٿو ته ڪٿان جرمنيءَ مان هن لاءِ هزارين ميل هوائي جهاز ۾ سفر ڪري آئي آهي!“ وري هن سٽ پٽ ڪري پڇيو ”پوءِ راشدي صاحب هن سان نڪاح ڇونه ٿو ڪري؟“ مون کي کل اچي وئــي ۽ چيم، ”وڏيرا! عشق اهو پرندو آهي جو ورلي نڪاح ۾ ڦاسندو آهي“ وڏيري کي اها ڳالهه نه وڻي ۽ سوچ ۾ ٻڏي ويو.

جڏهن راشدي صاحب گذاري ويو ۽ هن کي مڪليءَ تــي دفنايائون، ته مون ٻڌو ته مقبري جي خاموش ۽ پرسڪون فضا کي ڏسي ڊاڪٽر شمل وصيت ڪئي تــہ جي مان مران تہ مون کي ٻـــہ

Gul Hayat Institute

راشدي صاحب جي پرسان دفنائجو. انهيءَ ڏينهن زرينه بلوچ منهنجي وٽ ئي، عشق عقاب پکي پرڏيهي جهرپ ڏئي ٿو جهٽي، ڳائي رهي هئي. ته مون کي ڊاڪٽر شمل ياد اچي رهي هئي.

مان جڏهن حيدرآباد ايندو هوس ته رٽز هوٽل ۾ رهندو هوس جتي راشدي صاحب به ڪراچيءَ مان ايندو هو ته رهندو هو ۽ اتي هن سان ادبي ڪچهريون ٿينديون هيون. گرامي صاحب، مولوي عبدالواحد سنڌي، رئيس ڪريم بخش نظاماڻي، جويو صاحب، غلام رباني آگرو، حميد سنڌي، رشيد ڀٽي، نياز همايوني، جمال رند ۽ ٻيا دوست ڪٺا ٿيندا ها ۽ راشدي صاحب مجلس جو مور هوندو هو ۽ ڪڏهن ڪڏهن مشاعرو به ٿي ويندو هو. هن وقت گرامي صاحب، راشدي صاحب، رئيس ڪريم بخش، مولوي عبدالواحد سنڌي ۽ رشيد ڀٽي حيات نه، آهن ۽ انهن کي ساري ڪنهن وقت بي اختيار چپن تي اميرخسروءَ جو شعر اچي ويندو آهي.

وه صورتين الاهي کس ملک بستيان هين
اب جن کي ديکني کو آنکين ترستيان هين

راشدي صاحب کي اردو ۽ فارسي غزل سان خاص رغبت هوندي هئي پر ڪنهن ڪنهن وقت هو منهنجا بيت ٻڌي ٻه سر ڌوڻيندو هيو. فارسي ۽ اردو غزل جون خوبيون راشدي صاحب جي سنڌي دوستن مان، آءٌ ئي چڱيءَ طرح پرکي سگهندو هوس. هونءَ ته مون دنيا ڀر جي شاعري انگريزي ترجمي ۾ پڙهي آهي، پر ڪجهه ٻولين جي شاعريءَ وانگر مون فارسي شاعري براهه راست پڙهي آهي. راشدي صاحب کي اهو ڏسي حيرت ايندي هئي ته مون کي حافظ، خيام وغيره جو سارو ڪلام ياد هو. هڪ پيري رٽز هوٽل ٻاهران مان، راشدي صاحب ۽ جويو صاحب لان ۾ ويٺا هياسين ۽ ربانيءَ ۽ نياز همايونيءَ جو انتظار ڪري رهيا هياسين جي اچڻا ها. ان مهل ڏکڻ اولهه جي هوا گهلي رهي هئي ۽ لان ۾ بيٺل پپل ۽ گل مهر جا وڻ هوا ۾ جهومي رهيا هئا. راشدي صاحب جون ڳالهيون به طبيعت کي باغ و بهار ڪري رهيون هيون.

Gul Hayat Institute

اوچتو راشدي صاحب چيو، ”اياز! فارسي غزل جو ڪوئي شعر ٻڌاءِ“ مون کي الاجي ڇو دل تي تري آيو.

بوئي جوئي موليان آيد همي
ياد يار مهربان آيد همي

ان تي راشدي صاحب چيو ته ”شبليءَ جو شعرالعجم شروع ڪيو اٿئي ڇا؟ مون کي ڪوئي مبتدي ٿو سمجهين؟ اهڙو شعر ٻڌاءِ جو مون نه ٻڌو هجي.

مون ڪجهه سوچي ٻيو فارسي شعر پڙهيو.

از جنبش نسيم سحر گاه لاله ها
بريک دگر زندند چون مستان پياله ها

يعني پرهه جي هير جي ڇرڪ سان لاله جا گل مستن وانگر هڪ ٻئي جي مٿي تي پيالا هڻي رهيا آهن.

”واهه ڇا ته شعر آهي!“ راشدي صاحب چيو. پوءِ پڇيائين،

”خبر اٿئي اهو ڪنهنجو شعر آهي؟“ مون چيو، ”نه“ ان تي پير صاحب چيو ”اهو هڪ غيرمعروف شاعر جو شعر آهي، نالو اٿس احمد شقاقي“. ان دور ۾ فارسيءَ جا مداح فقط ڪجهه وڃي رهيا هئا. مرحوم مير علي محمد ٽالپر به. انهن مان هڪ هو پر هن فارسي ڪتابن جو مطالعو گهڻو ڪيو هو ۽ مولانا آزاد جي ڪتابن ۾ آندل شعر نوٽ ڪري ڇڏيندو هو، جي هو حسب ضرورت ڪم آڻيندو هو ۽ غبار خاطر وانگر خط لکندو هو. هان، مولانا گراميءَ ڪيترائي ڪتاب پڙهيا ها ۽ ڪڏهن ڪڏهن راشدي صاحب جي صحبت ۾ هن سان عارف قزوينيءَ، ايرج مرزا وغيره جي شاعري تي دلچسپ گفتگو ٿي ويندي هئي.

ايلفنسٽن اسٽريٽ ڪراچيءَ ۾ هڪ ايراني ڪتاب گهر هيو جتان مونکي راشدي صاحب ڪيترائي فارسي شاعريءَ جا ڪتاب خريد ڪرايا ها جن ۾ فردوسيءَ جي شاهنامي جو خوبصورت منقش نسخو به هو جو اڃا تائين مون وٽ آهي.

راشدي صاحب جي همه گير شخصيت جي هر پهلوءَ تي

لکيو ته ڪتاب پڙهي ويندا. سون في الحال ته فارسي شاعريءَ لاءِ هن جي محبت جي باري ۾ لکيو آهي. سنڌ جو اڪيون ادب فارسيءَ ۾ آهي. راشدي صاحب جو قاضي قازن، ميين عنات شاه، بلڙيءَ واري شاه عبدالڪريم، لاڙڪاڻي جي لطف الله قادريءَ، شاه لطيف، سچل سرمست وغيره جي ڪلام جو گهرو مطالعو هو، ۽ اهي شاعر پاسي رکيا ته سنڌ جي باقي شاعري فارسيءَ ۾ آهي. نه رڳو نظم پر نثر به پارسيءَ ۾ لکيو ويو آهي. جيئن انگريزن جي دور ۾ ٽورودت، سروجني نئڊو، چٽو چاڊيه ٽئگور وغيره انگريزيءَ ۾ شاعري ڪندا ها پر آزادي کان پوءِ ٽئگور کان سوا هنن جو فقط نالو رهيو آهي. ۽ هنن جي شاعريءَ جي ڪائي اهميت نه آهي، ائين سنڌ جي فارسي شاعريءَ جي به ڪائي اهميت نه آهي ۽ رڳو محقق ان مان تاريخي مواد حاصل ڪن ٿا.

جڏهن فاران هوٽل ٺهيو تڏهن راشدي صاحب ۽ مان رڳو ۾ رهڻ ڇڏي ڏنو ۽ فاران ۾ اچي رهندا هياسين، فاران جي سامهون رئيس ڪريم بخش ماتليءَ واري جو پيو گهر هو ۽ ڪڏهن ڪڏهن هو راشدي صاحب ۽ مان ڪچهريءَ لاءِ هليو ايندو هو. راشدي صاحب هن سان ”ذرا عمر رفته کو آواز دينا“ واريون ڳالهيون ڪندو هو ته هو ٻڌائيندو هو ته ڪيئن هن پروفيسر رام پنجواڻي سان گڏجي سنڌيءَ جي پهرين فلم ايڪتا ناهي هئي ۽ ڪيئن بمبئيءَ ۾ هندو ائڪٽريسون هن تي واريون وينديون هيون. هن جي آخري ڏان انهيءَ جملي تي ڪٽندي هئي. ”هي دنيا هڪ گذرگاه. آهي راشدي! ان جي دروازي مان لنگهي ڪوئي پٽ تي نه موٽي آيو آهي. مون ڇا ڇا نه فتنهائي روزگار صورتون ڏٺيون! اج انهن مان ڪا به نه بچي آهي.“

جڏهن رئيس گهڻ ۾ پوندو هو ته راشدي صاحب هن جي گفتگو وچ ۾ ڪٽي چوندو هو، ”هيءَ دنيا هڪ گذرگاه آهي، رئيس“، ان وقت رئيس سمجهندو هو ته ڪچهريءَ جو وقت پورو ٿي ويو آهي ۽ هاڻي موٽي وڃڻو آهي.

ڪراچيءَ ۾ راشدي صاحب جا ڪتاب ڪونه هئا ۽ ان ڪري مون فقط هن جون يادگيريون ڪيون آهن. هونءَ به ممڪن نه هو ته هن جي سڀني علمي تحريرن جي ايتري ٿوري وقت ۾ ڇنڊڇاڻ ڪري سگهجي ها. هو بلبلِ هزار داستان هو.

ها، هن جيءَ طبيعت ڪي بي ضرر مزاح جو پهلو ضرور هوندو هو. سنڌي ماهوار نئين زندگيءَ جي ايڊيٽر مولوي عبدالواحد سنڌي ۽ اردو تاريخ نويس اعجازالحق قدوسيءَ سان هن جي نوڪ جهونڪ ٿيندي رهندي هئي، اها اُٿين هوندي هئي جيئن جناب جي. ايم. سيد جي مومن مليرائيءَ سان هوندي هئي. اسان جي اچڻ جو ٻڌي مولوي صاحب، اڌ من جو ٿيلهو کڻي، جنهن ۾ پنا، رسالا، پروف، ڪتاب، ۽ ٻي وڪري هوندي هئي، سهڪندو ايندو هو ۽ اچا ويهندو مس هو ته پير صاحب هن کي راتوڪي تعدي ياد ڏياريندو هو جا هن سان گهر ۾ ٿي هئي ڪڏهن ربانيءَ کي چوندو هو ته هن تي مون وارو لکيل هزل اهي مولوي مزيدار، پڙهائي، مولوي صاحب پنهنجو تڪيه ڪلام ڇڏ زوراور، دهرائي، پنج سو وولٽ جي بلب وانگر مرڪندو هو. مولوي صاحب زندگيءَ جو اڪثر حصو ڊاڪٽر ذاڪر حسين سان جامع مليءَ ۾ گذاريو هو پر راشدي صاحب ۽ رباني صاحب جي ڇيڙڇاڙ تي ايترو هري ويو هو جو اعتبار نه ايندو هو ته هن دليءَ ۾ ايتري سنجيده زندگي گذاري آهي.

اعجازالحق قدوسي سنڌ جي پوري تاريخ اردوءَ ۾ لکي رهيو هو ۽ بار بار راشدي صاحب سان مشورو ڪندو هو هڪ ڀيري اسان ٽئي راشدي صاحب واري بنگلي تي ڪراچيءَ ۾ ويٺا هياسين ته راشديءَ صاحب چيو، ”اياز“ سان سنڌ جي فارسي شاعريءَ کي خاص اهميت نٿو ڏيان. هونءَ ته ان جو مطالعو تضيع اوقات آهي پر اها تاريخ جي واقعات تي ڪافي روشني وجهي ٿي. Persian Poets of Sind هرو سدارنگاڻيءَ لکي پي. ايچ. ڊي. جي ڊگري ورتي. ان جي هر صفحي تي ٻه چار فارسي جا شعر لکيا اٿائين پر انهن ۾ اهڙو هڪ به شعر نه آهي جنهنجي ڪائي ادبي اهميت هجي.

Gul Hayat Institute

پهريان هندستان جي فارسي شاعريءَ جي باري ۾ توهانجو ڇا رايو آهي.

مون جواب ڏنو، ”هندستان جا فارسي شاعر يا انهن جا وڏا تازو ايران مان آيا ها ۽ انڪري هنن جي ڪلام ۾ ايراني شاعري جي خوشبو هئي. مغليه دربار ڪنهن حد تائين هنن کي ايراني ماحول به مهيا ڪري ڏنو هو، ائين آهي ته هتي غالباً ۱۹۳۵ع ۾ جڏهن مشهور ايراني شاعر شهريار آيو هو ته هن کان پڇيو هيائون ته ”غالب جي فارسي شاعري ڪيئن آهي؟“ ته هن جواب ڏنو هو ته وٺي رال مي آيد ۽ وري جڏهن علامه اقبال جي باري ۾ پڇيو هيائونس ته طنز سان چيو هيائين، ”اقبال؟ اهو جيڪو ليٿو ۾ پنهنجا ڪتاب ڇپائيندو آهي؟“ پر منهنجو شهريار سان اتفاق نه آهي. بيدل دهلوي، امير خسرو، عرفي، صائب، غني ڪشميري، غالب وغيره فارسيءَ ۾ تمام چڱو لکندا ها ۽ اهي يا انهن جا وڏا تازو ايران مان آيا ها، ان تي راشدي صاحب چيو، ”ايران ۾ ته فقط عرفي کي مڃيندا آهن. ڪي قدر خسروءَ جا به قائل آهن. پر اياز فارسي ۽ اردو غزل جي تتبع سنڌي غزل کي بيجان ڪري وڌو آهي. ها سانگيءَ ۾ ڪٿي ڪٿي انفراديت ملي ٿي“ پوءِ سانگيءَ جو هڪ شعر جهونگاريو هيائين.

لانڍي هجي لوڙهي ۾ رهڻ لاءِ ڪکن جي
ڏيکارجي دشمن کي مگر اوڏ لکن جي

ايراني ثقافت سان ايتري دلچسپيءَ سبب شاهه ايران راشدي صاحب کي ايران به گهرايو هو ۽ هن سان نهايت عزت سان پيش آيو هو. هن کي ايران ۾ آنرري پي. ايڇ. ڊي جي ڊگري به ڏني هئائون. جڏهن مون آمريڪي ناول (Crash of 79) جي باري ۾ راشدي صاحب کي پڙهايو هو ۽ چيو هو ته ناول نگار ويجهي مستقبل ۾ شاهه ايران جي زوال جي پيشگوئي ڪئي آهي ته راشدي صاحب کلي چيو هو اهي بيوقوف ناول نگار به تولاءِ اهميت رکندا آهن ڇا! ڪجهه وقت کان پوءِ آمريڪا جو OPEC ۾ ايران سان تيل جي قيمت تي زبردست اختلاف ٿي پيو هو. اشتراڪي توده پارٽيءَ

Gul Hayat Institute

۽ روس جي چرچ تي خميني ۽ جي مدد ڪئي هئي جيئن هاڻي هندستان ۾ حماقت ڪئي اٿائون ۽ پارٽيءَ جنتا پارٽيءَ کي اقتدار ۾ آندو اٿائون. ان وقت اردو اديب سبط حسن تڙ تڪڙ ۾ پنهنجو ڪتاب ”انقلاب ايران“ لکيو هو. پير صاحب کي اها ڳالهه مون وانگر نه آئڙي هئي ۽ مون کي چيو هو ته بنياد پرست اقتدار ۾ اچي ايراني ثقافت کي تباهه ڪري ڇڏيندا ۽ هن مون سان اتفاق ڪيو هو.

منهنجو خيال آهي ته پير صاحب اڄ کان پنج سو سال اڳ پيدا ٿئي ها ته هن جو روح وڌيڪ مطمئن هجي ها. هو برصغير ۾ پلو ٽارچ (Plutarch) جي پائي جو مورخ هو ۽ پنهنجي راءِ جي اظهار ۾ للي چپي نه ڪندو هو.

هڪ ڀيري مان ڪراچيءَ ۾ هن جي ڊرائنگ روم ۾ ويٺو هوس اتي اسٽيٽ بئنڪ جو گورنر ممتاز حسين صاحب به ويٺو هو جو دؤر اسلاميه جي تاريخ ۾ ڪهڙي دلچسپي رکندو هو. گفتگوءَ جي دوران هن چيو ته اسلامي مورخ نهايت ديانتدار هئا ۽ اڄ ڪلهه جي مورخن وانگر بدديانت نه ها. راشدي صاحب هن کي ڇتائي ڏنو ۽ چيو ته تاريخ جي هڪڙي دور ۾ مسلمان پنهنجي گادي هڪ هنڌان ٻي هنڌ ڦيرائي رهيا ها. ٻئي ساري سرو سامان سان گڏ هن ڇاليهه اٺ رڪو حديث جي ڪتابن سان لڏيا ها. انهن ڇاليهه اٺن تي لڏيل حديث جي ڪتابن سان فقط هڪ معتبر ڪتاب نڪتو آهي ۽ اهو آهي صحيح بخاري. هاڻي ته ڪجهه عالم دين ان ۾ آيل ڪن حديثن جي صحت تي به يقين نه ٿا ڪن، اها هئي اسانجي مورخن جي ديانتداري. ممتاز حسين هڪو ٻڪو ٿي ويو.

راشدي صاحب برصغير جي مغليه دور جي تاريخ تي ته هڪ انسائڪلوپيڊيا هو هڪ ڏينهن اسان شهنشاهه اڪبر جي دور تي ڳالهائي رهيا هياسين ته هن چيو ته ”اڪبري دور ۾ برصغير جا عظيم ترين انسان، اسان جا سنڌي هيا“، مون هن کي ڏيان سان ڏٺو ته هن چيو، ”اهي ٻئي ڀائر سيوهڻ جا ها ۽ انهن جو نالو ابوالفضل

۽ فيضي هو.“ مون مرڪي چيو، ”۽ انهن جي پيءُ جو نالو شيخ مبارڪ هو“، راشدي صاحب کلي ويٺو ۽ چيائين ته ”ڏسجانءِ ته توتي نالي جو اثر نه ٿئي. ابوالافضل ۽ فيضي وڏا تخريبڪار ها.“ پير صاحب وڌيڪ ٻڌايو ته فيضي، عربي، فارسي ۽ سنسڪرت جو جيد عالم هو. پوءِ اسان فيضيءَ جي قصيدن، غزلن ۽ فارسيءَ نظمن تي بحث ڪندا رهياسين ۽ فيضيءَ جي حاضر جوابيءَ ۽ بذله سنجيءَ جي باري ۾ ڳالهائيندا رهياسين. راشدي صاحب ڪافي وقت اڪبري دور جي ثقافت تي پنهنجا رايا ٻڌايا. هن ٻڌايو ته فيضي ليليٰ مجنون جي طرز تي نل ومن لکي هندو رعايا کي موهي وڌو هو. هن ڪيئي ڪتاب لکيا ها ۽ ڪلام مجيد جي بي نقط تفسير به لکي هئائين. راشدي صاحب وڌيڪ ٻڌايو هيو ته ابوالفضل اڪبر نامون ۽ آئين اڪبري لکيا ها. هن محمد حسين آزاد جي ان تبصري سان اتفاق نه ڪيو ته ابوالفضل هڪ مبالغه پرداز مصنف هو. ان وقت مان ۽ رشيد ڀٽي هن جي عامل ڪالونيءَ واري بنگلي جي ايوان ۾ ويٺا هياسين ۽ هو مانيءَ کان اول ڪچهري ۾ محو هو. هن ٻڌايو ته جڏهن فيضيءَ جي زبان بند ٿي وئي ۽ دربار جا سڀ حڪيم هن کي موت جي پنجي مان نه ڇڏائي سگهيا ته اڪبر پنهنجي دستار لاهي زمين تي ڦٽي ڪئي، مون کي ياد آهي ته ڪافي وقت اسان عبدالرحيم خان خانان جي هندي شاعري تي ڳالهائيندا رهياسين. خان خانان جو اڪبر جي دور ۾ سنڌ جي ڪنهن حصي جو گورنر به هيو. توڙي خان خانان کي عربي ۽ فارسيءَ تي مهارت هئي ۽ نه رڳو هو فارسي ۾ شعرگوئي ڪندو هو پر هن جي ڪتب خاني ۾ شڪيبيءَ، ظهوري، نظيري، ثنائي، عرفي وغيره جا قلمي مجموعا هوندا هئا، پوءِ به هن هنديءَ ۾ جي دوها لکيا، اهي اڄ تائين برصغير جي امر هنديءَ شاعريءَ جو حصو آهن. راشدي صاحب وڌيڪ چيو هو ته هو انهيءَ راءِ جو هيو ته جي اهڙي شاعري ڪئي وڃي ها ته هند ۾ دوئيءَ جو احساس ختم ٿي وڃي ها. هن پوءِ ملا عبدالقادر بدايوني جي منتخب التواريخ ۽ ٻين ڪتابن تي ڳالهايو

Gul Hayat Institute

جن جا نالا وسري ويا آهن مون ان وقت محسوس ڪيو هو ته هي شخص منهنجي تاريخ جي نظرئي جي قريب ترين آهي ۽ جي مان ڪنهن مان ڪجهه پرائي سگهندس ته اهو پير حسام الدين راشدي ئي آهي. اهڙا بحث هن سان ايرانين ڪلچر سينٽر حيدرآباد ۾ به اڪثر ٿيندا ها جتي سينٽر جو ڊئريڪٽر شڪوهي ۽ هن جي بنگالي زال شيلا اسان جون دعوتون ڪندا ها ۽ جن ۾ رباني صاحب به موجود هوندو هو.

هو نهايت مهذب ۽ شائسته مزاج وارو انسان هو ۽ هن جي بوليءَ ۾ ترشي نه هوندي هئي، رڳو هڪ پيري هن ڳتو لفظ ڪم آندو هو. ممڪن آهي ته اهو لفظ ڳتو نه هو ۽ ٻير نشاني تي هو. علامه اقبال جي صد ساله ورسي ملهائجي رهي هئي جنرل ضياءالحق جو دور هو ۽ مان اڃا سنڌ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسلر هوس. مون ۽ راشدي صاحب، ٻنهي کي ورسيءَ ۾ شرڪت لاءِ لاهور طلب ڪيو ويو هو. ٻين سان گڏ اسان علامه اقبال جي مزار تي فاتحه خوانيءَ لاءِ وياسين منهنجي ڀرسان راشدي صاحب ويٺو هو. اوچتو هڪ لمبو تڙنگو ڏنڊو ڏوٽو شخص اچي راشدي صاحب جي ڀرسان ويٺو. مون زندگيءَ ۾ پهريون ۽ پويون ڀيرو راشدي صاحب جي چپن مان ڳتو لفظ ٻڌو هن سنڌيءَ ۾ ٿي ڳالهايو. جڏهن ٻئي فاتحه پڙهي موٽياسين ته مون راشدي صاحب کي چيو، اوهان اها ٻولي ڪنهن جي لاءِ ڪتب آندي؟ هن حيران ٿي انهيءَ لمبي تڙنگي شخص ڏانهن اشارو ڪري چيو، ”ڇا تون هن کي نه سڃاڻين؟“ جڏهن مون چيو ته نه تڏهن هن چيو، ”هي اهو جسٽس مشتاق آهي جنهن ڀٽي تي خون جي ڪيس ۾ فتوي ڏني هئي.“ مان چپ ٿي ويس. راشدي صاحب جو منهن غصي ۾ ڳاڙهو ٿي ويو.

اهو هو سنڌ جو زنده جاويد محقق پير حسام الدين شاه راشدي، سنڌ جو ابن خلدون جنهن جي ورسيءَ جي صدارت جو شرف مون کي اڄ بخشيو ويو آهي.

Gul Hayat Institute

۲۵ آڪٽوبر ۱۹۹۰ع تي ڀارت ۾ ”شاھ، سچل، سامي“
سيمينار جي مهورت وقت ڪيل تقرير جا ڊسمبر
۱۹۹۰ع جي سهڻي رسالي ۾ شايع ٿي.

ڀارت ورش جا سنڌيو،

سنڌ ديس ۽ ان جي رهواسي ڀائرن ۽ ڀينرن جا اوهان لاءِ پيار.

مان، سنڌ ديس جو شاعر، جنهن اوهان کي ڪڏهن به ڀاڻ کان ڌار نه سمجهو آهي، گذريل ستاويهه سال تاريخ جي ڀيانڪ چڪر ۾ اچي، وري سڀنئين لڳين اوهان وٽ موٽي آيو آهيان، جيتوڻيڪ انهيءَ وقت ۾ منهنجي روح تي رهڙون اڪي ڪان به ڪهڻيون اچي چڪيون آهن. منهنجا اوهان لاءِ پرنام.

اوهان مون کي ”شاھ، سچل ۽ ساميءَ“ تي سيمينار جي مهورت لاءِ گهرايو آهي، جنهن لاءِ مان اوهان جو ٿورائتو آهيان. ’شاھ، سچل ۽ سامي‘ سنڌ جي صدين وانگر، منهنجي ساهتڪ تاڃي پيٽي ۾ اٽيل آهن. سامي به مون لاءِ اوترو ئي اهم آهي جيترو شاھ ۽ سچل، ڇوته تنهي جو نقطهءِنگاھ ساڳيو آهي، جو ويهينءَ صديءَ ۾ به ايتري اهميت رکي ٿو جيتري پنهنجي دور لاءِ رکندو هو. مان رسمي طرح ’شاھ، سچل ۽ ساميءَ‘ جي شاعريءَ جو جائزو نه ٿو وٺان، پر ويهينءَ صديءَ لاءِ ۽ اڪويهين صديءَ لاءِ جا هڪ ڏهاڪي کان پوءِ اچي رهي آهي، انهن جي لحاظ کان سندن پيغام کي بر کيان ٿو.

ويهينءَ صديءَ ۾ پنهنجي ڌرتيءَ تي ۽ عالمي سطح تي انسان ڇا نه ڏٺو آهي! ڪيتريون نه لاهيون چاڙهيون، ڪيترا نه انقلاب، ڪيتري نه سماجي ڇڪتاڻ، جنگيون ۽ خونريزيون ڏٺيون آهن انسان آن ۾ ڪيتري نه بهادريءَ ۽ انسان دوستيءَ جا ڪارناما ڏٺا آهن ان ۾ جوهري توانائي يعني **Nuclear Energy** ڌرتيءَ جي چوڌاري گردش ڪندڙ مصنوعي سيارا **(Satallites)** زندانن جي

سيخين پويان ٻيڙين ۾ جڪڙيل انسان ۽ پکين کان به تيز خلا (Space) ۾ اڏامندڙ خلاباز! اسان جي ننڍي ڪنڊ ۾ به جيڪي ڪجهه ٿيو، دلين جون جدايون، محبتن ۽ رفاقتن جا ورهاڱا، بي معنيٰ رتو ڇاڻ، مائرن ۽ ڀينرن جون ڪپيل ڇاتيون ۽ ڪوڙيل مٿا، نيزن جي نوڪن تي اڇلايل ٻار، ريل گاڏين تي حملا ۽ بيدرديءَ سان خونريزيون، سرحدن تي بکيا، ننگا، لٽيل ڦريل قافلا، فوجي آمريتون، بي شرم آپي شاهيون، قلم تي بندشون، ڪتابن جون ضبطيون، نظربنديون، قيد، سياسي قتل، مذهب جي آڙ ۾ زبانن تي تالا، ڌرتيءَ جي دلالن جي ڇهري تي سرخوشي، افسر شاهيءَ جي لوٽ ڪسوٽ، ڌونس، ڌانڌلي، مذهب، نسل، قوم ۽ رنگ جي نالي ۾ بي انتها ڏڪار، ڇا ڇا نه ڏٺو آهي، ڇا ڇا نه سٺو آهي، اسان جي هن صديءَ ۾! اي ڪاش! اسان هي ويهين صديءَ جا پويان ڏهه سال اڪويهينءَ صديءَ جي مهاڳ وانگر استعمال ڪيون ۽ انسان کي اهو پيار ۽ محبت موٽائي ڏيون جنهن ۾ هن جي امن، آشتيءَ ۽ بقا جو راز آهي! ڌرتي سميٽجي هڪ پاڙو ٿي وئي آهي ۽ پوري سرشٽي هڪ شهر لڳي ٿي. هن صديءَ ۾ نه رڳو ناگاساڪيءَ ۽ هيروشيما جهڙا واقعا ٿيا آهن، پر ساڳي وقت ائين ٿو لڳي ته آلاسڪا ۽ سائبيريا کان وٺي هماليه تائين ڇڪ ويڇو ختم ٿي ويو آهي.

ان ۾ شڪ نه آهي ته زندگي Reverse gear ۾ نه ٿي وڃي سگهي ۽ تمدن ۽ ٽيڪنالاجيءَ جي ميلاپ اسان مان هر ڪنهن تي اثر ڇڏيو آهي. ٽيلي ويزن، ٽيلي فون، ٽيليڪس ۽ ٽيلي فئڪس وغيره جي ضرورت کان آءٌ انڪاري نه آهيان، پر جا ڳالهه پنيءَ جي پاڻن ۽ سج لٿي وٿاڻن ۾ آهي، جا ڳالهه ڪڙاءَ تي چوڏهينءَ جي چنڊ ۾ ائٽ تي آرهڙ جي سج ۾ آهي، جا ڳالهه جمڙاڻو واهه تي ٻڙجي ڇايا هيٺان رڍن کي پاڻي پيئندو ڏسڻ ۾ آهي، جنهن کي ڏسي مون هائڪو لکيو هو.

جمڙاڻوءَ جو تڙ،
رڍون پاڻي پيئنديون،

Gul Hayat Institute

پٽ تي ڪهاڻو ٻڌ.

اهڙي ڪاٻهه اوهان کي جديد تهذيب جي حاصلات ۾ نہ ملي سگهندي. انهيءَ ڪري ئي ماحول ۽ ماحوليات، Environment ۽ Ecobgy تي ساري دنيا ۾ ڏاڍا ڏڍ مضمون اچي رهيا آهن، جن ۾ ان ڳڻ جو اظهار ڪيو وڃي ٿو تہ ايئن نہ ٿئي تہ انسان، پنهنجي حوس ۽ ٽيڪنالاجي تي اجاري داريءَ سبب، ڪڏهن ڏڪار جي اوڙاه ۾ ڌڪجي وڃي ۽ مور ڳو دنيا کي تباه ڪري ڇڏي.

ويجهي ڇڪ ۾ اوسلو(Oslo) ناروي ۾ نفرت تي هڪ انٽر راشٽري ڪانفرنس ٿي هئي. ڪوشش اها ڪئي وئي هئي تہ اُتي ڪرشمي ساز ۽ عقلمند شخصيتن کي آندو وڃي ۽ انهن کي روشنيءَ ۾ ٿي ڏينهن (Focus) فوڪس ڪيو وڃي ۽ اونداهيءَ جي قوتن کي پٺ ڏي ڏڪيو وڃي. انهن مان ٿهن ۾ چيڪو سلوواڪيا جو هاڻوڪو صدر وڪلاف هئول (Vaclof Havel) بہ هيو جو هڪ سٺو ڊراما نويس بہ آهي. سائوٿ آفريقا جو نيلسن منڊيلا بہ هو، ڪجهہ سال اڳ وارو آمريڪا جو صدر جمي ڪارٽر ۽ فرانس جو صدر فرانسوا متران بہ موجود هئا. جڳ مشهور ليکڪ (گنٽر گراس Gunter Grass ۽ نادينگور ڊمر (Nodine Gordimar) بہ آتي هئا تہ چين جا چائي لنگ (Chai Ling) ۽ لي ليئو(Li Liue) بہ هئا، جن ڪجهہ مهينا اڳ بيجنگ جي تاءِ نان مين اسڪوائر ۾ لوڪ شاهيءَ لاءِ هل چل جي اڳواڻي ڪئي هئي. اهي سڀئي ۽ وسم ۾ وجهندڙ ڪيترائي نوبل انعام کٽندڙ، پروفيسر، ريڪٽر، مهاپرش ۽ سنت ڪٺا ڪيا ويا هئا. ان ميڙ ۾ ان ڳالهہ تي حيرت جو اظهار ڪيو ويو تہ ستن Deadly sins ۾ نفرت شامل ڇو نہ آهي ۽ پراڻو عهدنامو (Old Testamount) ايتريءَ نفرت سان ڀريل ڇو آهي! ڪانفرنس ۾ نيلسن منڊيلا جي ڪوئلي جهڙن وارن (Charcoal hair) جي چوڌاري ٽيلي ويزن جي روشني Nimbus of television light ٺهجي رهي هئي. ڪيترو نہ سٺو هو هُن! مان ستاويهہ سال ٻاهرين ۽ اندرين جيل ۾ رهيو آهيان. هو ستاويهہ سال

فقط اندرين جيل ۾ رهيو هو، پر ٻه هو شانت هيو ۽ سڀني کان وڌيڪ، دل جي ڀرپور همت سان، اڳ سان اکٽا ڪيون ويٺو هو، Possessed-Self هو. ماڻهو، هن کي ڏسي سوچڻ پيا تہ جيل ۾ ساڍه ستاويهہ سال رهڻ کان پوءِ بہ ڪوئي ايترو شانت رهي سگهي ٿو؟ آمريڪا مان نڪرندڙ رسالي ٽائيم جي رپورٽر لکيو آهي تہ هن جرمن ناول نويس گُنٽر گراس جي نازي جرمنيءَ ۾ آپارٿيل ڏڪار ۽ هنسا تي تقرير ٻڌي، وڏڪلاف هنول ڏانهن منهن ڦيرايو جو هن کي ڪوئي بن جو پراڻي Wood land creature تي لڳو. جمي ڪارٽر ۾ ساڪيات مدرتا (Likable sweetness) هئي جا تيڇ وان پئي لڳي، جيتوڻيڪ هو چيڙهالو ماڻهو آهي. سڀ ان ڳالهہ تي ويچار ڏئي رهيا هئا تہ ڏڪار ڇا آهي؟ ڇا ڏڪار هڪ ڪارو سج آهي (Black Sun) جيئن هڪ ليکڪ چيو آهي، پر اهو ڪاري سورج جو تصور ڇڻ نفرت کي وڌيڪ آسرو ڏئي رهيو هو، ڪنهن ڏڪار کي White Whale (اڇي ويسر) سان تشبيهہ ڏني. تشبيهون ڪهڙيون بہ هجن، نفرت تي بحث ڏاڍو مشڪل آهي، ڇوتہ نفرت هڪ اسرار بہ آهي ۽ ڪرفهمي بہ آهي. مون پنهنجي ڪتاب ’ڪي جو ٻيجل ٻوليو‘ ۾ لکيو هيو تہ:

اڻاهہ اڏما ڏڪار ۾ ها، ڏڪار جا پيار جي سڪي آ،
سوين امرڪيت آدميءَ جا، نہ چانڊنيءَ ۾ نہ پيار ۾ ها.

ان شعر ۾ بہ مون ان ڏڪار جي ڳالهہ ڪئي هئي، جا پيار جي سڪي آ. ان ڪري ڏڪار يا تہ ايتري ڪوڙهي ٿئي ٿي، جو سمجهہ کان متاهين ٿئي ٿي، جنهن جي ڇيد ۾ سقلتا نہ آهي، جيئن ڪلپنا دت جي ڪتاب ’چاٽگام جا انقلابي‘ ۾ نہ آهي، يا تہ اها بنهہ بي‌سمجهيءَ جو ڪارڻ ٿئي ٿي، جيئن تازو پاڪستان ۾ ٿيل دهشت گرديءَ ڪنهن ڪاري خمار جو تصور پئي آپاريو، جنهن جي آڪڙ موت سان ساز باز هئي. آسلو ڪانفرنس ۾ ڪوي ۽ ليکڪ جي آتم وادي Subjectivists هئا، سي ڏڪار جي جڙ ماڻهوءَ جي من ۾ ڳولي رهيا هئا ۽ جي ٻاهر واردي هيا.

Objectivists هئا، يعني اقتصاديات (Economics) جا ڄاڻو هئا، يا تاريخدان هئا يا قانون سان واسطو رکندڙ هئا، انهن اهڙا خيال هوائي سمجهي رد ڪري ڇڏيا ۽ ڌڪار جو سبب انسان جيءَ اردگرد ۾ ڏيکاريو ۽ ان وايو منڊل کي ڪوٺيو جنهن ۾ ماڻهوءَ جي آجيو ڪا هئي. جان ڪينٿ (John Kenith Gatbraith) چيو ته: Hard visible circumstances define reality يعني ته ڪٺن ۽ڏٺيون حالتون حقيقت جي شرح ڪن ٿيون. ايلينا بانر (Elena Bonner) جا جڳ مشهور آندري سخاروف جي وڏوا آهي، آن چيو:

Moral concepts are lovely but key is governing these things by Law.

يعني اخلاقي خيال ته پيارا آهن. پر هر ڳالهه جي ڪنجي اها آهي ته قانون سان حڪمراني ڪئي ڪجي.

وٺڪلاف هئول، چيڪوسلواڪيا جي صدر ته تقرير ڏيئي اٿين شروع ڪئي ته هن کي نفرت لاءِ دل ۾ جڳهه ڏي ڪانه آهي، جيئن سان چوان ته مون وٽ نفرت لاءِ دل ۾ ڪا جڳهه ڏي نه آهي. ڌڪار ۽ پيار ۾، خاص ڪري آنيت آتمڪ پيار ۾، گهڻو ڪجهه هڪجهڙو آهي. مثال طور پيار ۾، هئي ڪهن ڏي دل ۽ نظر جو ڪيي وڃن، ۽ پنهنجي سڃاڻپ کي ان سان واڪي ڇڏڻ جو عنصر موجود آهي. اهڙي طرح ڌڪاريندڙ به پنهنجي مراد لاءِ سدائين سيڏائيندو آهي، آن سان واڪيل هوندو آهي ۽ هن جو هر ڪرم انهيءَ اونداهي ڌڪار سان آپرندو آهي. ڌڪار ڪريل فرشتي (Fallen angel) جي صفت آهي. اها روح جي اها ڪيفيت آهي جنهن ۾ انسان خدا ٿيڻ چاهيندو آهي، پر انت جڏهن خدا تي ويچاريندو آهي ته ان نتيجي تي پهچندو آهي ته نفرت خدا نه آهي. محبت خدا آهي. علامتي ڌڪار سان پريل انسان کي هڪ گنڀير منهن هوندو آهي. هو غصو ڪندو آهي ۽ جلد بازي ڏيکاريندو آهي. ٻاڙا ٻول ٻوليندو آهي، چيخ پڪار ڪندو آهي، هن لاءِ پاڻ مان ٻاهر نڪرڻ دشوار هوندو آهي ۽ هو پنهنجو موڙ ڪيڻو ڏسي نه سگهندو آهي. ڌڪار تي ان ڪانفرنس جي ڪارروائي پڙهي، مان

ان نتيجي تي پهتس ته ان ۾ بحث جو موضوع نه رڳو ڏڪار هئي. پر آئيندي لاءِ اميد به هئي ۽ اميد ۾ اهو اهڃاڻ هوندو آهي ته جيون ۽ ان جي ڪارج، ڪي معنيٰ آهي. مونکي ائين لڳو ته هن نٽديءَ ڪنڌ ۾ به ڏڪار ڪرفهميءَ جي نشاني آهي ۽ آئيندي لاءِ آميد جي معنيٰ آهي. مون کي ائين لڳو ته شاهه، سچل ۽ سامي به ساڳي ڳالهه چوندا هئا ۽ انهن کي به اهڙي تاريخ ورثي ۾ ملي هئي، جنهن انهن ۾ ساڳيا جذبا اڀاريا هئا، جن جو اظهار اوسلو ڪانفرنس ۾ ڪيو ويو هو. ڇا شاهه لطيف جي دور ۾ سنڌ جي دشمن شاهه بيگ ارغون، مخدوم بلاول تي ڪفر جو الزام ڏئي، هن کي گهاڻي ۾ نه پيڙهيو هو؟ ڇا جهوڪ واري شاهه عنايت کي ان ڪري شهيد نه ڪيو ويو جو هن انسان جي انسان سان محبت ۽ هڪجهڙائي جو نعرو ٿي هنيو؟ اها تاريخ ئي ته انهن سٽون جي رچنا جو سبب هئي.

جنهجان پسيو جهوڪ، آيل سنگهارن ريءَ.

يـا

مون سي ڏنا ماڻهو، جنين ڏٺو پرين کي.

تاريخ جا ڪيترا نه اونداها دور ڏٺا هئا شاهه، سچل ۽ سامي؟

نادر شاهه جي حملي وقت شاهه جي عمر پنجاهه ورهيه هئي. سچل ٻارنهن ورهين جو هو ۽ سامي ڏهن ورهين جو هو. نادرشاهه، ميان نور محمد ڪلهوڙي جو وڏو پٽ محمد مراد ياب ۽ ٻه پٽ يرغمال طور (hostages) ڪري وٺي ويو هو. جڏهن ١٧٤٧ع ۾ نادر شاهه قتل ڪيو ويو، تڏهن ٻن سالن کان پوءِ نورمحمد جا پٽ ۽ پاڙو سنڌ موٽيا. ان وقت سچل ۽ سامي ويهن ۽ اٺويهن ورهين جا هئا ۽ جڏهن سنڌ جو وليعهد، محمد مراد ياب سنڌ واپس آيو، تڏهن شاهه لطيف جي عمر ٦٢ ورهيه هئي ۽ ان کان هڪ سال پوءِ هو گذاري ويو. ان ساري دور ۾ نه رڳو سنڌ ۾ ڌارين لاءِ ڌڪار هئي ۽ انهن جي خلاف جدوجهد هئي. پر ڪنهن حد تائين سنڌ ۾ هڪ ٻئي لاءِ مذهب جي نالي ۾ ڌڪار هئي ۽ جي اها ڌڪار نه هجي ته اڳتي هلي ٽالپور دور ۾ ٽائون ملي نه پيدا ٿي هئا. ساڳئي ٽالپور دور کي

Gul Hayat Institute

سنڌ جي نيم آزاديءَ جي دور ۾ شامل ٿو ڪيان. ان کان سواءِ به سنڌ ست سو سال آزاد رهي هئي- سومرا، سما، ڪلهوڙا آزاد حڪمران هئا ۽ سنڌي هئا. سنڌ هڪ State هئي. اهي حاڪم به عوام ۾ اها محبت پيدا ڪري نه سگهيا هئا، جا دين ڌرم جا ويچا واري ڇڏيندي آهي، پر ڪلهوڙا دور ۽ ان کان پوءِ جا شاعرهڪ Siesmograph يعني زلزلي ماپ جي اوزار وانگر ڏوڏا محسوس ڪري رهيا هئا. اهي پنهنجيءَ شاعريءَ جي ذريعي اها محبت پکيڙي رهيا هئا جا هڪ قوم جي فردن کي پنهنجي قوميت جو شعور ڏيندي آهي. پشڪن لاءِ ڪنهن چيو هو ته هو هر زار کان وڏو آهي. ائين شاهه لاءِ به چئي سگهجي ٿو ته هو سنڌ جي ڪنهن به بادشاهه کان وڏو آهي.

اها محبت اوهان کي پريم مارگ تحريڪ جي بانيءَ گور ڪنات، رامانند، رامانج، ڪبير نانڪ ۽ ميران تائين ملندي، پر ايتري رچي ريٽي ٿيل نه ملندي جيتري شاهه، سچل ۽ ساميءَ ۾ ملي ٿي. دراصل اها هڪ ٻئي سان محبت ۽ امن جي ڪيفيت هنن کي سنڌ جي ورثي مان ملي هئي؛ صدين جي ورثي مان ساڍا ٽي هزار سال ٻي-سيءَ کان اتاويهه سؤ ٻي-سي تائين، اسان وٽ جنگ و جدل جو ڪوئي نشان نه آهي. آريه جڏهن يورپ مان ايران ڏانهن آيا، تڏهن جنگ ۾ رڌل رهيا. سنڌ ۾ پهريان ٥٠٠ سال هو امن سان رهيا، جنهن وقت نه هنن ۾ Caste system هئي، نه هنن کي راجا جو تصور هو، نه فوج هئي. مذهب جو به ڪوئي واضح تصور نه ٿو ملي. فقط City states ٿيون ملن. اهو پيار، امن ۽ پاڻ‌ڇپي جو دور هو. خوشحاليءَ جو دور هو. B-C ٣٥٠٠ ۾ نه رڳو اسان ڪپهه پوکيندا هئاسين، پر آڏاڻو به اسان جي ايجاد هو. آڏاڻو جا هڪ مشين هئي، جنهن تي ڪپڙو ٺاهيو ويندو هو ۽ فخر سان مصر ۾ بادشاهن جون ممبون سنڌ جي ڪپڙي ۾ ويڙهيندا هئا. سڪندر اعظم هتانجي ڪپهه ڏسي حيران ٿي ويو هو ۽ ان کي Vegetable wool چيو هيائين ۽ هتان هاري يونان ڏانهن ڪپهه جي پوک لاءِ

موڪليا هيائين. بئنرجي ۽ جان مارشل موهن جي دڙي جو فقط هڪ نهه کوٽيو هو. جي موهن جي دڙي جي وڌيڪ کوٽائي ڪئي وڃي ۽ ان مان نڪتل مهرن تي لکيل لکت پڙهي وڃي ته اسان جي تهذيب عراق جي تهذيب کان به وڌيڪ قديم ثابت ٿيندي ۽ اسان جي قوم دنيا جي پهرين مهذب ترين (Most Civilized) قوم ليکي ويندي. هندمت هتي پروان چڙهي ۽ ان کان پوءِ سنڌ ۾ هندومت امن ۽ پيار آندو. نهروءَ Discovery of India ۾ لکيو آهي ته فرانس ۾ آندري مالرو جڏهن هن سان مليو ته هن کان پهريون سوال اهو ڪيائين ته ”نهرو! اهو ڪيئن ٿيو ته هندمت ڀارت مان چين، جپان وغيره ملڪن ڏانهن وڃي نڪتو ۽ رت جي ڦڙي وهائڻ کان سواءِ، هتي هندو مت ڇانئجي وئي؟“ نهروءَ جواب ڏنو ته ”اهائي ته اسان جي ڌرم جي خوبي آهي ته اهنسا ست نچوڙي، باقي ڦوڪ آچلائي ڇڏيندي آهي.“ مون کي Discovery of India پڙهي چاليهارو سال ٿيا. پر مان ڀانيان ته ان ۾ ڪم آندل لفظ لڳ ڀڳ ساڳيا هئا.

اوهان ته ڄاڻو ٿا ته هندستان ۾ ذهني انقلاب لاءِ وڏي ۾ وڏي ڪوشش ابوالفضل ۽ فيضيءَ ڪئي هئي، جي سيوهڻ جا سنڌي هئا ۽ اتفاق سان ٻنهي جي پيءُ جو نالو شيخ مبارڪ هو، جو منهنجو ڄم جو نالو آهي.

مونکي احساس آهي ته مون شاهه، سچل ۽ ساميءَ تي گهٽ ڳالهايو آهي. پر سنڌ تي وڌيڪ ڳالهايو، ڇو ته شاهه، سچل ۽ سامي سنڌ جو روح هئا، ۽ پيار، محبت ۽ امن جو شاعري ۾ اهو پيغام هئا، جو سنڌ جي تاريخ اسان کي ڏنو آهي. اهو پيغام اسان جي رڳ رڳ ۾ رچيل آهي ۽ اوهان سنڌ مان، پاڻ سان کڻي آيا آهيو. اهو ئي پيغام هو جنهن مونکان ٦٥ واري جنگ جي مخالفت ڪرائي هئي ۽ مون اهو نظم لکيو هو:

هي سنگرام
سامهون آ نارائڻ شيام!

ساميءَ جو گهر ته شڪارپور ۾ منهنجي اباڻي گهر ڪان سڌ ڀڌ تي آهي ۽ مون ڪيتري نوان سلوڪ سامي جي نالي لکيا آهن. مون ائين سمجهيو آهي ته سامي مون ۾ ائين آهي، جيئن سنڌ جي مٽي مون ۾ آهي. اهو ساميءَ جو گهر، شاه ۽ سچل جو روضو، سنڌ جي مٽي، سنڌ جو پاڻي، آنڊ جون لکون ۽ لاڙ جون هوائون اوهان کي اجا تائين ياد ڪن ٿيون. ڀارت جي ڪنهن به شاعر پنهنجي مٽيءَ سان محبت ۽ قوم پرستيءَ جي اهڙي ثابتي نه ڏني آهي، جهڙي سچو اهو چئي ڏني آهي:

ديس سچل دا شهر درازا مڪانا ملتان.

شاه لطيف کي دنيا جي جاگرافي جي پوري خبر ته نه هئي ۽ نه اهڙي خبر آن دور ۾ ڪنهن کي ٿي سگهي ٿي، پر هن کي اها خبر ته ضرور هئي ته هن نديءَ ڪنڌ جو دارومدار چوماسي تي آهي، ۽ برسات جي ضرورت سنڌ کي سيني کان وڌيڪ آهي. تڏهن هن اها سٽ چئي هئي 'اندر جنين آج، پاڻي آڇيو تن کي،' جيئن روميءَ چيو آهي.

تشنگان گر آب جويند درجهان،
آب مي جويد به عالم تشنگان.

(يعني ته نه رڳو آڇايل پاڻيءَ جي ڳولا ۾ سرگردان هوندا آهن، پر پاڻي به آڇايلن کي ڳوليندو وتندو آهي.)

مان شاه جي ڀڏل سڏل جاگرافيءَ جي ڇاڻ واريون سٽون ڪڍي، اوهان کي فقط هن جون اهي سٽون ٻڌايان ٿو، جي هن نديءَ ڪنڌ لاءِ لکيون هيون، جنهن جو سير سفر ڪنهن حد تائين هن ڪيو هو ۽ آهي آهن:

وچون وسڻ آئيون، چوڌس ۽ چوڌار،
ڪي دهليءَ، ڪي دکن، ڪي گڙن مٿي گرنار،
ڪن جنبي جسلمير تان، ڏنا بيڪا نير بڪار،
ڪنهين ڀڄ ڀڄائيو، ڪنهين ڍٽ مٿي ڍار،
ڪنهين عمر ڪوٽ تي وسايا ولهار.

....

سائينم! سدائين ڪرين مٿي سنڌ سڪار،
دوست، تون دلدار، عالم سڀ آباد ڪرين!

اها آهي سنڌ جي آسيس، عالم سڀ آباد ڪرين، اها آهي اسان جي ۽ اڇين سپيتا جي پڪار، جا اڄ ڏائين گونجي ٿي ۽ ڇڙ ڇڙي ٿي ته نفرت نفرت کي جنم ڏئي ٿي. اسان نفرت مان نٿا چاهيون، اسان نٿهن کان ڇوٽيءَ ڏائين محبت آهيون. اسان سيما جي هن پار آهيون، يا سيما جي هن پار، هر اهو ساهوارو اسان جو ڀاءُ آهي، جنهن کي اسان انسان چئون ٿا.مان پنهنجو شعر ورلي ڪنهن تقرير ۾ ڏيندو آهيان، پر هتي پنهنجون ٻه سٽون هڪ ڏائن کان سواءِ رهي نه ٿو سگهان.

اسان سنڌ وارن ازل کان 'ايـڪ'
ڪنهين لاءِ منڊي سمائي نه من.

اهو آهي اڄ ڏائين انهيءَ مٽيءَ جو پيغام جنهن شاه، سچل ۽ ساميءَ جهڙا عظيم شاعر پيدا ڪيا آهن، جن جي نالن کان دنيا ۾ ٿورا واقف آهن پر جن جهڙي امن ۽ پيار جي پيغام سان اڄوڪي دنيا گونجي رهي آهي. انگريز شاعر وليم بليڪ (William Blake) جو خود شاه، سچل ۽ ساميءَ جي طبيعت وارو وحدت الوجودي يا ويدانتي شاعر هو، ان جو چوڻ هو ته ڪلاڪارن يا ڪوين کي Divine Vision يعني ايشوري درشٽي يا رحماني مشاهدو مليل آهي، ۽ اهي Etemal Momemt ۾ گهارن ٿا، انادي پل ۾ يا ابدي لمحي ۾ گهارن ٿا، جو ته ان وقت ئي شاعر جو ڪارڻ پورو ٿئي ٿو ۽ وقت جا سارا وڏا واقعا شروع ٿين ٿا يا تصور ۾ اچي سگهن ٿا، فقط هڪ پل ۾، دل جي هڪ ڌڪ ڌڪ ۾.... اهو پل جڏهن پرهه پارون ٿي اچي ۽ ان جون سڳنڌون ڦهلجي وڃن ٿيون، هڪ ٻهاڙي جهرڻي وانگر آهي، جو صاف سنگ مرمر جي ڏارا مان وهي نڪري ٿو ۽ ان کي شاعر جي آبدي مشاهدا آنساهن ٿا.

اها ڳالهه هر دؤر ۾ مڃي وئي آهي، غالب چيو هو ته:

آتي هين غيب سي يه مضامين خيال ۾،
غالب صرير خامه نوائي سروش هي.

اردوءَ ۾ خامہ قلم کي چوندا آهن ۽ سروش جبريل يا انهيءَ فرشتي کي چوندا آهن جو پيغام پهچائيندو آهي. يعني اي غالب! هي مضمون غيب مان خيال ۾ اچن ٿا، ڪاغذ تي قلم جو آواز ڇڻ فرشتي جو سڏ آهي.

مان اڳئين ڀيري جڏهن لنڊن ۾ ٿيمز ندي جي ڪناري تي بيٺو هوس تہ T.S.Eliot جون هي سٽون منهنجي ڪنن ۾ پڙڻ لڳيون هيون.

under Brown fog of a winter dawn,
A crowd flowed over london bridge,
I had not throught death had undone so many

(مايا روپي شهر،
سياري جي ناسي ڌند ۾،
هڪ انبوهہ لنڊن جيپل تان وهي رهيو آهي، ڪيترا نہ ماڻهو آهن.
مون ڪي سڌ نہ هئي تہ موت ايترن کي ختم ڪري ڇڏيو آهي.)

اهڙيون سٽون هڪ ٽڪ بند لکي نہ سگهندو آهي،اهڙيون سٽون الهام وانگر ايندڙيون آهن. اٿين ماسڪو ۾ مون کي ماڻڪو فسڪيءَ جا شعر ياد آيا هئا ۽ استنبول ۾ ناظم حڪمت جا. انهن شاعرن جا سياسي نظريا الڳ هئا، پر انهن ۾ هڪ شيءِ ساڳي هئي. انهن اهي شعر انهيءَ اناڌي پل ۾ رچيا هئا. جڏهن وقت ٻيهجي ويو، جڏهن اهڙي ڪائي شڪتي هنن جي مت ۾ اچي وئي ٿي، جا هن سنسار کي هلائي رهي آهي. هو خلقڻهار آهن ۽ خدا وانگر پنهنجي دنيا خلقڻ چاهن ٿا. دنيا جا خدا، جي دنيا کان وڌيڪ پائيدار آهي. هزارين سال ٿي ويا آهن، پر هيلن هومر جي شاعريءَ ۾ زنده آهي، شڪنتلا ۽ اروشي، ڪاليداس جي ڪويتا ۾ امرتا پائي چڪيون آهن. شاهہ ۾ تہ اوهان کي مومل، سسئي، ليلا، ڪؤنرو، سهڻي ۽ مارئي، موکي متارا، جيڪرا جاڳندا نظر اچن ٿا ۽ سامي ۾ بہ ساڳيا

Gul Hayat Institute

اوڌوت، ساڳيا ڪاپڙي نظر اچن ٿا، جن ڪام ترشنا کي تياڳي ۽ هن سنسار کي تچ سمجهي ريٽي ڇڏيو هو ۽ جن جو ٻـڙلاءُ اڄ به انسان ۾ آهي، ۽ سچل انهيءَ سچ جو ڳولائو هو جنهن ڏين ڌرم جي آپاريل ڏڪار کي ريٽي، ڏنڌ ۾ سچ جو سچ آپاريو هو. انهيءَ شاعريءَ ۾ مٽيءَ جي اها مهڪ هئي جا اوهان سان اڄ به سات آهي اهو سنڌوءَ جو پاڻي جنهن توهان ۽ اسان جي سرير کي مٽيءَ سان ملي ڏاهيو هو. اهـا هوا جنهن ۾ سنڌ جون صدين جـون آتمائون ڦرنديون وتن ٿيون، اهي پکهر ڦڙا ۽ رت ريـلا جي توهان ۽ اسان ۾ ساڳيا آهن ۽ جن سنڌي سماج جي اڏاوت ڪئي هئي، اهي سڀ ڳالهيون شاه، سچل ۽ ساميءَ جي شاعري ۾ سمايل آهن. اسان شاه ۽ سچل کي ساميءَ کان ڪڏهن به ڌار نه سمجهو آهي، ڇوته سامي به سنڌ جون صديون آهي، جي ويدڪ دور کان به ڪيترو وقت اڳي جون آهن، اهي چيتنائون، اهي چنتائون جي ساميءَ جي ڪويتا ۾ آهن، اهي سنڌي سڀيتا جو اٽوٽ حصو آهن، اسان انهن کي اوپريون نٿا سمجهون، توڙي اوهان هتان جي ڌرتي اپنائي آهي. اوهان مان ويجهي چڪ ۾ جيڪي به سنڌ ڏسي آيا آهن، اهي ڄاڻن ٿا ته اسان جي نئين نسل کي شاه، سچل ۽ ساميءَ سان ڪيترو نـه پيار آهي، انهن کي پنهنجي ڌرتي ۽ سڀيتا ڪيتري نـه پياري آهي ۽ ان جي آئينڊي جو ڪيترو نه اونو آهي! مون دنيا جا سڀ شاعر لڳ ڀڳ پڙهيا آهن، پـر مان ڀانيان ٿو ته منهنجي ديس جـي ڪويتا نهايت اوچي آهي ۽ دنيا جـي ڪنهن بـه ڪويتا سان ٻيٽي سگهجي ٿي. ڪيئي سال اڳ جڏهن مون شاه جي پوري رسالي جو اردو نظم ۾ ترجمو ڪيو هو ته ان تي مهاڳ لکڻ کان اڳ مون ڊاڪٽر سورلي جو هڪ ڪتاب آمريڪا مان گهرائي پڙهيو هـو. ان ڪتاب جو نالو Musa Pravagens هو. اهي لفظ انگريزيءَ جا نه آهن ۽ مان ڀانيان ٿو تـه انهن جي معنيٰ Tribute to the Muse آهـي. ان ڪتاب ۾ هن دنيا جي ڪيترن ئي ڪلاسيڪي شاعرن جـا ترجما ڏنا آهن، انهن ۾ لئٽن ۽ گريڪ شاعر به شامل آهن، جرمن شاعر به،

Gul Hayat Institute

آهن، عرب ۽ ايراني به آهن، اردوءَ جو علامه اقبال به شامل آهي ته سنڌيءَ جو شاه لطيف به. ڊاڪٽر سورلي وڏو Linguist هو ۽ هن اها شاعري اصل ۾ پڙهي هئي ۽ ڪتاب ۾ هڪ پاسي کان اصل شعرڏنو اٿائين ۽ ٻئي پاسي کان ان جو انگريزي ترجمو ڏنو اٿائين. مهاڳ ۾ لکيو اٿائين ته انهيءَ مجموعي ۾ شامل ڪيل شاعرن ۾ شاه لطيف سڀني کان وڏو آهي.

منهنجا ڀائرو ۽ ڀينرون! اوهان جتي به هجو، خوش هجو، اها سڀيتا جا اوهان اسان وٽ ڀتي ڇڏي، يا اوهان پاڻ سان هٿي آندي آهي، اها املهه آهي. اسان ته سنڌ جي ڌرتي جي اڻمٽ ڇاپ آهي، ان اهو پيار جو سنديش ڏنو آهي، جنهن جي کوٽ ۾ هيءَ ڏڪار سان پريل دنيا اڄ به هٿوراڙيون هڻي رهي آهي. اڄ به ساري دنيا ڇڙ ڏڪار جي گهيري ۾ آهي. اڄ تائين يهودي مئيدانڪ ۽ آوشونس واريون ڪئمپون وساري نه سگهيا آهن، جتي نازي جرمني ۾ لکين يهودي گئس چيمبر ۾ ماريا ويا هئا ۽ توڙي نيورمبرگ وارا مقدما ختم ٿي چڪا آهن ۽ ان جو پوئيون قيدي هرمن هيس چاليهه سال قيد ڪاٽي مري چڪو آهي ۽ جيتوڻيڪ اولهه ۽ اوڀر جرمني هڪ ٿي ويا آهن ۽ جرمني نيٽو جو ميمبر آهي، تڏهن به نفرت جا شعلا مڪمل طوراجا اجهاميا نه آهن ۽ انسان انسان کي معاف نه ڪيو آهي. ان ڪري ٿي ڪجهه مهينا اڳ اوسلو ۾ اها ڪانفرنس ٿي جنهن جي مون اڳ ڳالهه ڪئي آهي.

ليننگراڊ ۾ منهنجي هڪ پاڪستاني همسفر مون کي ٻڌايو هو ته هن کان گرداسپور جا واقعا اڃا وسريا نه آهن ۽ هوءَ اهو وساري نه سگهي آهي ته انسان بنيادي طرح ظالم ۽ وحشي آهي ۽ هن کي ٻگهڙ جا ننهن ڏبا ته هو تهنجون اکيون ڪڍي وجهندو. ان تي مون هن کي چيو هو ته ورهاڱي وقت سڀئي وحشي ٿي پيا هئا ۽ ان ڪري ان دور ۾ ڪرشن چندر پنهنجي ڪتاب جو نالو ’ٽي هم وحشي هين‘ رکيو هو. پوءِ به ورهاڱي وقت توهان سنڌي قوم سان وحشت يا درندگيءَ جا واقعا منسوب نه ڪري سگهندين.

جن جي ڪري اسان ڪنهن شرمندگيءَ سان ڪنڌ جهڪائڻو پوي. هاڻي ته دنيا کي ڀرپور احساس ٿيو آهي ته انسان پنهنجا مسئلا پيار سان ئي حل ڪري سگهي ٿو ۽ نفرت ڪنهن به مسئلي جو حل نه آهي. حافظ چيو آهي:

فنا پذير بودهر بناڪ مي بيني،
بجز بنائي محبت ڪه خالي از خلل است،
يعني ته هر بنياد فنا ٿي وڃڻو آهي.
سواءِ ان بنياد جي جو خلل کان خالي آهي.

آخر اسان ڪيسين، اٽيلا، هٽلر، اسٽالن ۽ خميني پيدا ڪندا رهنداسين ۽ نيٺ ته دنيا ۾ پيار جا پيغمبر پيدا ٿيندا ۽ هڪٻئي لاءِ ڌڪار ختم ٿي ويندي!

ساميءَ جي هيءَ سٽ ڪيتري وقت کان منهنجي دماغ ۾ ڦرندي رهي آهي ۽ اهڙي سٽ وراڻي ڪنهن شاعر لکي آهي:

سِڪن سڱر ٽوڪ، لڪن ٽنهن کان اڳرو.

ڇا اسان رڳو سڪندا رهنداسين ۽ لڪندا رهنداسين؟ مان ان ڏينهن جي انتظار ۾ آهيان ته ڪڏهن ٿو ڪوئي اچي جنهن جا چپ عيسيٰ وانگر پرندڙ ٽانڊن سان پاڪ ڪيا ويندا ۽ هو سچو سچ چئي ڏيندو؟

في الحال مان هيءَ تقرير 'سُر سامونڊي' مان ڪجهه بيتن سان ختم ڪيان ٿو:

مون آئي تڙ پاس پرين پکيه ڇوڙيا،
هو الله آهار اوهريا، آنءُ دم دم دعا ڪنديَاس،
آس نه لاهينديَاس، موٽي ايندا مون ڳري،
مون آئي تڙ وٽ، پرين پکيه ڇوڙيا،
ڪا مون ۾ ڏي کٽ، نه ته سڄڻ سپاجها گهڻو.

نوٽ: اوسلو ڪانفرنس جي باري ۾ مواد آمريڪي رسالي 'ٽائيم' تان ورتل آهي. (اياز)

٢٨ فيبروري تي حيدرآباد ۾ ٿيل سنڌيائي تحريڪ جي مشاعري ۾ ڪيل صدارتي تقرير

محترم رسول بخش پليجو، سنڌيائي تحريڪ جون پيارون ۽ پيارا حاضرين.

مان مشاعري جو شاعر نه آهيان ۽ جيستائين ڪنهن مشاعري کي، اڄوڪي مشاعري وانگر، مقصديت نه هوندي آهي، آءٌ ان ۾ شريڪ نه ٿيندو آهيان. اڳي سنڌ ۾، سانگي ۽ گدا کان وٺي خليل ۽ واصف تائين جي مشاعرا ٿيا، انهن ۾ فقط قافيه پيمائي ڪئي ويندي هئي ۽ سا به بقول مولانا گرامي، مير ۽ مومن کان وٺي داغ دهلوي ۽ امير مينائيءَ جا اردو ديوان ڏسي، انهن جي غزلن مان قافيا اُتاري، اردو غزل جي تشبيهه ۽ استعاري جي مٽي پليت ڪئي ويندي هئي. اهي گل ۽ بلبل جي ڳالهين ڳائڻ وارا شاعر، جن کي نه دنيا جي شعر و ادب جي ڄاڻ هئي نه اها خبر هئي ته انهن جي چوڌاري ڇا وهي واپري رهيو آهي، ون يونٽ جا ادبي ٽوڏيون ٿيا ۽ ته بيٺا ۽ جڏهن انهن سنڌ جي آزادي پسند شاعريءَ جي ڀرپور مخالفت ڪئي، تڏهن رسول بخش پليجي پنهنجو شاهڪار ڪتاب ’انڌا اونڌا ويڄ‘ لکي، انهيءَ جي معنيٰ شاعريءَ جي قلعي کولي وڌي ۽ ان جي نظرياتي ڍونگ کي ڍاهي ڍير ڪري وڌو. اڄ واري مشاعري کي اوهان قومي مشاعرو چيو آهي ۽ چڱو جو اوهان ايئن چيو آهي ڇو ته اوهان لاءِ قوميت جي ڀرپور احساس ۽ انهي شعور جي ضرورت آهي جو اوهان کي پنهنجي تقدير جي ٽوڙ تائين پهچائيندو. پليجي صاحب اوهان کي باربار ٻڌائي جا بيت پڙهائي آنساهه ڏياريو آهي ڇو ته ٻڌائي سنڌ جو ماضي ۽ مستقبل به آهي ۽ اوهان جي حال جو آئينو به آهي.

سنڌ جي جديد شاعريءَ پنهنجي ماضيءَ سان نه رڳو ٻي

Gul Hayat Institute

دنيا جي جديد شاعريءَ وانگر رشتو منقطع نہ ڪيو آهي پر آن کي صدين جي ادبي حاصلات سان بہ جوڙيو آهي ۽ دنيا جي جديد ادب سان ڪلهوڪلهي سان ملائي، پنهنجي لاءِ اڻين راهہ هموار ڪئي آهي، جيئن تين دنيا جا پيا ديس ڪري رهيا آهن.

مان تازو پارت مان موٽيو آهيان ۽ آنان جي ٻولين ۽ فرقن خاص ڪري امبيڊڪر جي پوئلڳن جي دلت ساهت جو مون چڱيءَ طرح مطالعو ڪيو آهي ۽ آن مظلوم فرقي جي زهرخندکي چڱيءَ طرح پرجهيو ۽ پروڙيو آهي. مان اوهان کي يقين ٿو ڏياريان تہ سنڌي شاعري پارت جي ڪنهن بہ پرانت جي شاعريءَ کان پٺتي نہ آهي، بلڪ ڪافي اڳڀرو آهي. پاڪستان ۾ تہ سنڌي شاعريءَ جي افضليت اڳ ئي تسليم ٿي چڪي آهي ۽ فيض جهڙي شاعر ان جو اعتراف ڪيو آهي. اوهان جا نوجوان شاعر هن وقت جيڪي لکي رهيا آهن، آهو اڳتي هلي، سنڌ جي تهذيب ۾ چوٽي ڦل وانگر نظر ايندو.

هن وقت گهڻيءَ ڀيٽ پرائيءَ ڪري، آمريڪا ۽ يورپ ۾ شاعري لاءِ آهو آنساهہ نہ رهيو آهي، جو والٽ وٽ مئن، مائڪو- نڪسي ۽ لوئي آراڪون واري زماني ۾ هو. اڄ ڪلهہ ٽين دنيا جي شاعري پڙهندڙن کي وڏيڪ متاثر ڪري رهي آهي. شاعري هروڀرو سماجي مسئلن جي حل جو ذريعو نہ آهي، پر جيستائين ڪنهن ديس جو وجود ئي خطري ۾ آهي، آها پاڻ کي آنهن مسئلن کان پاسي نہ ٿي رکي سگهي. بمبئيءَ ۾ منهنجي دوست ڪنهي ساماٽائيءَ مون کان پڇيو هيو تہ جڏهن اهي سماجي مسئلا حل ٿي ويندا، جن تنهنجي شاعريءَ کي آلجهائي رکيو آهي تہ پوءِ تنهنجي شاعريءَ جو ڇا ٿيندو؟ مون هُن کي چيو هو تہ منهنجا هموطن اهو سوال تہ پنهنجي زندگيءَ جي باري ۾ بہ نہ ٿا پڇن تہ جي اسان نہ بچياسين، تہ پوءِ سنڌ آزاد ٿي تہ ڇا، نہ ٿي تہ بہ ڇا! دراصل جي سنڌ جو وجود خطري ۾ آهي تہ آن جي ٻوليءَ جو وجود خطري ۾ آهي ۽ جي ڪنهن وقت سنڌي ٻولي ئي نہ رهي، تہ منهنجي سنڌيءَ شاعريءَ

جي اهميت گهٽجي رهندي! مون مشهور ڪهاڻي نويس لعل پشپ کي به ساڳي سوال جو جواب ڏيندي چيو ته ـ جي سو سالن گذرڻ کان پوءِ ڪنهن به شاعر جون سؤ سٽون امر سمجهيون وڃن ته هو عظيم آهي ۽ اوهان کي وليم شيڪسپيئر ۾ به اهڙيون سؤ سٽون ئي نه ملنديون جيئن اسان جي شاهه لطيف ڀٽائيءَ ۾ موجود آهن جي اسان جي روح ۾ اڄ به ائين ولوڙا وجهي رهيون آهن جئن چاڏين ۾ مانڌاڻيون وجهنديون آهن. موجوده سماج سان واڳجي، شاعري پيغمبري نه رهندي، اها ڳالهه مان مسترد ڪيان ٿو.

مون کي ته پاڪستان جي هر صوبي لاءِ بنيادي حل اهو ئي نظر اچي، جيڪڏهن پنجاب انگريز سامراج جي مسلط ڪيل تهذيبيءَ غلاميءَ سان نجات حاصل ڪري ۽ ان چڪر مان ٻاهر اچي، جنهن ۾ اڄا تائين هو هٿوراڙيون هڻي رهيو آهي ته ـ هو پنهنجو تشخص ٻاڻي سگهندو جو هو اڄ وڃائي ويٺو آهي، ۽ پاڪستان جا چارئي صوبا بخوبيءَ هڪ ٻئي جي ويجهو اچي، هن اتر اولهه برصغير جي جمهوريت صحيح معنيٰ ۾ هلائي سگهندا.

مزاحمتي شاعري (Poetry of Resistence) جي تيستائين اهميت آهي جيستائين ظلم آهي. نازيءَ جرمنيءَ ۽ فرانس جي والار جي لوئي آراگون، آندري بريٽون (Andre Breton) ۽ پال الووار جهڙن سنن شاعرن مخالفت ڪئي هئي چو ته آن دؤر جـي نجات نازي جرمنيءَ جي خاتمي ۾ هئي، انهن ۾ لوئي آراگون ڪميونسٽ هـو ۽ آندري بريٽون ۽ پال الووار سرريل (Surreal) شاعر ها ۽ ماورائي حقيقت پسنديءَ کي فن جو سرچشمو سمجهندا ها. سوچ جي بنيادي اختلاف جي باوجود هو اهو سمجهن پيا تـه هٽلر جو مين ڪئمپف (Mein Campf) ۽ ان جـي زير اثـر تصنيفون ۽ خيال انسان کي اونداهيءَ ڏانهن ڌڪي رهيا ها ۽ تهذيب جي آها مشعل وسائي رهيا ها جا سقراط کان وٺـي برگسان تائين ٻاري وئي هئي. آن دؤر ۾ لڪيل هسپانوي شاعر آلبرٽيءَ جو هـي نظم ڪهڙو نـه آنساهيندڙ هو، ”آف! اسان هن ڪاريءَ رات کي ڀاسيرو ڪري نه

ٿا سگهون! هي سڀ سال خوف ۽ هراس جو ڪُنڊو آهن، جنهن کي ٽوڙي اسان آنهيءَ روشنيءَ کي اُجاگر ڪيون، جا اسان چاهيون ٿا ته موجود آهي ۽ چاڪاڻ جو اسان اهو چاهيون ٿا، اسان اڪٽي وڌون، گيت ڳائيندا وڃون، موت ٽائين.“

منهنجا دوست جيڪي ترهو رکو ٽانگهي ۾ ٽاٽي ٻڌن ٿا ۽ جن جي نظر اونهي جي انت تي نه ٿي وڃي، ڪڏهن منهنجيءَ اُنهي شاعريءَ تي حيران آهن جا ٿوري وقت لاءِ ڌرتيءَ کي ڇڏي، آڪاس سان اوري ٿي. منهنجو هن کي اهو جواب آهي ته اهڙي شاعري منهنجي عمر جي تقاضا آهي جا سرحد تي پهچي چڪي آهي ۽ اڪٽي ڏند ۾ ڪوري ڏسي ٿي. پر ان جي باوجود منهنجي پوئين دؤر جي شاعريءَ جو به ڪافي حصو هن ڌرتيءَ ۽ ديس جي ڏک درد سان واڪيل آهي ۽ اُن کي ئي اوليت ڏني رهي رهيو آهي اها ٻي ڳالهه آهي ته هن عمر ۾ مون کي اڪٽي جي اون لازمي آهي، اوهان جي جواني ته پنهنجي جدوجهد ۾ مصروف آهي ۽ هن پيٽ ٻڪٽي جڪڙيل جنهنجوڙيل ديس جو اُئندو اوهان کي ئي اُجارڻو آهي.

اوهان پيٽ ڏليءَ کي ئي ڏسو جو هن ديس جو وڏي ۾ وڏو شاعر آهي. هن جي ڪجهه سٽن ۾ ئي خاص سنڌ جو نالو آيل آهي جن مان:

”سائين! سدائين ڪرين مٿي سنڌ سڪار

۽ صديون ٿيون آهن ته اُها سٽ اسان تي مينهن جي ڌار وانگر وسندي رهي آهي. اوهان کي اهو نه وسارڻ گهرجي ته پڪاسو جي ڪيوبزم ۽ سرريلزم سويٽ روس لاءِ ڏهي ۾ ڏڪريون هئي پر هن جي تصوير ’امن جي فاخته‘ انسان ذات لاءِ بين الاقوامي سمبل ٿي چڪي آهي، جنهن کي روس به پنهنجن پروگرامن ۾ ڪم آندو آهي.

مون اصل موضوع کان هٽي، هي ڳالهه ان لاءِ ڪئي ته اوهان پلي فن کي سنڌ لاءِ ڪم آڻيو جيستائين اُن کي ان جي ضرورت آهي، پر اهو نه وساريو ته فن ڪار هدا جي عجيب خلقت آهي، روبات نه آهن، ڪنهن ڪسيل پٽيل رڪارڊ وانگر ساڳو گيت ته

ڳائيندا آهن، پر اُنهن کي پنهنجي تخليقي انفراديت به آهي، جنهنجو احترام واجب آهي ڇوته هو اوهان کي ڪجهه ڏين ٿي ٿا، اوهان کان ڪجهه گهرن ته نه ٿا. ها، اُنهن مان اوهان اها جائز توقع رکي سگهو ٿا تہ هو اوهان جو قلمي ساٿ ڏين. پر جي وڏيڪ صليب کڻي هنن جا ڪلها ڏکندا هجن، تہ اُنهن جي عمر ۽ عرصه دراز جي اذيت کي خيال ۾ رکو، ۽ ان جي توقع نہ رکو تہ هو به اوهان سان ڪڙين ۽ ڪوٺن ۾ حصيدار ٿين. ائين برابر آهي ته هر خون جو ڦڙو فلسفي جي ڪوڙين ڪتابن کان ڳرو آهي، پر ساڳي وقت اها به حقيقت آهي تہ هڪ عارفانہ نظر هزارين مشعلون ٻاري ٿي جنهن سان رستا جڳ مڳ ٿي وڃن ٿا، جن ۾ اهي رت ڦڙا اڪيچار سجن وانگر چمڪن ٿا.

منهنجون ڀينرون، منهنجو اوهان کي اهو پيغام هي تہ اوهان جيڪي سنڌ کي مارئيءَ سان تشبيهہ ڏيو ٿيون، اهو نہ وساريو تہ آها پنهنجي گهڙي سان ڪوهہ تي واپس نہ پهتي آهي ۽ جهڻن اکيون متي ڪٽي ڏسي ٿي، ڪوٽ جو ديوارون اکي کان اوچيون ٿينديون وڃن ٿيون، حد نگاہ تائين.

پر اهو به ڇاٽي ڇڏيو تہ دنيا ۾ جبر کي پايندگي نہ آهي. دنيا ڦري رهي آهي، ۽ ويجهي مستقبل ۾ گهڻو ڦري ويندي ۽ اسان به اُن جي اثر کان پري نہ آهيون.

پٽائيءَ جي سٽ منهنجي ڪنن ۾ گونجي رهي آهي:

ٿو جا پائڻي آڇ، تنهن پاڻيءَ پُٺا ڏينهڙا

ان سٽ کي صديون ٿي ويون، پر اُها اڃا تائين ائين اڄي اَجري آهي جيئن پنهنجي تخليق وقت هئي. سچي شاعريءَ کي جُهريون نہ پونديون آهن ۽ صديون ان جي معصوميت کي برقرار رکنديون آهن، پر اهڙي شاعريءَ لاءِ Laser beam جهڙيون نظرون گهرجن جي مستقبل ۾ پهچي وڃن، جا هر ڪنهن جي وس جي ڳالهہ نہ آهي.

Gul Hayat Institute

مان هن صدارت کي پنهنجي عزت افزائي سمجهان ٿو ۽ ان لاءِ اوهان جو ٿورائتو آهيان. دراصل هيءَ گڏجاڻي مشاعرو ڪينهه آهي، ۽ ساڳي آنهيءَ مقصد لاءِ ميڙ آهي جو نثر ۾ اظهار کان پوءِ نظم ۾ پنهنجو اظهار ڪري رهيو آهي.

Gul Hayat Institute

خاکوءِ مھاگ

Gul Hayat Institute

Gul Hayat Institute

محمد عثمان ڏيپلائي منھنجو محسن

محمد عثمان ڏيپلائي تي لکيل خاڪو جو ١٩٩٠ع
جي سهڻي رسالي ۾ ڇپيو

نہ ڄاڻان تہ ڏيپلائي جو نالو ٻڌي مون کي چو- اين- لائيءَ جو نالو ڇو ياد ايندو آهي! شايد انهيءَ ڪري، جو ٻنهي نالن جو ٻڌڻ اڌ ساڳيو آهي. يا انهيءَ ڪري جو ڏيپلائيءَ جي طنز و مزاح ۾ چيني طنز مزاح جي خوشبوءِ آهي، جا ٣ کان ٦ صدي قبل از مسيح تائين جهوني آهي ۽ جنهن جو اظهار ڪهاڻين ۽ تمثيلن ذريعي ٿيل آهي.

ڪنفيوشس يونان ۾ سقراط جي جنم کان ڏهاڪو سال اڳ، سن ٥٥١ قبل از مسيح ۾ ڄائو هو ۽ ان ۾ بہ ساڳيو مزاح ٿو ملي، جو يوناني- رومي روايت (Greco-Roman Tradition) ۾ پوءِ پيدا ٿيو. ڪنفيوشس ان جو حصو آهي، جنهن ۾ ڏيپلائي صاحب جي دؤر وانگر، ڪافي مونجهارو، اڻ ٻڌت ۽ تانگهہ هئي. مون کي ڏيپلائي صاحب جي چهري تي لٽڪيل مُرڪون ڏسي، ڪنفيوشس جي ياد ايندي آهي.... ۽ ڏيپلائي صاحب جو طنز ۽ مزاح وري ڪنفيوشس کان اڳ ۽ هن کان پوءِ واري چيني طنز ۽ مزاح جي ياد ڏياريندو آهي، جنهن ۾ اديب، لطيفا ٻڌائي، انهن سان پنهنجي ورونڌي ڏر کي ڦهہ ڪري ڪيرائيندا هئا، ۽ انهن ۾ پنهنجا مَتا چڱيءَ طرح سمجهائي سگهندا هئا يا جن سان هو پنهنجي بيان کان ٻاهر، ۽ باطني سچ بہ چئي سگهندا هئا.

ست واري ڏهاڪي ۾، جڏهن سنڌي روزاني اخبار ’مهراڻ‘ جو ايڊيٽر سردار علي شاه منهنجي ۽ مون سان گڏ سنڌ جي ترقي- پسند ادب جي خلاف، اسلام ۽ ديني حميت ۽ غيرت جي نالي ۾

ڪات ڪھاڙا ڪنيا ھئا، ۽ روز اداريہ لکندو ھو ۽ ڪالم لکارائيندو ۽ پنھنجي اخبار ۾ شايع ڪندو ھو، تڏھن حيدرآباد ۾ منھنجي ملاقات ڏيپلائي صاحب سان، جويي صاحب جي معرفت ٿي ھئي. ان پھرئين ملاقات ۾ ئي مونکي، ھن سان رفاقت جو احساس ٿيو ھو ۽ ھن سان عقيدت ۽ محبت ٿي ويئي ھئي. پوءِ حيدرآباد ۾ ھن سان اڪثر ھر انھيءَ ادبي نشست ۾ ملاقات ٿيندي ھئي، جنھن جي صدارت لاءِ مون کي گھرايو ويندو ھو. اُن دور ۾ ڪنھن دعوت تي يا رنز يا فاران ھوٽل ۾ منھنجي رھائش وقت ملاقات ٿي ويندي ھئي ۽ ھن جي محبت جو فيض حاصل ٿيندو ھو.

جويي صاحب ڏيپلائي صاحب کي ھڪ مضمون 'محمد عثمان ڏيپلائي- اسان جو بزرگ ساٿي' ۾ لکيو آھي:

”ڳالھ مان ڳالھ ڪيئن ڪو ڪاڻن سکي. ھتي جي ڳالھ ٻڌندي ٻڌندي، ڪين اھڙي ڪا نئين، تز ۽ تکي ڳالھ ياد اچي ويئي ت..... بس ڪجھ ڪنگھڪار، ڪجھ نڙيءَ جي صفائي ۽ ڪجھ ٺھڪ ٻڌبو ۽ ڏيپلائي صاحب جي اصلي سون جھڙي صاف ۽ اصلھ ڪا ڳالھ، ڪو ٽوٽڪو، ۽ ڪو نئون نقل نذير شروع ٿي ويندو.... رڳو تھن ڏينھن آءٌ ۽ ڏيپلائي اڪيلا ويٺا ھئاسين تہ ڪنھن ريت ڪو ڳدڙ جو نقل ڇڙي پيو، پوءِ تہ ڏيپلائي صاحب ڳدڙ جا ايترا نقل ۽ ٽوٽڪا ٻڌايا، جو دل ۾ آيم تہ، ڪنھن تازه دم نئين ٿھيءَ جي ليکڪ کي چوان تہ ھڪڙي ڪنھن وڏي ڪتاب جي ترتيب ھٿ ۾ ڪٺي، جيڪا سنڌي سماج جي لوڪ- ڏاھپ، جيڪا اٿين ڳدڙ کي لوڪ- ڪردار بڻائي، بيان ڪئي ويئي آھي، اُھا ان ۾ جمع ٿئي ۽ ھميشه لاءِ محفوظ ڪئي وڃي.“

ڏيپلائي صاحب جي مزاج ۾ جيڪو سنجيدگيءَ جو پھلو ھو، سو نھايت اھم ۽ قابل غور آھي. ھڪ چيني لطيفو آھي ”لو (ھائي چين جو شندانگ ضلعو) جي سر زمين تي ھڪ ماڻھو شھر جي دروازي مان لنگھي رھيو ھو. ان وقت ھن کي ھڪ سنھي ڪاٺي ھٿ ۾ ھئي، جي اھا ھٿ ۾ آيي ٿي ڪنياٿين تہ ايتري لنبي ھئي جو

دروازي مان نہ ٿي لنگهي سگهي. جي آها سنئين ٿي ڪنياڻين تہ دروازي جي سوڙهائيءَ سبب آها آنان وچي نہ ٿي سگهي. هن ڪي ڪو طريقو نظر نہ ٿي آيو. ڪنهن بزرگ کيس چيو تہ "سان ڪو ايڏو وڏو ڏاهو تہ نہ آهيان، پر مون پنهنجيءَ زندگيءَ ۾ ڪيئي ڳالهيون ڏٺيون آهن. ڇا تون پنهنجي لٺ کي ٻہ اڌ ڪري، انهيءَ دروازي مان لنگهي نہ ٿو سگهين؟" اهو ماڻهو انهيءَ صلاح تي لڳو ۽ پنهنجي ڪاٺيءَ کي وچ مان ٻہ ٽڪر ڪيائين.

ان ريت، ڏيپلائي صاحب بہ جڏهن ڪنهن وڏيري، پير، مير، مُلي مشايخ کي ڪاٺي ڪندو هو تہ هُن جي لٺ جا ٻہ ٽڪر هوندا هئا. طنز ۽ مزاح مان هو هڪ ٽڪر جو ڪم وٺندو هو، تہ سنجيدگيءَ مان ٻئي ٽڪر جو. 'اکين جو عيوض' هن جي اهڙي خوبصورت ڪهاڻي آهي، جنهن ۾ طنز ۽ مزاح ۽ سنجيدگي جو پهلو بہ شامل آهي. هڪ طرف ڏنيئر (سوئر) مرشد تي طنز آهي ۽ ٻئي طرف مُريدن سانوريءَ ۽ ڪمال جا ڪردار اهڙي ڪمال، اهڙي همدرديءَ سان چٽيا اٿائين جو نہ رڳو دل ڀرجي اچي ٿي، ۽ هن سماج جي سفاڪي لاءِ نفرت از خود پڙڪي اٿي ۽ اُن جي مظلوم عوام لاءِ همدرديءَ جو جذبو جاڳي پوي ٿو، پر ڏيپلائيءَ جي فن ۽ شخصيت لاءِ دل ۾ احترام جو جذبو بہ اڀري اچي.

فاصلي جي ڪري هُن سان منهنجيون ايتريون ملاقاتون تہ ڪونہ ٿيون هيون، پر هڪ واقعو نهايت وضاحت سان ياد اچي ٿو. اونهاري جي منڊ هئي ۽ شام جو وڳڙو وچڻ وارو هئس تہ ڏيپلائي صاحب مون وٽ سکر اچي نڪتو. حال احوال کان پوءِ هُن مونکي ٻڌايو تہ هن هڪ ڪتاب 'بقول اياز' شايع ڪرايو هو، جنهن جون ڪجهہ ڪاپيون هو مون لاءِ کڻي آيو هو. اهو چئي هُن ڪتاب جي هڪ ڪاپي مون کي ڏني. مون پڙهي ڏٺو مهاڳ کان اڳ منهنجو سارو غزل 'هيءَ سين نہ ڏيندي چمن' ڏنل هو ۽ ۽ اُن کان پوءِ مهاڳ جو عنوان هو 'سبب هن جهيڙي جو....؟' مون مهاڳ ڏيپلائي صاحب جي موجودگيءَ ۾ پڙهيو، جنهن ۾

Gul Hayat Institute

منهنجي حمايت ۾ ٻئي مواد سان گڏ هيٺيون لطيفو به هو:

ڳالهه ٿا ڪن ته ڪنهن زماني ۾ ڪٿي ڪو هڪڙو شخص هو، جو اهڙا ته عجيب غريب شعبدا ڏيکاريندو هو، جو ترت ئي جاهل عوام کي پڪ ٿي ويئي ته هن جي هٿ ۾ جن آهن، ۽ انهيءَ ڪري ڪيس سڏيندا ئي هئا 'فلاڻو خان جناتي' هن لاءِ مشهور هو ته جنن جي وسيلي هرڪو ڪم ڪري سگهي ٿو ۽ هوا، باهه ۽ پاڻي هن جي وس ۾ آهن- وغيره وغيره.

هڪ ڀيري اتي ڪٿي ڪو ميلو ٿي رهيو هو ۽ سڀ خلق اوڏانهن وڃي رهي هئي. ميلو هڪڙي شاهي ميدان تي ٿيڻو هو ۽ ٻين رستن کان سواءِ هڪ پيراڳو پڻ هو، جو ان ميدان ڏانهن وڃي رهيو هو. ان پيراڳي جي پاسي کان هڪ درويش فقيراڻن ڪپڙن ۾ ويٺو هو ۽ سندس بدڙي اڳيان پيئي هئي جا پيراڳي مٿان اچي ويئي هئي. جيڪو به ماڻهو اتان ٿي لنگهيو، تنهن کي وک ۾ پاسو ڪري لنگهڻو ٿي پيو، ڇو ته ميدان کليل هو، ڪا رڪاوٽ ڪانه هئي ۽ ائين ٿيندي بدڙيءَ جي پرسان پيراڳي جو وڪڙ به ظاهر ٿيندو پئي ويو.

ڪنهن مهل 'فلاڻو خان جناتي' به وڏي طمطراق سان پري کان ايندو ڏسڻ ۾ آيو: مڇون وڏيون، پيٽ نڪتل، بت ٿلهو، وڏيءَ اڪڙ سان ٻانهون لوڏيندو، پيراڳي تان هلندو پئي آيو، درويش کي هڪل ڪندي چيائين، "اڙي هٽائي بدڙي!"

درويش ڏاڍي نرم آواز سان چيو، "بابا- ميدان کُليو پيو آهي، جيئن ٻيا پيا لنگهن تيئن تون به لنگهي وڃ!" پر درويش کي ڪهڙي خبر ته جناتي خان، جناتي خان هو. هو ٻين وانگر هرگز هرگز نه ٿي لنگهي سگهيو! سو جناتي خان هڪدم دهمان ڪيو: "اڙي هٽاءِ بدڙي نه ته...."

'نه ته ڇا... ؟' درويش اکيون مٿي ڪئي سنجيدگيءَ سان پڇيو "نه ته؟... نه ته هٽائيس ٿو ٺڏو....!" ٻيڪندي ويندي، جناتي خان تيس مارخان مڇي، شهپرن کي هٿ هڻي، وڏي غرور سان چيو.

Gul Hayat Institute

”نو ڪان جي هٿي سگهي ته هٿائينس!“ درويش سندس ٽنگن ۾ نظر کپائيندي چيو.

جناڻي خان تيڻن آڪڙ ۾ اچي ويو. پر جناڻي خان جي ٽنگ زمين ۾ ائين ونجي ويئي، ڄڻ ڪنهن ميخون هڻي چنڊيون هجنس. هاڻي ٽنڊو هڻي سو ڪيئن هڻي! بس جناڻي خان کي ٻنهه چڙ اچي ويئي، سو ڪيسي مان ڪجهه مانهن جا داڻا ڪڍي، مٿن ڪجهه پڙهي ڪٽي مٿي اڇلايائين! پوءِ ته ماڻهن ڏٺو ته هڪ زبردست واچوڙو آئيو آهي، جو وڌندو درويش ۽ سندس ٻڍڙيءَ ڏانهن ڪاهيندو پيو اچي، پر جڏهن واچوڙو وڃي ٻڍڙيءَ تائين پهتو ته ڪالهه ٿي پي! ٻڍڙيءَ جي چوڌاري ٻه چار چڪر ڪاٽي، ائين هليو ويو، ڄڻ هوئي ڪون، ۽ هيڏانهن ٻڍڙي ساڳي هند رهي!

خلق جو ٻڌو ته جناڻي خان هڪ درويش سان مقابلو ٿي رهيو آهي، سو ميلو ٻيلو اتي ٿي رهيو. هشام ماڻهن جا اچي سندن چوڌاري ڳڏ ٿيا. هاڻي جناڻي خان جي وات ۾ ڳجهي اچي ويئي.... هن وري به ڪيسي مان ڪا شيءِ ڪڍي، پڙهي اڇلائي ته باهه جا زبردست شعلا پيدا ٿيا. ماڻهو ٻپ ڪان هٽي ويا. باهه وڌندي ويئي، پر ٻڍڙيءَ جي ويجهو اچي وسامي ويئي!

وات مان ڦٽڪون ڪڍندي، جناڻي خان زور سان ڪو اسم پڙهيو ۽ وري به ڪا چيز اڇلايائين... ماڻهن ڏٺو ته وڏي ڀاڻيءَ جي آٿل آهي، جيڪا گجگوڙون ڪندي اچي رهي آهي، ۽ فقير ۽ ٻڍڙي ته ڇا، سموريءَ خلق کي لوڙهي ويندي! پر هيءَ آفت جهڙي آٿل به فقير ۽ ٻڍڙيءَ وٽان موجون هڻندي، ٻن شاخن ۾ ٿي، اڪيتي وڌي ويئي ۽ غائب ٿي ويئي!

ڪافي دير تائين برابر جناڻي خان ائين گوڙ، گجي وهائيندو، ڪرشما ڪندو رهيو. پر ٻڍڙي ته ذرو به ڪانه هٽي.

هاڻ فقير جلال ۾ اچي اکيون مٿي ڪنيون ۽ جناڻي خان جي اکين سان اکيون ملائي چيائين:

”حيرت آهي— اهڙو ماڻهو اجا ڇريو نه ٿو ٿئي!“

Gul Hayat Institute

هن جو اِيترو چوڻ ۽ جناڻي خان جون اکيون ٽڙڻ: شهپر هيٺ ٿي ويا، بت لرزي ويو، هٿ بي اختيار گريبان تائين پهتا.... ڏسو ته ڪپڙا پيو ڦاڙي، وار پيو پٽي: مطلب ته جناڻي خان سچ پچ چريو ٿي پيو.

مون مٿيون لطيفو ساري جو سارو ان ڪري ڏنو آهي، ڇو ته لطيفي ۾ اُن سان گڏ مهاڳ واري حصي مان واضح آهي ته ڏيپلائي صاحب جي ظرافت نه امير حمزه جي داستان واري طفلانه ظرافت آهي ۽ نه ئي اردوءَ جي مزاحيه غزل وانگر واهيات آهي. بر ان ۾ شيخ سعديءَ واري بذله سنجي ۽ لطافت آهي. باقي سارو مهاڳ پڙهندڙ پاڻ پڙهي ڏسندو ته هن کي محسوس ٿيندو ته ڏيپلائيءَ ۾ نه رڳو لطافت آهي، پر پاڪيزگي، هم داني، هم بيني ۽ هم رنگي به آهي. سردار علي شاه سنڌ جو سئوونيرولا (Savonarola) هو ۽ هن کي ۽ هن جي حلقي کي اهڙو جواب، جهڙو ڏيپلائي صاحب 'بقول اياز' جي مهاڳ ۾ ڏنو آهي، اهڙو موثر جواب ان دور ۾ فقط رسول بخش پليجي 'اندا اوندا ويچ' ۽ مولانا گراميءَ 'مشرقي شاعريءَ جا اقدار' ۾ ڏنو هو. جيتوڻيڪ طنز ۽ مزاح ۾ ڏيپلائي صاحب پنهنجو مثال پاڻ هو. سئوونيرولا هڪ Dominican راهب هو جو ۱۴۵۲ع ۾ ڄائو ۽ ۱۴۹۸ع ۾ مري ويو. هو فلارينس ۾ فني آزاديءَ جي خلاف وعظ ڪندو هو ۽ نه رڳو مغربي نشاط ثانيه (Renaissance) واري ساري فڪر جي اپار جو وڏو مخالف هو، پر مخالفن خلاف ديني عدالتون (Inquisitions) قائم ڪرائي، انهن کي جيئرو جلائيندو هو. هو مشهور مصور ليوناردو داونسيءَ جو به دشمن هو. نيٺ هن پوپ اليگزينڊر ٦ کي ڏاڍو ڪاوڙايو ۽ جيئرو جلايو ويو.

جنرل ضياءَ جي دور ۾ مونکي ڏيپلائي صاحب جي پيشگوئي پوري ٿيندي نظر آئي هئي. حيدرآباد ۾ سردار علي شاه جنرل ضيا کي پنهنجي خلاف وڏي دانهن ڏني ۽ ٿي وي تي هو، هوبهو جناڻي خان وانگر ڳالهائي رهيو هو. مون ان وقت رباني‌ءَ کي چيو هو ته ”هن

Gul Hayat Institute

جو بلڊپريشر ايترو نه وڌي ويو آهي، جو مون کي هن جو انت ويجهو نظر اچي رهيو آهي!" ان تي رباني چيو: "ڪيئن چئجي اڄا نه هو دندنائي رهيو آهي!" ڪجهه وقت کان پوءِ سردار علي شاهه گذاري ويو هو.

ون يونٽ واري دور ۾ مان سکر ۾ رهندو هئس ۽ ڏيپلائي صاحب سان ملاقات گهٽو ڪري تڏهن ٿيندي هئي، جڏهن وڪيشن ۾ مان حيدرآباد ويندو هئس يا سنڌ ۾ ڪنهن جلسي جي صدارت ڪندو هئس. هڪ ڀيري مان حيدرآباد ۾ فاران هوٽل ۾ ترسيل هوس، ته رئيس ڪريم بخش خان نظاماڻيءَ پيڙين تي ماني کائڻ لاءِ دعوت ڏني جو سنڌس ڪوٺ هو. رئيس سان اڪثر محترم جي. ايم. سيد جي جاءِ تي منهنجي ملاقات ٿيندي هئي. رئيس پنهنجي دور جو يادگار هو ۽ هن جي تصنيف 'ڪيئي ڪتاب' ڪافي دلچسپيءَ سان پڙهي ويئي (ان وقت منهنجن ڪن دوستن رئيس کي منهنجي خلاف بدظن ڪيو هو، ڇوته هو مون کي وائيس چانسلر جي عهدي تي برداشت نه ڪري سگهندا هئا).

رئيس پاڻ به چڱو ڳائيندو هو ۽ ڳائڻ وقت دف نهايت پياري انداز ۾ هلائيندو هو. هڪ پيڙيءَ ۾ ته رئيس جا همنوا، طبلچي، نوڪر چاڪر هئا ۽ ٻيءَ ۾ رئيس، مان، ڏيپلائي، جويو، رباني، رشيد ۽ ڪجهه ٻيا دوست هئاسين. ڏيپلائي صاحب منهنجي قريب ويٺو هو ۽ مون سان گفتگو ڪري رهيو هو. ٿوري وقت کان پوءِ سج ڦليليءَ ۾ هڏڻ لڳو ۽ پاڻيءَ تي شفق جا رنگ لهرائڻ لڳا. رئيس مونکي جام ڀري ڏنو ته ڏيپلائيءَ مونکي منهنجو غزل 'هيءَ سٺن نه ڏيندي چئين' تحت اللفظ پڙهي ٻڌايو ۽ چيو ته "اياز، جڏهن کان تو اهو غـزل ڦهريون پيرو جشن روح رهاڻ ۾ بسنت هال ۾ پڙهيو هـو، تڏهن کان ان جون سٽون منهنجي اندر ۾ گونجنديون رهنديون آهن. تنهنجو انهيءَ غزل جي باري ۾ رايو ڇا آهي؟" مون گلاس مان ڍڪ ڀري چيو: "مان ماپ کي ترجيح نٿو ڏيان!"

ان تي ڏيپلائي صاحب چيو: "ڪهڙي ماپ؟ ايتري ۾ ٿي

ونڃي ويو آهين ڇا؟“

مون جواب ڏنو: ”ڏيپلائي صاحب! مان ونڃي نہ ويو آهيان، تنهنجي سوال جو جواب ڏيئي رهيو آهيان. هڪ لطيفو آهي: ”هڪ ماڻهوءَ کي جُتي خريد ڪرڻي هئي، سو پنهنجي پيرن کي ڌاڳي سان ماپي ڏٺائين. جڏهن بازار ۾ جُتين جي دڪان تي ويو، تڏهن هن کي اوچتو خيال آيو تہ اهو ماپ وارو ڌاڳو تہ هو گهر وساري آيو هو. هن کي ان وقت دڪاندار جا ڏيکاريل جتين جا پادر هٿ ۾ ڏيئي هئا تہ چيائين تہ ”مان پنهنجي ماپ گهر وساري آيو آهيان.“ پوءِ پادر ڦٽي ڪري، انهيءَ ماپ جي ڌاڳي کڻي اچڻ لاءِ ٽڙتڪڙ ۾ گهر موٽي ويو. جڏهن گهران ٿي بازار موٽيو تہ دڪان بند ٿي چڪا هئا. دڪاندار، جيڪو دڪان کي قلف ڏيئي وڃي رهيو هو، تنهن هن کي ڏسي چيو: ”تو پيرن ۾ جتي پائي ڇونہ ڏٺي، تہ پوري آهي يا نہ؟ ماپ جي ڌاڳي لاءِ گهر موٽي ڇو وئين؟“ ماڻهوءَ وراڻيو تہ ”موٽي ان لاءِ ويس جو مونکي پاڻ کان وڌيڪ ماپ تي اعتبار هو!“

ڏيپلائي مُرڪيو ۽ مونکي ڀڪُيءَ ۾ ٻانهن کڻي وڌائين. ’ڏاهري رنگ محل‘ جي مصنف جو ’راجا ڏاهر‘ تي نظم لکڻ واري شاعر جي ڀڪُي ۾ اهو هار مان کي سدائين ياد رهندو!

ٿوريءَ دير ۾ مونکي چيائين تہ ”لطيفا تہ مون کي ايترا ايندا آهن، جو مان توکي ٻڌايان تہ ساري رات گذري وڃي تہ بہ نہ کُٽن. تون ائين ٿو سمجهين ڇا تہ مون کي شاعريءَ جي پرک نہ آهي؟ مونکي ڪوئي شعر ٻڌاءِ.“

مون هن کي صراحي ڏيئي چيو:

”بريز اي پير ميخانہ مئتلخم بہ پيمانہ

کہ من در وضع مستانہ بي شيرين سخن درام.“

(اي ميخاني جا بزرگ، پيماني ۾ تلخ شراب وجهہ، ڇو تہ مون وٽ مستانيءَ وضع جا ڪيئي شيرين سُخن آهن)

ان وقت سچ ڦليليءَ ۾ صفا ٻڏي ويو هو ۽ اسان سيئي

رباعيات عمر خيام تي ڪنهن نڪتل تصوير وانگر لڳي رهيا هياسون.

ڪجهه وقت کان پوءِ ٻيڙي ماتليءَ پهتي. رئيس جو راڳ شروع ٿيو. ڪيترين ڪر موڙيا، پر اڃا رئيس نظاماڻي دف تي ڳائيندو رهيو ۽ هُن جا ساٿي ڪيس سُر وٺائيندا رهيا. پنهنجي عادت موجب رئيس جڏهن ڊيپلائي صاحب جي پرسان دف زور سان وڄائي، گهنگهرن جي گهڻ گهڻ ڪئي ته ڊيپلائي صاحب چرڪ پريو ۽ مون کي منڇر مثال بندوق جي ٺڪاءَ تي آڙيون آڏامنديون نظر آيون.

جنهن وقت ڊيپلائي صاحب جو فرزند محمد علي مون وٽ آيو ۽ مونکي چيائين ته مان هن کي ڊيپلائيءَ تي ڪجهه لکي ڏيان، ته منهنجي لائبريريءَ ۾ ڊيپلائي صاحب جا فقط ٻه ڪتاب هئا. هڪ 'بقول اياز' ۽ ٻيو هن جو طويل ناول 'سانگهڙ' سندس لکيل ڏنيڊ سؤ کن ڪتابن مان سندس خاندان وٽ ٻه چاليهارو کن ڪتاب مس هئا. وٽن 'بقول اياز' جي ڪاپي به ڪانه هئي. جا مون محمد عليءَ کي خوشيءَ سان ڏني ۽ هن کي همٿايو ته هو سارو ذخيرو ڪٺو ڪري ڇپائي. في الحال هن مونکي ٻه ڪتاب ڊيپلائي صاحب جا ۽ ٻه ڪتاب هُن تي لکيل ڏنا، جن جون هن وٽ هڪ کان وڌيڪ ڪاپيون هيون. انهن ۾ ڊيپلائي صاحب جا ناٽڪ به هيا ۽ اهڙا مضمون به هيا، جن مان مون ڪجهه ٽڪرا مٿي ڏنا آهن. ناٽڪ پڙهي مان انهيءَ نتيجي تي پهتس ته ڊيپلائي صاحب تي پنهنجي دؤر جي اردو ادب جو ڪافي اثر هو. هُن جا ڪجهه ڊراما، آغا حشر جي ڊرامن وانگر ٿا لڳن. جيتوڻيڪ انهن ۾ به هُن جي پنهنجي انفراديت آهي ۽ هُن جا موضوع الڳ آهن. هن جا سڀ ڪتاب ڏسجن ته اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته هُن تي ابوالڪلام آزاد ۽ 'الهلال' محمد علي جوهر ۽ 'همدرد'، مولانا ظفر علي خان ۽ 'زميندار' اڪبر الہ آبادي، شبلي نعماني، عبدالمجيد سالڪ، چراغ حسن حسرت وغيره جو ڪيترو اثر ٿيو آهي. بهرصورت سنڌ جو ماحول ۽ آن جا مسئلا هن جي تحرير ۾ اوليت رکن ٿا. ڊيپلائي پاڪستان کان اڳ ۽ پاڪستان کان پوءِ مسلم سنڌي ادب جو ٻڌرومٿو آهي. جوڀو ۽

مان ته ٻي مٽيءَ مان ٺهيا هئاسين.

هن وقت منهنجي ميز تي هڪ ڪتاب 'ڏيپلائي سنڌ جو ڪهنه مشق صحافي' پيو آهي. ڪچي جلد تي ڏيپلائي صاحب جي تصوير آهي ۽ ان جي هيٺان منهنجو شعر آهي:

"آ ڪنهن ڪنهن ماڻهوءَ منجهه مٺيا،
پر مونکي اهڙا مڙس وٺيا،
جي سرو جڳ جرڪائي ويا،
پر پنهنجو پاڻ پلائي ويا!"

اهو ڪتاب نور محمد عباسيءَ ترتيب ڏنو آهي ۽ آن جي پيشڪش به هن ئي ڪئي آهي. مان هُن سان متفق آهيان ته منهنجو مٿيون شعر ڏيپلائي صاحب جي شخصيت جي عڪاسي ڪري ٿو. ڏيپلائي منهنجو محسن هو ۽ مون کي آن وقت ڪم آيو، جنهن وقت ڪيئي 'جناڻي خان' سنڌ ۾ مون سان وڙهي رهيا هئا ۽ پنهنجي هر ٽوڙي ڦيٽي سان مونکي هيسائڻ جي ڪوشش ڪري رهيا هئا!

جن پاسو ورتو ڪوڙ ڪنان،
سي مڙس نه ويندا مُور منان!
جن واڪي واڪي وس ڪيا،
جي سارو سچ ٻڌائي ويا!

Gul Hayat Institute

مهاڳ

ڀارت جي سنڌي شاعر نند جويري جي ڪتاب
'ڇڙواٽي' تي ڊسمبر ١٩٩٠ع ۾ لکيل مهاڳ

انسان هونءَ ته ازلي جلاوطن آهي پر جڏهن پنهنجي ڌرتيءَ تان به جلاوطن ٿئي ٿو ۽ جدائي هن لاءِ وڏيڪ اسهه ٿي پوي ٿي، هو پنهنجون جڙون ڳولڻ ۽ پنهنجي تشخص (identity) لاءِ بيچين رهي ٿو. نند جويريءَ جي هن مجموعي ۾ اهي ٻئي ڪيفيتون ملن ٿيون. هن جو فلسفي وارو 'مان' پنهنجي اصليت جي تلاش ۾ آهي، جنهن کي هو 'نج' ڪوٺي ٿو.

"شروعات ۾ مان نه پاڪ هوس
نه ئي ناپاڪ هوس.
مان نج هوس"

اهو نج هر ڪنهن مابعد الطبيعاتي حقيقت (Metaphysical reality) وانگر ڌنڌ ۾ ويڙهيل آهي جنهن جي پڇاڙي اپار مايا سمنڊ وانگر آهي، جنهن تي ڪنهن وقت گهٽائن مان ويندڙ چنڊ جا پاڇاوان پون ٿا ۽ ڪجهه ڌنڌليون ڀيڻاريون نظر اچن ٿيون ۽ جڏهن چنڊ گهٽائن ۾ ڇپي وڃي ٿو ته آهي غائب ٿي وڃن ٿيون. پنهنجي ڌرتيءَ تي رهي به اِهو سوال ته 'آءٌ' ڇا آهيان ۽ منهنجو آنت ڇا آهي؟ ماڻهوءَ جي روح کي سدائين بيچين ڪندو رهندو ۽ ورلي ئي ماڻهو انهيءَ سوال جو جواب ساڃهه ڏيندا. پر جڏهن اِنسان پنهنجي ڌرتي تان ڌڪائجي وڃي ٿو ته اِن سوال جي نه رڳو معنيٰ بدلجي وڃي ٿي پر ان جي اهميت به وڌي وڃي ٿي. نازي جرمنيءَ مان فرائڊ، ٿامس مئن ۽ ٻيا ليکڪ جلاوطن ٿي، انهيءَ ٻوئين سوال جي

Gul Hayat Institute

جواب ۾ سرگردان رهيا هئا. روسي اديب نبوڪوف جيڪو مشهور ناول ’لوليتا‘ جو مصنف هو، اهو به پنهنجي آتم ڪهاڻيءَ ۾ ان سوال ڪان پريشان آهي. اربندوگهوش وانگر ان سوال جي تلاش برابر ڏکي آهي پر سباش چندر بوس ڪي ان سوال جي جواب لاءِ جيون جي بازي لڳائڻي پئي ۽ آزاد هند فوج ٺاهيائين. ڀهريون سوال اِنسان جي مـن ڪي ڪنهن نه ڪنهن وقت ڏاڍو تڙڦائي ٿو، جيئن نهروءَ جي من ڪي تڙڦايو هئائين. جڏهن هـو ڪملا نهروءَ جون هاڏيون هوائي جهاز ۾ کڻي ٿي آيو، پر اِنسان جيڪو رت ٻـڻ جو پتلو آهي ان لاءِ جيءَ جي جلاوطني وڏيڪ پريشان ڪندڙ آهي. جيءَ جي جلاوطني مون پنهنجي ڌرتيءَ تي رهي به ڀوڳي آهي. پر نند ۾، ڌرتيءَ کان ڌڪجي؛ آها مون کان به وڏي وٿي آهي ۽ هو جتي ڪٿي پنهنجيءَ شڪارپور کي ڳولي رهيو آهي:

”آخر ڀي
شڪارپور آهي ڪٿي؟
توهان کي خبر آ
شڪارپور ڪٿي آ؟
.... هر شڪارپوري
شڪارپور ۾ چاڏو هو
پر هر شڪارپوري
شڪارپور ۾ ڪونه جنميو آ
ڪهڙو فرق ٿو پوي
اگر
ڀوڳول واري شڪارپور
ڀومي ڪرست ٿي چڪي آ
ڪهڙو فرق ٿو پوي
اگر شڪارپور جو نالو بدليو ويو هجي
ڪهڙو فرق ٿو پوي

اگر ڪنهن کي
شڪارپور آتر اولهه جي ٻدران
ڏکڻ اوڀر ۾ ملي
ماڻهن کي شڪارپور گهرجي
صرف شڪارپور
تہ پوءِ هو ڇو ڪونہ ٿا
هٿ لکيل پرزي تي
وشواس ڪن
ڇو ڪونہ ٿا ڪنهن ويٺل ڏانهن
هٿ ڊگهيڙن
هٿ ڊگهيڙي تہ ڏسن
ڇت ۾ پائيندا شڪارپور
شڪارپور ڪنهن زمين جو نالو هو
ڪنهن زمين جو نالو ناهي
ڪنهن سرير جو نالو هو
ڪنهن سرير جو نالو ناهي
شڪارپور ڪنهن روح جو نالو هو
ڪنهن روح جو نالو آهي
.... شڪارپور کي ڳولهڻ لاءِ
شڪارپوري هٿ ضروري آ
هٿ ڊگهيڙي ڏسو"

شڪارپور سنڌ ۾ نند لاءِ ماتا جي ٿڻ وانگر هئي. هو منهنجو ۽ ساميءَ جو ڳوڻائي آهي ۽ ٻنهي جو ساءُ هڻ جهي ڪويتا ۾ ملي ٿو:

"سامي شير تي
اتي جي ڇوڪري ڏيٺي جي لاٿن مان
چؤطرف

Gul Hayat Institute

بجليءَ جون تارون ڦهليل هيون
لٽڪيل ڏيئي جي
پيٽ واري ٽنگ مان
جو چوڏهين آگسٽ تي مون ڪيو هو
تيل جو ننهن سو سڙو ڦڙو
رڪي رڪي اڃان به ٽپڪي رهيو هو
مون هٿ وڌائي
اُن ڦڙي کي ترئيءَ تي کنيو
ٻر هو ڪِن ۾ ٿي پار نڪري ويو
منهنجي سيتل ماس مان"

اربندو گهوش لاءِ پنهنجي 'مان' وڏيڪ معنيٰ رکي ٿي ۽ هن لاءِ پانڊيچري (جيڪا ان وقت فرينچ ڪالوني هئي) جي ڪا اهميت نه هئي. نند لاءِ پنهنجي ابدي 'مان' کان به وڌيڪ شڪارپور جي اهميت آهي جتي هن جي 'مان' جي اوسر ٿي هئي ۽ جنهن کان ورهاڱي ڪان پوءِ هو اوچتو ڪٽجي ويو. هن جو نظم 'ڌرتي' هڪ شاهڪار نظم آهي ۽ شڪارپور سان ٿي واڳيل آهي ۽ سٽليوڊار ڊاليءَ جي سرريئلي (Surrealistic) پينٽنگ وانگر لڳي رهيو آهي. پڙهندڙ نند جي 'جتيءَ' نظم ۾ شرنارٿيءَ جي پيرن ڏانهن ڏسي جڏهن ساڳيو اندر جو عذاب پوکي ٿو جو هن پنهنجو ملڪ ڇڏڻ ڪانپوءِ پوکيو آهي:

"باقي جُتي
اسان جي پيرن لاءِ هوندي به يا نه
انهيءَ ۾ به شڪ آهي
وقت اُن جو مقدار گهٽائي
۽ اسان جي پيرن کي وڌائي ڇڏيو آهي
تڏهن مون هنن جي پيرن ڏانهن ڏٺو

Gul Hayat Institute

هنن کي پير هٿا ٿي ڪونہ
هو بہ مون وانگر آپنگ هئا"

شڪارپور وارا مسلسل نظم پڙهي محسوس ٿيندو تہ اهڙا ڏرتي هن جي 'ماں' جو حصو آهي جنهن کي هو کولي ٿو. هو ڪڏهن ٿڪجي ٿو پوي تہ ڪڏهن مايوس ٿو ٿئي:

"لکي در تي گهنٽا گهر
منجهند جو ٻي بجي
شام جا پنج گهنڊ ڇو ڪونہ هنيان؟
انهيءَ کي بہ بخار هو
يا لقوي جي مرض ۾
ريڙهيون پائيندي
لاچاريءَ جو اظهار ٿي ڪيائين
مون وانگر"

ڪڏهن کهاڻي جهڙ مان نڪرندڙ چنڊ جهڙي آس هن کي پنهنجي جهلڪ ڏيکاري ٿي. جيئن هن جنم ڪانپوء هن کي ٻي جنم جي پڪ آهي، ائين هن کي شڪارپور ۾ پنهنجي ٻي جنم ۾ شڪ آهي. پر شڪ ۾ يقين جو هڪ عنصر هوندو آهي ۽ انسان انهيءَ عنصر تي ئي ٽڪي سگهندو آهي ۽ جڏهن اهو عنصر گهٽ ٿي ويندو آهي تڏهن زندگي پنهنجو انت آڻيندي ويرم نہ ڪندي آهي. نند جي دل ۾ اهڙو يقين نظر اچي ٿو.

ترنم واري شاعري ۽ ان جي فني خوبين کي نظرانداز نٿو ڪري سگهجي. پشڪن کان فردوسي تائين، ڪاليداس کان ليوپارديءَ تائين، ترنمواري شاعري إنسان جي روح ۾ خنجر وانگر کپي وئي آهي، پر جديد دور ۾ جا نثري شاعري ٿي رهي آهي، ان کي پنهنجي اهميت آهي. ان جي مرڪزي خيال ۾ اها شعريت آهي جا ترنم جي محتاج نہ آهي. جذبات جو ترنم نثر ۾ آڻي سگهجي

ٿو. بودليئر جي ڪتاب 'Flowers of Evil' ۾ هن جون' ڀڙس جون رانيون' ترنم وارا شاهڪار نظم آهن پر ساڳئي وقت هن جي مجموعي ۾ هن جا نثري نظم به اوترائي خوبصورت آهن. فرانس جي شاعر رامبوءَ کان وٺي جديد آمريڪا جي شاعر ڪارل شيپرو تائين ڪيترن شاعرن خوبصورت نثري نظم لکيا آهن جن ۾ خيالات ۽ جذبات جي مصوري ڪئي وئي آهي ۽ جي ماڻهوءَ جي من کي ائين ئي آپارن جيئن ترنم واري شاعري ڪندي آهي.

نند جا ڪجهه Poetic images هيٺ ڏيان ٿو:

”پريل گهر
بکيءَ تي ڪٺي
تيشن تي خالي ڪري
بکيءَ واري
وري ورائي نه ڏٺو
نه ڪو خالي ماڻهو
پريل گهر ٻرهيندو
سرحد پار هلي ويو“

”سانت
سانت جا برهما جي
نند کان پوءِ هوندي آهي
ان سانت کي چيريندو گهوڙو
جڏهن نند لاءِ طبيلي تي پهتو
تنهنجي لڳايل ڏور اجان هن جي ڏنڻ ۾ هئي
سانت
سانت جا برهما جي سجاڳيءَ کان اڳ هوندي آهي
ن سانت کي چيري
ڇا بکيءَ جو گهوڙو
وري آئندو

ڪو پريل گهر
ڪو خالي ماڻهو ڊوهڻ لاءِ ٽيشن ايندو؟
او شڪارپور!"

"اسان جي ٽهڪن سان
باغ ۾ گل
ڇڻي نہ پون ۽ وري ڪائي
لنبي عرصي واري
خزان نہ اچي
اسان صرف من ڏي من ۾
مسڪرايو آهي
۽ جڏهن ساهہ جو احساس ٿيو
من اندر جي مشڪ وڪڻي بہ
اسان پراون سان
واعدا ڪرڻ لاءِ بهانا ڳوليا آهن
او شڪارپور!"

"اهو ڏي تہ رواج آهي
تنهنجو منهنجو
تن کي بہ تن تان لاهي
موڙي تي رکي اچ
۽ اچ تہ پيار ڪريون
او شڪارپور!"

"شبد پنهنجا نقش
خاموشيءَ جي
ڪئنواس تي
ڇٽيندي ڇٽيندي
پنهنجو پاڻ ۾ ڏي
پيهي ويا

وقت جي ڌر ڪان"

"موسيقي

ڪنهن ڪيتيءَ جي

ڪنهن ڪسيءَ جي

گهنگهرن جو آواز هو"

"هاڻ گرميءَ ۾ ماڻهو

سم اوڍي

سم ٿي سمهندا

سائي سم

سائي لڳل پٽ

سائي رنگ جا ماڻهو

ڪيئين رنگن جا سوال ڪئي

هڪ ئي رنگ

"سائي" جو جواب پائي جيئندا آهن"

"پوترتا

تنهنجي آتما هئي

۽ مان هاڻ پوتر نه رهيو آهيان

هاڻ جڏهن جڏهن

مان تو وٽ اچان ٿو

مونکي لڳي ٿو

مان پنهنجي ڌي

مردهه سرير ۾ پرورش ڪري رهيو آهيان

او سنڌو پتر ساڌ ٻيلا!

ياد ڪر

جڏهن مان تو وٽ هوس

مون ڇيو هو ڳلن کي

سڀ ٿڙي پئو

۽ سڀ ٿڙي پيا هئا

Gul Hayat Institute

ٻن بادلن آڪاش کي ڏسي
ڇيو هو مورن کي
نچو
مورن ناچ ڏيکاريو هو
اهڙي ئي ڪوشش
مان هر دفعي ڪريان ٿو
جڏهن جڏهن مان تو وٽ اچان ٿو
۽ مان اسڦل ٿي موٽان ٿو
اِن احساس سان
ته هڪ مردو ٻئي مردي سان
ويچار ڪري موٽيو آهي"
"اُئين ته هر سڏ تي
مٺا موٽندا آهن
ڪي اڌورا ته ڪي پورا
موٽڻ هڪ سمجهوتو آهي
جيئڻ جي لاءِ
تنهنجو سڏ ٿيندو
۽ مان موٽي ايندس
ڪجهه تياڳي
ڪجهه پائڻ لاءِ
تو اهو ڪيئن سمجهيو؟
تنهنجي سڏ جي هجي
مان پڙهي سگهان ٿو
توکي به منهنجو موٽڻ
پڙهڻ گهرجي
اگر مان تنهنجي سڏ تي
موٽي اچان
مان موٽندس

Gul Hayat Institute

ضرور موٽندس
جڏهن آهو سڏ ٿيندو
جيڪو هجي نہ ٿيو هجي
مان پنهنجو موٽڻ بہ بنا هجي جي چاهيان ٿو
مان ڪونہ موٽندس
ڪونہ موٽندس
پر
مان هوندس
هوندس
آڪاش ۾ اهو انادي آواز
آڪاش بہ مان هوندس
آهو سڏ بہ مان هوندس
آهو سڏ جو هجي نہ ٿيندو
تون وچي ڪائي ڪک ڳولهہ
مون سان ملڻ لاءِ"

هنن ڪويتا جون پوئيون ٻہ سٽون ڪيتريون نہ خوبصورت آهن!

جڻ اتهاس جيو ماضي ۽ مستقبل انهن مان گهوري رهيو آهي.

مون مٿي ڪجهہ سچا نظم ڏنا آهن جو تہ انهن کان سواءِ نند جو تصور مٺ ۾ نہ اچي سگهي ٿو. پنهنجي ڪجهہ ابهام (Vagueness) جي باوجود نند جي شاعريءَ ڪي سنڌيت سان ڀرپور ڪمٽمينٽ آهي. انهيءَ ڪمٽمينٽ کان سواءِ سنڌي ادب هوا ۾ انهيءَ غباري (Baloon) وانگر آهي جنهن ڪي ڪوئي طرف نہ هجي ۽ جو آڏامي انت ۾ ڦاٽي پوندو ۽ هوا سان هوا ٿي ويندو.

Gul Hayat Institute

مهاڳ-١

١٠ جولاءِ ١٩٨٨ع تي تاجل بيوس جي ڪتاب ’سنڌ منهنجي امان‘ تي لکيل مهاڳ

مئي ٨٨ع ۾ مون پنهنجو شعر جو نئون ڪتاب ”آڪن نيرا ڦُليا“ لکي پورو ڪيو. ان ۾ پنج ڇهه سؤ بيت آهن جن ڪي ٿر جو محاڪاتي پس منظر ته آهي، پر جنهن ۾ ٻه روايتي بيت جيئن، نه ڪنهن لوڪ ڪهاڻيءَ ڏانهن اشارو آهي ۽ نه وري شاهه وارا لفظ، استعارا يا حوالا ڪم آندا ويا آهن ۽ جنهن ۾ منهنجا گوناگون مشاهدا ۽ خيال سمايل آهن. مون ان وقت ارادو ڪيو هو ته لاڙ، وچولي ۽ اتر جي پس منظر سان ساڳي طرح بيت لکندس ته جيئن سنڌ جي ڌرتي منهنجي شاعري لاءِ ماءُ جي آغوش وانگر لڳي. ٢٥ جون تي مان ڪراچيءَ آيس جو ان تاريخ تي منهنجو پٽ ويانا مان تعليم پوري ڪري موٽي رهيو هو ۽ معمول وانگر جولاءِ جو سارو مهينو مون کي هن وٽ ڪراچيءَ ۾ گذارڻو هو. هتي وائيسز گروپ (Voices Group) منهنجن نظمن ۽ گيتن ۽ ان سان گڏ فيض احمد فيض جي ٻن ڪافِل نظمن جي مهورت لاءِ مون کي پهرين جولاءِ تي دعوت ڏني هئي. تقريب کان پوءِ مون کي تاجل بيوس پنهنجي تازي ڪلام جي ڇپيل مجموعي تي مهاڳ لکڻ لاءِ اصرار ڪيو جو مان تاجل سان دوستي ۽ محبت سبب ٽاري نه سگهيس. (هن کان اڳ مون ادل سومري ۽ اياز گل سان هنن جي شاعريءَ جي ڪتابن تي مهاڳ لکڻ جو وعدو ڪيو هو جو سکر ۾ بي انتها مصروفيتن سبب اڃا پاڙي نه سگهيو آهيان ۽ هنن بيحد صبر ڏيکاري ان جو انتظار ڪيو آهي ته مان اهو مهاڳ ڪڏهن ٿو لکان. مشتاق ٻاگاڻيءَ به ساڳيءَ طرح مهاڳ لاءِ چيو هو ۽ ڏيڍ سال اڳ مون

وٽ پنهنجو مسودو ڇڏي ويو هو پر ڪافي وقت کان مون سان نه مليو آهي ۽ شايد منهنجي مهاڳ جي آسري پلي ڇڏيو اٿائين. مان تنهيءَ کان ايتريءَ دير لاءِ معذرت خواهه آهيان ۽ ارادو آهي ته سگهه موٽي اهي مهاڳ لکندس.)

تاجل بيوس جو هي ڇوٿون ڪتاب آهي. هن جا ٽي ڪتاب ”جڏهن پونءِ ٻٽي“، ”انبن جهليو بور“ ۽ ”سرجيندڙ ساڃهه جا“ اڳ ئي ڇپجي چڪا آهن. مون کي تاجل جو مسودو پڙهي، اهو ڏسي حيرت آئي ته، هن آنر ۾ خاص ڪري ڪجهه بيتن، واين ۽ نه-ستن ۾ ڪڇي جي حصي جو محاڪاتي پس منظر (Scenic-background) ائين ڏنو آهي جيئن مون مٿي ذڪر آيل اڻ-ڇپيل بيتن ۾ ٿر جو پس منظر ڏنو آهي. هو صوفيديري جو آهي ۽ ننڍي هوندي کان وٺي هن جو ڪڇي جي زندگيءَ سان واسطو رهيو آهي ۽ نه رڳو هن اُن جو گهرو مشاهدو ڪيو ٿو ڏسجي پر ان خطي جي ٻوليءَ تي به هن کي ڪافي عبور آهي. فرانس جي مشهور شاعر ويلريءَ (Vallery) چيو هو: I Write half The Poem. The Reader Writes the Other half” انهيءَ معيار تي ڏسجي ته تاجل جا هيٺيان شعر پڙهي صبح جو منظر اکين اڳيان ڦري ويندو:

سج ڪئي تخليق،
سرنهن جي ڦولار ۾
روشنين جي ليڪ.

ان نه-ستي جو پس منظر تصورائبو ته ائين لڳندو ته ڪڇي ۾ سرنهن جا کيت ڦلاريا آهن، حدِ نظر تائين کيت ئي کيت آهن، ساوا سرنهن جا کيت، جن جي ڦولار تي صبح جا پهريان ڪرڻا پون ٿا ۽ فطرت جي حسن جو تخليقي عمل شروع ٿئي ٿو.

صبح جو هي منظر به ڏسو. سڄو ڏينهن لاباري کان ٿڪجي ستل لاهيارڻ (فصل جي ڪٽائي ڪندڙ زائفان) ننڊ مان اٿي، ڍنڍ جي پر تي، هٿن جي آڱرين سان وار سنواري رهي آهي:

Gul Hayat Institute

نور پيو نسري،
ٻن ٽڪن جي وچ مان
سج پيو اڀري.

سوڍي ٿي سنبسري،
ڪڪر جي ڪاراڻ مان
سج پيو نڪري.

صبح ويلي ننڍيون وڏيون ڪونئيون مٿي ۽ چولهہ تي ٻيلھڙا ڪٽي نار تان پاڻي ڀرڻ آيون آهن. نار ۾ ڏاند وهي رهيو آهي. پاڻي ٻڙچ ڪان نيسر مان ٽيندو اچي آهڏ ۾ ڪريو آهي جتان واهيءَ مان وهي پوک ۾ پهچي ٿو. تاجل هڪ مصور وانگر آهو منظر هيئن پيش ڪري ٿو:

ڀرهہ پاڻياري،
آڻي منهنجي اٽت تي
ڏينهوڙيءَ واري.

چئني اوت ڪري،
نينگر منهنجي نار تان
پاڻي ڀڻي ڀري.

ڪچي ۾ ڪترس ٻيڙيءَ جي رسن ڪي سڏبو آهي ۽ ڪنار ڪناري ڪي. درياءَ جو پاڻي لٿل آهي؛ ٽڙ ٽانگها ٿــي ويا آهن؛ ملاحن جا منڌ سچا لڳا پيا آهن. روزگار جا وسيلا تنگ ٿي چڪا آهن. شاعر آئيندي تي اُميد رکي، سانوڻ آڻي درياءَ وارن کي آٿت ڏئي ٿو:

ڪنڌيءَ ڪنايو، آيــا سانــوڻ ڏينهڙا،
اجهو ڪو آيو، ڪٽي ڪترس ڪنار تي.

يا سانوڻيءَ ۾ درياه ۾ چاڙهہ آيو آهي، جيڪو ڀريون پيو پائي. وڏن وڏن وڻن جي ڪرڻ جو ڀيانڪ منظر ڏسو:

ڪٿڙ تان ڪري جيئن سنجي وڻ سرنهن جو،
مون پڻ "مرڻ" تيئن، ڪنن ۾ ڪيري ڇڏيو.

ديهات ۾ ڳاچ ڪٽڪ جا آيو سوکڙيءَ طور موڪليا ويندا آهن، جنهن لاءِ شاعر چوي ٿو:

باهه وسائل ڦوڪ ڙي!
آيو ڪٽڪ ڳاچ جا،
سيٽن مڪا سوکڙي.

درياهه ڦيٽي ويو آهي ته چوي ٿو.

نه ڏنگيون نه درياهه نه سي ماڻهو ماڳ جا،
ويو لٽي واهه، پيرا پاڻيارين جا.

———

نيٽ تي چر جو پاڻي ڇڇندو،
ڪلڻ ۾ ترندا ڪمرءِ ڪوٽيون.

———

سڪو پيٽ سندوءَ جو،
ٻرن ٽا ٻيلا،
رات ڳهمي راڪاس ويو.

ڪٿي ڪٿي هن جي شاعريءَ ۾ جپاني هائڪوءَ وارو رنگ آهي.

Gul Hayat Institute

ٻن ڇڻ واري شام،
ٻڇاڙيءَ جا ڏينهڙا
پڳل ٽتل جام.

ته سنئو آهي يا ساڪت زندگيءَ (Still Life) جي ڪائي سوريئلي (Surrealist) تصوير آهي!

مان انهن شعرن ۾ ڪوئي علامتي رنگ ڳولڻ نه ٿو چاهيان. لفظن ۾ مصوريءَ کي پنهنجي جاءِ آهي ۽ ان ۾ ڪنهن سياسي علامت جي تلاش عبث آهي. پر ائين نه آهي ته تاجل جي من ۾

پنهنجي دؤر جي ڇورا ڪورا نہ آهي. چوي ٿو:

پوپٽ جا ڪو پرَ مروڙي،
قيد ڪري ٿو ڳُلِ ــ سرهاڻ.

يــا

هر ماڻهوءَ جي جيڀ وڍيل،
اناالحق الائــــي ڪيـــر؟

۽ پوءِ سياسي جبر جي خلاف جو رد عمل ٿئي ٿو، ان جي باري ۾ چئي ٿو:

جيترو ٿر تي وسي ساوڻ ويو،
اوترا پٽي پيچرا تپندا ويـــا.

۽ ان ردعمل مان جا جدوجهد اڀري ٿي، اها مدنظر رکي چئي ٿو:

سا ڪين اسان سان پير ڪٽي،
جنهن اڪـــ جـو نٽرو آلو آ.

يــا

پرهہ جا سڏڙا ڪلاڻن جا ٻُڏي،
رند زنجيرون ڇنـي پڇندا ويـا.

تاجل دراصل هڪ مصور شاعر آهي ۽ بيوروڪريسيءَ ۾ رهندي هن جي سياست سان گهڻي وابستگي ممڪن بہ نہ آهي. پوءِ بہ هن پنهنجي دور جا ترقي پسند قدر اپنايا آهن. اڃا هن ڪي پنهنجو طرف طي ڪرڻو آهي ۽ پنهنجي گهڻ - رُوپي ڪلام (Multi-dimensional poetry) ۾ مڪمل هم آهنگي پيدا ڪرڻي آهي. هن جي شاعري سنڌ سان جذباتي وابستگي ڏيکاري ٿي، جيئن ڪتاب جي نالي "سنڌ منهنجي امان" مان ظاهر آهي. امڪان آهي تہ اها شاعري تيزيءَ سان قدم وڌائي، ڪنهن طوفان وانگر اڀري اچي.

مون هن جو آزاد نظم 'جلاوطن' پڙهي هن کان پڇيو تہ ڇا هن اهو محمود درويش کان متاثر ٿي لکيو آهي. محمود درويش عرب شاعر آهي جنهن جي شاعريءَ فلسطين جي آزاديءَ لاءِ باهہ ٻاري

ڏني آهي. مون وٽ عرب شاعر محمود درويش جي شاعريءَ جو انگريزي ترجمو **Sand and Other Poems** پيو هو جو حال ۾ ئي ڇپيو آهي ۽ اهو هن ڪي ڏيڪاريم پر هن انڪار ڪري ڇيو ته هن اهو ڪتاب ڏٺو ئي نه آهي ۽ ٻڌائين ته هن رڳو 'هلال ميگزين' ۾ فلسطيني شاعريءَ تي هڪ مضمون پڙهيو هو.

اهو نظم 'جلا وطن' تاجل بيوس جي شاعرانه صلاحيت جي غمازي ڪري ٿو ۽ اميد پيدا ڪري ٿو ته تاجل، جو، خاص ڪري فطرت جو شاعر آهي، اڳتي هلي ديس پرديس جا مسئلا هيٺين سان منڊائي، انساني آزاديءَ لاءِ به اهڙين ئي ڀرپور شاعري ڪندو، جيئن هن فطرت جي باري ۾ ڪئي آهي. هن ۾ پنهنجي آدرش ۽ اُن سان وابستگي ۾ زياده وسعت ۽ پختگي ايندي ۽ هو سنڌي ادب ۾ پنهنجي منفرد جاءِ والاريندو.

Gul Hayat Institute

ڪوئي ڳل ڦٽو منهنجي ٽاريءَ مان....

اياز گل جي شعري مجموعي جو مهاڳ

پنجابيءَ جو عظيم شاعر ماڌولال حسين هڪ مجلس ۾ ويٺو هو. اتي هڪ شخص ديوانِ حافظ کوليو. ماڌو لال حسين هُن کان پڇيو: ”هي ڪهڙو ڪتاب آهي؟“ ۽ پوءِ ديوانِ حافظ جا پنا اٿلائيندي، حافظ جي هيٺين شعر تي نظر پيس.

چشمۂ چشم مرا اے بُتِ خندان دریاب
بـر اُمیدِ تـو بخوش آبِ روانے دارد.

(اي کلندڙ پيارا!، منهنجي اکين جي چشمي کي دريافت ڪر، جو تنهنجي آس ۾ وهي رهيو آهي.)

ماڌو لال حسين، ديوان حافظ ڦٽي ڪري چيو: ”هن حافظ جي عمر تہ پوڙهين رنن وانگي روئيندي گذري آهي.“ ائين ئي اڄڪين اردو ۽ سنڌي غزل تي نظر وجهبي تہ، اڪثر شاعر روئيندا نظر ايندا ۽ اقبال جهڙي شاعريءَ کان اڳ گهڻو ڪري نہ رڳو اردو شاعري قنوطيت سان ڀري پئي آهي، پر ابراهيم خليل تائين سنڌي شاعري بہ ائين لڪير جي فقير رهي آهي ۽ اُن مان ڪٿي ڪٿي ڳوڙها ڳڙندا نظر اچن ٿا. گُل جا ڪجهہ غزل ۽ سانگيءَ جون ڪجهہ سٽون اُن مان ڪڍي ڇڏجن تہ، ساري غزليہ شاعري ’سرن درياهہ‘ ڪرڻ جهڙي آهي.

دراصل غزل ڌاريءَ زمين تـي اُسريو هو، جو اميرخسروءَ واري زماني ۾ هندستان جـي ڌرتيءَ اپنايو هو. خسرو جي غزل ۾ جا پنهنجپائي هئي، سا اسان کي آرزو لکنويءَ جي غزل ۾ ملي ٿي. انهن جي وچ ۾ پارسي غـزل جـو چربو هو. غالب جهڙي مفڪر شاعر بہ چيو:

فارسی بین تابہ بینی، نقشهائے رنگ رنگ
مجمعِ اُردو چہ بینی، آن کہ بے رنگِ من ست.

Gul Hayat Institute

(فارسي ڏس نہ تہ توکي منهنجا رنگ رنگ نقش نظر اچن، منهنجو اُردوءَ جو مجموعو ڇو ٿو ڏسين، آهو تہ بي‌رنگ آهي!)

خسروءَ جون هي سٽون:

سکھی پیا کو جو میں نہ دیکھوں، تو کیسے کاٹوں
اندھیری رتیاں؟

يـا

وہ صورتیں الاھی کس ملک بستیاں ہیں
اب جن کے دیکھنے کو آنکھیں ترستیاں ہیں

خسروءَ جهڙي شاعري، اُردوءَ ۾ اڃا تائين ڪوئي نہ ڪري سگهيو آهي. اردو ۽ سنڌي غزل، پنهنجي ۾ فارسي غزل جون روايتون، تشبيهون، استعارا وغيره بي دريغ استعمال ڪيا ويا آهن، ايتري قدر جو غزل پڙهي دل ڪاٿون ماٺون ٿيڻ لڳي ٿي.

اياز گل، ادل سومرو ۽ انهن کان به پوءِ واري نئين ٽهيءَ جا شاعر اعجاز منگي، وغيره ادب سان ڀرپور لڳاءُ رکن ٿا ۽ اڻ ٿڪ محنت سان لکي رهيا آهن. ننڍيءَ عمر ۾، پنهنجي مطالعي ۽ مشاهدي هنن جو شعور ڪافي پختو ڪري ڇڏيو آهي. تاج جويو، غلام حسين رنگريز وغيره انهن کان اڳين نسل جا شاعر آهن، جن بہ سنڌي ادب سان بي انتها لگن ڏيکاري آهي ۽ پنهنجو پاڻ ملهايو آهي.

اياز گل جي شاعري پنهنجيءَ ڌرتيءَ جي پيدائش آهي. اها فارسي بحر وزن جي مشاقيءَ تي نہ ٿي ٽڪي. اُن کي هڪ انوکي خوشبوءِ آهي، جا نم جي ٻُور ۾ ٿيندي آهي ۽ اُن کي هڪ الڳ رنگ آهي، جو ٻڪلَ پيرُن ۾ ٿيندو آهي. جي هن مشق، قلم جاري رکي تہ ڪنهن وقت هن جي شاعري، فن جون آهي بلنديون ڇُهندي، جا ڳالهہ ٿورن شاعرن کي نصيب ٿيندي آهي. هو بنيادي طور تي غزل جو شاعر آهي، پر هن جو غزل پيوند ٿيل نہ آهي، ازخود هي ڌرتيءَ مان اُسريو آهي.

مثال طور هن جا هي شعر:

Gul Hayat Institute

سوچون ساريون هارايلَ سردارن جيان
خواب پيا ها پيرن ۾ تلوارن جيان

رستا هونئن ته اُٿيهن جي انڌيارن جيان
توڏي ايندي چانڊوڪيءَ جي چارن جيان

ڪيئن الائي ٿيندو آهي ماڻهن ڪان؟
شعر رچڻ ۽ پيارَ ڪرڻ وانگارنَ جيان

ٿائرن جا گهرا ليڪا، تيز رڙ!!
روڄَ ٿي چِتجي وڃي آ زندگي

هر طرف جهنڊا ٿا ڦٽڪن موت جا
جڳ ڪان وسري وڃي آ زندگي

تنهنجا ڏرني!، ڏراڙَ جا ڪپيا هَن
پچرا، پٽَ، پهاڙ جا ڪپيا هَن

هڪ تِڪي چِيٽَ آهي آزادي!
گهيڙَ، گهٽيون ۽ گهاڙَ جا ڪپيا هَن

روز ملندا رهون ته بهتر آ
فاصلا، فاصلا وڌائن ٿا

حوصلو ڏي ته حادثن مان لنگهان
پيارَ!، منهنجا مان آفتن مان لنگهان

منهنجو سارو وجود نيڻ ٿئي
تنهنجي لکيل جذهن خطن مان لنگهان

Gul Hayat Institute

هڪ ڏي نانوَ تي ڏڙڪو تيز ٿئي دل جو
ميٺي سُرمو ٿيندي ناهي هـر دَرَ جي

هـر ڪنهن دؤر ۾ چمـندا آهـن
ٻـاغي ۽ درٻـاري مـاڻهـو

روپ وٺي نئون آءُ وري روپا ڪولهي!
ٿاريليون ۽ ٽڙ، ٻـڌي ويـو اوندهه ۾

تنهنجي ٻـادن سـواءِ ذهنُ ٻـرين!
ڪـرفيـوءَ ۾ ٻـَـزار وانـگـي آ

هـر خوشي قرضَ ۾ هلي ٿي وجـي
مـاستـر جـي پگـهـارَ وانگـي آ

ڪوئي ڪم ڪرڻ ڪان ٻاهر ناهي هوندُن
ڳالهه سچي هوندي آ جاني!، همتَ جي

جنهن ماڻهوءَ کي تنهنجو پيار مليو آهي
تنهن ماڻهوءَ کي ڪهڙي دولت گهرجي ٻي؟

منهنجي حـالت آ وچ - اوٻـر جـي
تنهنجـو شيـوو تبـاهه ڪـاري آ

اياز گل نئين ٿهيءَ جو منفرد شاعر آهي ۽ ننڍيءَ عمر ۾ ڏي هن پنهنجي جاءِ والاري ڇڏي آهي. مان هن جي شاعري، ادل سومري جي ۽ نئين ٿهيءَ جي شاعري ڏسي، انهيءَ نتيجي تي پهتو آهيان ته، آها نيٺ ڪنهن ٻـ بين الاقوامي معيارَ تي اچي ويندي. ان شاعريءَ تي جاگيرداري دؤرمان نڪري، صنعتي دؤر ۾ داخل

Gul Hayat Institute

ٽيڪ جا آثار ملن ٿا ۽ اُن جون تشبيهون، محاڪات وغيره روايتي شاعريءَ کان مختلف آهن ۽ انهن تي پنهنجي انفراديت جي ڇاپ آهي.

روهڙيءَ واري بيدل فقير فقط ٻه چڱا شعر لکيا ها ۽ انهن مان هڪ آهي:

اکران دي وچ جو ڪوئي آڙيا
عشق دي چاڙهي مول نه چڙهيا

اِهو شعر آهي ته سرائڪيءَ ۾، پر ان ۾ جا ڳالهه ڪئي وئي آهي، اُها جديد شاعرن سان لڳي ٿي. هو اکرن ۾ اَڙجي نه ٿا وڃن ۽ عشق جي چاڙهي چڙهندا ٿا رهن. هنن جا ابتدائي مجموعا ڏسون ٿا، تڏهن به ڪيترائي شعر دل ۾ کُپي ٿا وڃن ۽ اکين شاعرن وانگر اَئين نه آهي ته، سڄو ديوان ڇنڊي ڇاڻي ڏسجي ته رکو هڪ ٻه سٺون ملن جي دل تي اَڪرجي وڃن. سانده مطالعو ۽ مشاهدو ئي شاعريءَ کي پنهنجي توڙ تي پهچائي ٿو. آهي زمانا گذري ويا جڏهن ڪنهن اُستاد جي استاديءَ ۾ شاعر سڄيون عمريون ڇڪ ماريندا ها ۽ بحر وزن جي گهرڙ گهوٽ ڪندا ها.

ٻمبئي ۾ مون هڪ نشست ۾، سڀني آهو جا کي چيو هيو ته: "هو پنهنجو شعر ٻڌائي." ان تي هن جواب ڏنو هو ته، "مون وٽ بندي ڪانه آهي." اِن تي مون هن کي چيو هو: "جيستائين بندي اچي، تيستائين تُڪ بندي تي وڃي." 'بندي' هن پنهنجي شعر جي بياض لاءِ چيو هو. سڀني کي نه مون اِها ڳالهه مذاق ۾ چئي هئي ڇوته، هو منهنجو دوست هو، پر اِها ڳالهه اڪثر ڪُهنه مشق شاعرن سان لڳي ٿي، ڇوته آهي تُڪبندي ڪندا هئا. دور جديد ۾ ڪيترائي نوان شاعر تڪبندي ته ڪونه ڪن ٿا، پر جي آهي پنهنجي تخليق سان مطمئن ٿي ويا ۽ سانده لکندا ۽ تجربا نه ڪندا رهيا، ته انهن جي شاعري به تڪبنديءَ وانگر بي‌معنيٰ ٿي ويندي.

اياز گل ۽ ٻيا شاعر، هن وقت سچا شاعرن وانگر لکي

رهيا آهن، ڪافي پڙهي رهيا آهن ۽ پنهنجي منفرد سوچ به رکن ٿا. سنڌي ادب هڪ خوبصورت شمعدان وانگر رهيو آهي، جنهن ۾ اياز گل به انهن شمعن مان آهي جيڪي وچ ۾ ٻري رهيون آهن. هو شمع به آهي ته، پروانو به آهي ۽ پنهنجي چوڌاري تخليق ٽيبل ادب ۾ هن جي بيحد دلچسپي آهي. چڱو جو هن جي شاعريءَ ۾ ادل جي شاعريءَ ۾ نعري بازي نه، آهي، توڙي هنن جي سياسي سوجهه ٻوجهه تکي آهي.

زندگيءَ جا گوناگون تجربا، ۽ خاص ڪري شهري زندگيءَ جو، ديهاتي زندگيءَ تي اثر، هن جي شاعريءَ مان پڌرا ٿين ٿا. جڏهن اها شاعري پوري چوٽ تي پهتي، تڏهن سنڌي شاعريءَ تي پنهنجي ڇاپ ڇڏيندي. مون فقط هن جي غزلن مان مثال طور ڪجهه ڏنا آهن، پر هن جي ٻي شاعري به جاندار آهي ۽ هن جي لباس وانگر نج سنڌي آهي.

تنهنجو مايا ڏي جو لاڙو آهي
پنهنجي پيرن تي ڪهاڙو آهي

سچ ڪاڻ ويڙهه ۾
هڪ به هزار جڻن

سارو شهر لتاڙي وو!
آيس تنهنجي پاڙي وو!

تنهنجي ٻويان نڪتو آهيان
سارا ٻيڙا ساڙي وو!

منهنجي سچ تي ڪروڌ ۽ هن جي
ڪوڙ تي واهه واهه!! تي ونئي آ

زندگي هر ستم تي خوش آهي
ٻن نگين جو ڪو ٺاهه ٿي وئي آ

سوچون ننگي پيرين آهن
ذهنَ تتلَ ڇڻ تاما آهن
دوونَ جي آڪاڻيءَ ۾ دُکَ
فُل اسٽاپَ ۽ ڪاما آهن

ڇو بدلجي ٿي وڃين تون ڪنَ ۾
ڪجهه ته ويساهُ ڪجي ساجن ۾

تنهنجي پيرن ۾ هئي لڳلَ ميندي
منهنجي ڪهرجا ته ها ڪُليل رستا
دل جون ڳالهيون به ڪين ٿو سمجهين!
ڪهڙي آخرڪار فارسي آهي؟

توکي ڳڻجي ته ڪين هلڻو آ
ڪهڙو توکي بيهارجي هاڻي؟

سڄي حياتي پري پيئي آهي اٽڪن سان
ميلو ته ذڪر ڪيو، هيل ڪي ڪيلاڻ جا

هيءَ ڪتاب، مون وٽ مهاڳَ لاءِ، گهڻو عرصو پيو رهيو هو ۽ پنهنجي گوناگون مصروفيتن ۽ بيماريءَ سبب، مان اياز گل جي فرمايش هن کان اڳ پوري ڪري نه سگهيس. هن جو ناتو منهنجي نالي سان اڻين وابسته آهي جڻ، منهنجي شاعريءَ جي ٽاريءَ مان ڪوئي ڳُل ڦٽو آهي. مون کي اميد آهي ته، اڳتي هلي اهو ڏسان ڏس ڪي پنهنجي سڳند سان واسي ڇڏيندو ۽ مون کي هن جي ناڻي جي مماثلت تي بجا فخر ٿيندو.

فرسوده روايتن کان بغاوت

ادل سومري جي شعري مجموعي جو مهاڳ

ادل سومرو نئين ٽهيءَ جو شاعر آهي، جنهن فارسي ۽ اردو وزن کي لت هڻي، شعري روايات جا سارا زنجير ٽوڙي ڇڏيا آهن ۽ پنهنجو ترنم، پنهنجي اندر جي آواز مان اُپاريو آهي.

مون ته ديوانِ گل، ديوانِ قاسم، ارمغان حامد، ديوانِ فاضل، ڪلياتِ گدا، ديوان بُلبل، ڪلياتِ سانگي، ديوانِ واصف، ڪلياتِ عزيز وغيره ننڍي هوندي پڙهي، اُنهن جي ٻولي ۽ روايت پرستيءَ کان بغاوت ڪئي هئي. جڏهن اردو ۾ فيض ۽ اين-ايم راشد جا ڪتاب 'نقش فريادي' ۽ 'ماورا' ڇپيا هئا ته اهي پنهنجي تازگي ڪري آيا ها ۽ منهنجي مهاڪوي ٺڪور سان ٻـه وابستگي گهٽجي وئي هئي. اهو ڏسي مون کي عجب آيو هو ته هي ڌرتيءَ جو حصو، جتي رنگا رنگ پکي پنهنجون ٻوليون ٻولين ٿا، جن ۾ ڪي پکي ڏيهي آهن ۽ ڪي سائبيريا تائين دور تان اچن ٿا، انهن جو شاعري ۾ ڪو ذڪر نه آهي. اردو غزل ۾ رڳو ڇهن ستن پکين جا نالا ورتا ويا آهن. مثلاً بلبل، قمري، زاغ و زغن، ڪلاغ، شاهين، ڪرگس، ڪويل، پپيهو ۽ شايد هڪ ٻه نالا ٻيا هجن. انهن مان بُلبل ته ايران ۾ ٿيندي آهي ۽ ڪويل ۽ پپيهي کانسواءِ باقي نالا به ايراني ئي آهن. علامه اقبال، بلبل و دراج و سار لفظ ڪتب آندا آهن ۽ تتر کي دراج ڪوٺيو آهي. ڪويل ۽ پپيهو لفظ نه غالب ڪم آندا آهن نه علامه اقبال. ورهاڱي کان اڳ ملڪ جي جاگرافيءَ ڏانهن ڪنهن شاعر ڪونه ڏٺو آهي ۽ شامِ اوڌ ۽ صبحِ بنارس روايتي طور ڪم آندا اٿائون. دليءَ جي شهرِ آشوب کان پوءِ مير تقي مير لکيو هو:

Gul Hayat Institute

دلی، کہ ایک شہر تھا عالم میں انتخاب
ہم رہنے والے ہیں اُسی اُجڑے دیار کے.

هند جي فارسي شاعريءَ، خسروءَ ۽ غالب کانسواءِ پنهنجي ڌر جو ذڪر خير ڪو ڪيو آهي. عليحزين جو هڪ شعر آهي:

از بنارس نہ روم معبدِعام ست این جا
ہر برہمن پسرے اچھمن ورام ست این جا.

(مان بنارس ان ڪري نٿو ڇڏيان جو هتي عام عبادت گاهه آهي ۽ هر برهمڻ، ڇڙ لڇمن ۽ رام جو پٽ آهي).

گنگا، جمنا، برهم پترا ۽ سنڌوءَ وغيره جي ديس ۾ دجله ۽ فرات جون ڳالهيون ٿينديون هيون. علامہ اقبال بانگ ِدرا ۾ همالیہ تي نظم لکي جو پاسو ڦيرايو تہ ايران جي ڪوهِ دماوند تـي وڃي نڪتو. بنگال ۾ سون، فقط چمپا جا سترهن قسم ڏنا ها، پر برصغير ۾ نرگس ۽ گُلِ لالہ سان تشبيهون ڏنيون وينديون هيون، جي گل فقط ايران ۾ ٿيندا ها. جتي سنڌ ۽ راجستان جهڙا صحرا هـا، اُتي عرب جي صحراءِ نجد جو ذڪر ڪيو ويندو هو. ديومالائن جي ديس ۾ ليلي مجنون، شيرين فرهاد، وامق عذرا، رستم سهراب وغيره جا اجنبي قصا دهرايا ويندا ها. رڳو هڪ شعر اردو ۾ پنجاب جـي لوڪ ڪهاڻيءَ جي باري ۾ لکيو ويو هو تہ اهو بار بار دهرائيندا ها. ڄڻ پنجاب تي ڪو احسان ڪيو هيائون:

سُنایا رات کو قصہ جو ہیر رانجھے کا
تو اہلِ درد کو پنجابیوں نے لوٹ لیا.

اهو سڀ انهيءَ جي باوجود تہ پنجاب جـي شهرن پنجابي ڇڏي اردو اپنائي هئي. اردو شاعريءَ ۾ محبوب کي اختر شيرانيءَ تائين مذڪر لکيو ويو. اختر شيرانيءَ جون عذرائون ۽ ليلائون بہ رت پوٽيون هونديون ۽ آهي هر نسواني جذبات کان عاري لڳنديون.

آروشي ۽ شڪنتلا جـي ديس ۾ عورت کي محبوبہ چوڻ معيوب سمجهيو ويو. امرد پرستي(Homo Sexuality) عـام هئي ۽ محبوب جو سراپا ڄڻ پورو مغليہ اسلحہ خانو هوندو هو. تيرنظر، خنجرابرو وغيره سان محبوب ائين شڪار ڪندا هـا، جيئن مغليہ شهزادا شڪار ڪندا ها. غالب جو شعر آهي:

تـم مجهے بهول گئے هـو تو پتہ بتلا دوں
تيری فتراک ميں کوئی کبهی نخچير بهي تها

(تو مون کي وساري ڇڏيو آهي تہ توکي پتو ٻڌايان ٿو. ڇا تنهنجيءَ خرزين ۾ ڪڏهن ڪوئي شڪار بہ هيو؟)

ساري تهذيب جي عڪاسي ڊاري هئي ۽ ايـران، سمرقند، بخارا، افغانستان وغيره تان ورتي وئي هئي. محبوبن جا ڏند مسيءَ سان ڪارا هوندا ها ۽ چپ پان سان ڳاڙها، ڄڻ هنن ڏاڍڻ وانگر عاشقن جو خون پيتو هو. انهيءَ شاعريءَ جو تتبع اسان جي غزل گوشاعرن (گل ڪانسواءِ) ۾ ملي ٿو. سيئي ادبي سلهہ جـا مريض هيا، جن هڪ سؤ سال شاعرن کي انهيءَ وبا ۾ وچڙائي رکيو ۽ اڃا ڏائين انهن مان ڪي رت اوڳاڇيندا ٿـا وتن. انهيءَ وچ ۾ ڌرتيءَ جا عظيم شاعر، ڀٽائي، سچل ۽ سامي ڄڻ وسري ويا ها. اڪثر غزل گو شاعرن ۾ ڪو ايڪڙ ٻيڪڙ مصرع سنڌي هونـدو هو، جيئن ڪنهن ڪنڌي جـي مٿهن ۾ هڪ اڌ ڏند رهجي ويندو آهـي، نہ تہ اڪثرشاعر ٻڌا ها ۽ هنن اردوءَ جا پان خور ڏند وجهايا ها. اهڙيءَ شاعريءَ خلاف بيوس ڀهرين بغاوت ڪئي. آخر ان جي ساري عمارت اچي ڦهڪو ڪيو. اردو شاعري بہ موضوع جي حـد تائين بدلجي وئي. ميراجي، فيض، راشد وغيره ان ۾ ڪافي انقلاب آندو پر ٻوليءَ جي لحاظ کان ان جـي فارسي آميزي ۾ فرق نہ آيو ۽ ساري جـا سارا مصرع فارسي هوندا ها. آرزو لکنوي، عظمت الله، سيد مطلبي فريدآباديءَ، ميراجي، فراق گور، کپوريءَ جن ٻوليءَ ۾ ڏيهي لفظ آندا، آنهن ۾ ايترو جنيس ڪونہ هو، جو زبان جومزاج بدلائي سگهن.

Gul Hayat Institute

علامه اقبال جي ٻولي به غالب واري آهي. ان ڪري اردو شاعري ۾ اڄ تائين جمود آهي.

سنڌي ادب ۽ ٻولي ۾ ڀرپور انقلاب آيو آهي ۽ ان ۾ اڌ صدي کان وڌيڪ وقت لڳي ويو آهي. اڄ سنڌ، هڪ ماڪين جي ماناري وانگر آهي، جتي ڪيئي شاعر گُنگُنائي رهيا آهن. مون ڪي ٻارهن تيرهن ورهين جي عمر ۾ فارسي بحروزن تي مڪمل دسترس هو. پوءِ مون ان ۾ ڪيئي تجربا ڪيا، جي ٺيٺ سنڌي آهن. مون سنڌ جا ڪلاسيڪي اسلوب بيت ۽ وائي به ورجي جيئاريا آهن ۽ ٻي هر صنفِ سخن تي (سواءِ ترائيل جي) لکيو آهي.

اڄڪلهه جديد شاعر پاڻ تي ڪو به زنجير رکڻ نٿا چاهين. انهن جون اکيون کليل ۽ پير آزاد آهن. ادل سومرو انهن مان ٻرڪ شاعر آهي هن به ڪيترين ئي صنفن تي طبع آزمائي ڪئي آهي، پر غزل، بيت، وايون، ٽيڙو ۽ نظم/آزاد نظم هن تمام چڱا لکيا آهن. جن مان ڪجهه شعر هي آهن.

غزل

ويس ڳيڙوءَ ۾ هتي هي غزل
سنڌ ۾ سُونهين نه چوغو فارسي.

جنهن ۾ ناهي زندگي جي جستجو
ڪهڙي ڪم جي آهه اهڙي شاعري.

ٻڪ تي آهي سُتو جو آدمي
زهر آ آن جي اکڻ تي چاندني.

پنهنجي اکهه ڀڏائڻ خاطر
دستارون ڳالهائين ٿيون.

محبوبن جي آمد کان اڳ
هُڪارون ڳالهائين ٿيون.

Gul Hayat Institute

ڇڻ ٿيا بيڪار ڪنهن پٿر جيان
جن ڇپڻ جي ياڳ ۾ ناهي ڇٽي.

هلندڙ بس مان ڳوٺ جو منظر
ٻار جهڳيون ۽ ڳدلو سيئور.

ڪجهه ڪبوتر، هڪڙي مورت
ٽڪل ڳٽل ۽ اجڙيل مندر.

زندگي پياري ڪيائون ديس ڪان
عاشي ويٺا سنڌ لئه روئن سڪن.

جيڪا هاريءَ جي هٿن مان ٿي ڦٽي
روشني سائي ٻنين ۾ ٿي رهي.

ڇا سيارو، ڇا بهارون بس فقط
درد جي موسم جهڳين ۾ ٿي رهي.

بيت

آءَ نه، ڇاٽان ڪير، سڙي ويو بارود ۾
مون وٽ سڀڪجهه مانٽهو، جنهن ۾ قند نه قير
هي لاشن جو ڍير، ڏوهه ٻڇي تو ٻنهنجو؟!

ڏورن ڏانچا، رڻ ۾، مٿان ڇمڪي چنڊ
ٿا ريليءَ جو جنڊ، اڃان ترسي آنءُ لئه.

وايون

موتل هئل هشلم

دونهان دونهان زندگي
لارين بوبان ٻوڙندي، شهر ۾ ٿي وئي شام
دونهان دونهان زندگي.

Gul Hayat Institute

وک وک، ورديءَ سان
ڀوڙها ڀهريدار
ٽوڪي ڪولن ٽاءِ

هي ڪتاب مون وٽ ٻن سالن کان مٿي ٿي لاءِ پيو آهي. ان وچ ۾ ادل سومري گهڻو ڪجهه لکيو آهي، جو اڳي کان به بهتر آهي. هن جا اڪثر آزاد نظم نهايت خوبصورت آهن. انهن ۾ بحروزن جي پابندي نه آهي. اهي فقط بحروزن جي سرحدن کي ڇهن ٿا، پر انهن ۾ نواڻ آهي، تازگي آهي، بي پناهه شعريت آهي ۽ جديد انگريزي شاعريءَ وانگر رڻ ۾ ڀلنڊڙ هرڻ وانگر خوبصورت آهن. آن هرڻ جو خاص ڏکڻ نه هوندو آهي، پر جڏهن سج لٿي واٽڙين مان پاڻي پيئندو آهي ته ان جي تصوير ازل جي عڪس وانگر لڳندي آهي.

مان چاڻان ٿو اڄ اوهان وٽ
ريتي رُت جا سارا گل
ٻوٽن هيٺان ڇڇريا ويا هن
ڪنهن به ڪنڊ ۾ ڪين ٿو پسجي
پاريهر جو آڪيرو ڪو.
چوڌس آهي رت جي خوشبو
ڪنڊر آهن ساريون وستيون،
ٻٽل جاين جي ڪنڊرن مان
ٻار پيا ڪولن رانديڪا.
اسڪول اُجڙيل ۽ اسپتالون آهن آباد
تنهنجا وطن پرست پاٽر
جن، جاڻي ڇم ڪان آهه ٻڌو
ڪولين جو آواز.
خوبصورت ڇوڪرين بدران
رائفلون آهن جن جون محبوبائون

ڏاڍ سان جوڙي جنگ ٻيٺا هن.
ڏاڍ جو ڪوئي ڌرم نه ديس
ڪا ٻه نه ٻولي ۽ لولي
ڏاڍ نه عربي ياڪو عجمي
ڏاڍ نه آهي وحشي اندو
هيٺن کي هيسائي مارڻ
آن جو ڏندو.

[نظم "جوڀن رُت جا ڳاڙها خواب" جو حصو]

بابل! تنهنجا پورهيت هٿ
ڪيڏا ڪَهرا ٿي ويا آهن.
تنهنجي هٿن جون هڙ ريکائون
پٿر ٻنجي ويئيون آهن.
ڇهري منجهه لڪيرون ايئن
جڻ ڪنهن ڪِتيل شهر جا رستا
اکهه پورهئي جا ڪيڏا سستا!
تنهنجون ساريون سُندر سوچون
ذهن-نگر ۾ ٻوڙي ٻوڙي
هاڻي تہ ٿڪجي پيئيون آهن
وڏ ڪهراٽي محبوبا جان
ننڊ به تو کان ڏور وئي آ.

[نظم "مايوسين جو موت به ٿيندو" جو حصو]

ڪيئي ڏيهي اغوا ٿي ويا
گولين آڏو پُرزا ٿي ويا
پنڌل اکين جا سپنا ٿي ويا
ڊنڌل دلين جا دهڪا ٿي ويا.

Gul Hayat Institute

بازاريون پڙ ڀانگ سموريون
اونداهيءَ جي چادر اوڙهي
رات جي نانءُ ناچ نچي ٿي
ڇيرن جا آواز اچن ٿا.

[نظم، امن جا وڻاڻ-ڪتاب ۾ قبرستان جو حصو]

اهڙا ٻيا ٻه نظم آهن جيئن: ”هر ڏس ۾ هيڊاڻ آ ڇانيل“، ”ٽڪل زندگي“، ”ڌرتيءَ تي دوزخ“، ”وڇوڙي جو ڪارڻ“، ”ڏکن جي سرحد وٽ روڪيل خوشيون“، ”وڇوڙي جي مند جي ڦهرڻ برسات“، ”آدم جو اولاد“ ۽ ”ڀاڙون“ وغيره اها ڪيفيت هن جي ٻي شاعريءَ ۾ به ڪٿي ڪٿي ملي ٿي.

ادل سومري ۾ جو انسان آهي، ان ۾ قوميت به ڀرپور آهي ته بين الاقواميت به ڀرپور آهي. پوءِ به هن جي شاعري سياست سان واڪيل نه آهي ۽ آها آزادي به هن جي بحر و وزن سان آزادي وانگر آهي. اياز ڪل وانگر ادل، شاعريءَ ۾ انهيءَ دؤر جو آئينه دار آهي. جيڪا پنهنجا اسلوب کولي لهندي، پنهنجا موضوع کولي لهندي، جن تي سنڌ جي مهر مثبت هوندي پر پوءِ به ان جي آفاقيت مجروح نه هوندي.

Gul Hayat Institute

مهاڳ

بدر ابڙي جي ڪتاب ’جيل جي ڊائري‘
تي ٨ فيبروري ١٩٩٠ع تي لکيل مهاڳ

هيءُ دؤر دادا امير حيدر ۽ ڪلپنا دت وارو دؤر نہ آهي. بظاهر ايئن ٿو نظر اچي تہ سوشلزم ختم ٿي رهيو آهي. ممڪن آهي تہ اهو پٽرس ڪميون وانگر ناڪام ٿيو آهي. مشرقي يورپ ۾ ڪميونزم لاءِ نفرت ايترو اڀري رهي آهي جو پولينڊ ۾ سالڊيرٽي گورنمينٽ ٺاهي وئي ۽ ڪميونسٽ پارٽي اقليتي مخالف ڌر ٿي وئي، ديوار برلن ڪيرائي وئي ۽ امڪان آهي تہ اوڀر ۽ اولهہ جرمني هڪ ٿي وڃي. هنگري، بلغاريہ ۽ چيڪوسلواڪيا ۾ بہ ڪميونزم ڏانهن ردعمل ۾ ڪافي ڦيرو اچي ويو آهي. رومانيا ۾ تہ چائوشسڪو ماريو ويو ۽ ڪميونسٽ پارٽيءَ تي بندش وڌي وئي ۽ لاٿي وئي، ڇاڪاڻ جو رومانيا ۾ ڪميونسٽ پارٽي ايتري مؤثر نہ رهي آهي. خود روس ۾ هڪ ڪُهن پارٽي نظام تي بحث ٿي رهيو آهي. مغربي پريس وارا آرمينيا، آذربائيجان، بائيلورشيا، ايستونيا، ليٽويا، لٿوانيا، جارجيا، قازقستان ۽ ڪرغيزيا، مالدويا، تاجڪستان، ترڪمنستان، يوڪرين ۽ ازبيڪستان ۾ وڳوڙ جي نشاندهي ڪري رهيا آهن. آرمينيا ۽ آذربائيجان ۾ روس فوجي ڪارروائي بہ ڪئي آهي. رکو اهو نہ پر ٻئي وڏي اشتراڪي ملڪ چين ۾، تائنامين اسڪوائر ۾ ڪوس ڪرائي آپيشاهي مسلط ڪئي وئي آهي. پر اها بہ آخر ڪيستائين هلندي؟ هن دؤر ڪيئي سوال اُڀاريا آهن. جن جا جواب اڃا مستقبل جي ڳنڍڪي ۾ آهن. ڇا اسٽالن مارڪسزم ليننزم کي اهڙو ڪاپاري ڌڪ هنيو آهي جهڙو فرينچ انقلاب کي نيپولين هنيو هو؟ ڇا انقلاب جو دؤر ختم ٿي چڪو آهي ۽ تاريخ

جي ارتقا ٺپ تي ويئي آهي؟ يا مشرقي يورپ ۾ ٻي جنگ عظيم کانپوءِ سوشلزم مڙهي وئي هئي ۽ انڪري اها عوام ۾ ايتري مقبول نه هئي، جيئن روس ۽ چين ۾، ۽ مشرقي يورپ اهو طوق لاهي پنهنجي گردن خلاص ڪئي آهي؟ اهو ته ظاهر آهي ته روس ۽ چين جي ايتري ترقي سوشلزم کانسواءِ نه ٿي سگهي ها پر ڇا اُتي سوشلزم پنهنجو رول ادا ڪري چڪو آهي ۽ هينئر رڳو ڪجهه جو ڪٽ لڳي رهيو آهي؟ ايئن ٿو لڳي ته صنعتي دؤر ۾ **Command Economy** بي‌معنيٰ ٿي چڪي آهي پر ان جي معنيٰ اها آهي ڇا ته اسان پريزيڊنٽ بش واري آمريڪا ۽ وزيراعظم مارگريٽ ٿيچر واري انگلينڊ جو فرسوده اقتصادي نظام قبول ڪيون؟ اڳتي هلي پتو پوندو ته روس ۽ مشرقي يورپ جي تبديلين جو چين، ڪوريا، ڏکڻ اوڀر ايشيا وغيره تي ڪهڙو اثر پوي ٿو. اسان لاءِ ته اهو اهم سوال آهي ته افغانستان جو ڇا ٿو ٿئي ۽ برصغير ۾ سارڪ سمٽ تي معاهدي مطابق امن پائيدار رهي ٿو يا نه. سوشلزم جو تاثر ته ايشيائي ليڊرشپ تي به ڪافي رهيو آهي. شهيد ڀٽو، نهرو، ناصر، نڪروما، سوئيڪارنو وغيره سوشلزم کان متاثر هئا ۽ پنهنجي عوام تي پنهنجي خيالات جو پائندهه تاثر ڇڏي ويا آهن. ٽين دنيا جا مسئلا اُتي ئي آهن جتي اڳ هئا ۽ سرمائيدارانه نظام اڃا تائين انهن جو حل پيش نه ڪيو آهي. ان ۾ شڪ ناهي ته هن وقت سوشلزم اها لڳن، اهو جذبو ۽ اها وابستگي پيدا نٿي ڪري جا جان ريڊ **(John Reed)** جي ڪتاب ”ڏهه ڏينهن جن دنيا کي جهنجهوڙي ڇڏيو“ **(Ten days that shook the world)** ۾ ڏيکاريل آهي. اهو ٺيڪ آهي ته ڪنهن حد تائين مارڪيٽ اقتصاديات جا اصول ثابت ٿي چڪا آهن ۽ ان حد تائين سرمائيدارانه نظرئي کي هٿي ملي آهي. پر پوءِ به ٽينءَ دنيا جا سياسي ۽ اقتصادي مسئلا حل طلب آهن. ستر واري ڏهاڪي جا نعرا ته هاڻي کوکلا ٿا لڳن پر پوءِ به ٽين دنيا جا انسان پنهنجي سياسي ۽ اقتصادي نجات لاءِ اڳي وانگر لڙي رهيا آهن. نيٺ انهن کي ڪو فلسفو ملي ويندو،

Gul Hayat Institute

جنهن ۾ اقتصادي ۽ سياسي آزاديءَ جـو ميل ميلاپ هوندو ۽ هو سوشلزم کان ايڏو بيزار نـﮧ لڳندا، جيترو هاڻي مشرقي يورپ ۾ ٿيا آهن. اهو بہ اهم سوال آهي تہ هتي جي ڪميونسٽ پارٽي هندستان جي ڪميونسٽ پارٽي وانگر، جمهوري نظام ۾ ٻين پارٽين وانگر رهي هڪ پارٽي رهندي ۽ پرولتاري ڊڪٽيٽرشپ جي دعوا ڇڏي ڏيندي ۽ ان حالت ۾ ان جو پروگرام ڇا هوندو ۽ اها ماضيءَ جي تجربي مان ڪيترو سکندي؟ مان اهو بـہ چئي ڇڪو آهيان تہ هندستاني ڪميونزم ڪي ڪوتبو تہ اهو اندران ڪانڊي وادي نـڪرندو. ڇا منهنجي هـن نقطہ نگاهہ کي تـاريخ سچو ثابت ڪندي؟ مشرقـي يورپ ۾ ڪميونزم جي ترديد، ممڪن آهي تہ هتي اينتري اثرانداز نہ ٿئي ۽ اسان ۽ ڀارت جا رهواسي، جنهن واهيات ۽ نهايت خطرناڪ بنياد پرستيءَ جو مقابلو ڪري رهيا آهيون، ان مقابلي ۾ سوشلزم جـو نظريو اسان کي وڏي هتي ڏئي ۽ ڏکڻ اولـہ ايشيا لاءِ زهر هلاهل بدران ترياق ثابت ٿئي!

ان ۾ ڪوئي شڪ ناهي تہ ١٩١٧ع کانپوءِ واري اشتراڪي دؤر ۾ بہ ڪافي چڱو ادب روس ۾ تخليق ڪيو ويو. شولوخوف جا ناول The Fate of A Man ۽ Quiet flows the Don ۽ ايليا اهرنبرگ جـو (Fall of Paris) وغيره عظيم نـاول آهـن ۽ اساڪ بيبل جون ڪهاڻيون نهايت عظيم ڪهاڻيون آهن. ان ۾ بہ شڪ ناهي تہ اشتراڪي نظام جي مخالف شاعر پاسترناڪ ۽ سولزي نتسن ان دؤر ۾ عظيم ناول لکيا آهن. پاسترناڪ، آسپ ميئڊلسٽام ۽ ائنا اخمتووا جي شاعري بہ ان دؤر جي عظيم تخليق آهي. ٻئي ڌريون زار توڙي ڪميسار، تخليقي ادب تي نهايت ڪڙي نظر رکندا هئا، جيئن آمريت جي دؤر ۾ پاڪستان ۾ رکي وئي هئي. آندري سنياوسڪي (Andrei Sinyavsky) جـو ايبرام ٽرڊز (Abram Tertz) جي نالي سان اڄـا تائين نهايت چڱو لکي رهيو آهـي، تنهنجو شاهڪار (Good Night) حال ۾ ئي ڇپيو آهي. هن کي روس ۾ ڇهہ سال بيگار ڪئمپ ۾ رکيو ويو هو ۽ ان کانپوءِ هو

۽ سندس زال ڀُٽرس ڀڄي ويا هئا، جتي مٿيون ناول روسيءَ زبان ۾ ڇپيو آهي. هنجو دوست يولي ڊينئل، جو به هن وانگر مغرب ۾ هڪڙي وڏي منڪر (Dissident) جي حيثيت ۾ ڄاتو وڃي ٿو، هن وانگر ڇهه سال روس ۾ بيگار ڪئمپ ۾ هو ۽ آتي دل جي دؤري سبب مري ويو. انهيءَ به ڏاڍو چڱو ادب تخليق ڪيو آهي. ناول (Lolita) جو مشهور مصنف نبوڪوف، جو هن وقت آمريڪا ۾ رهي ٿو، هن ڇپيو آهي ته جيڪڏهن بولشيوڪ اقتدار ۾ نه اچن ها ته هو جلاوطنيءَ ۾ نه هجي ها ۽ اهڙو چڱو لکي نه سگهي ها، ڪجهه سال اڳ روسي جلاوطن شاعر، براڊسڪي (Brodsky) کي پنهنجي شاعريءَ تي نوبل پرائز مليو. هنن اديبن ۾ هيمليٽ جي عقيده تقدير (Fatalism) ۽ ڊان ڪئگزات جي آدرش واري طبيعت ملي ٿي. بدر ابڙي به پاڪستان جي قيد و بند ۾ رهي اهڙو چڱو ادب پيدا ڪيو آهي جو هونئن شايد مشڪل پيدا ٿي سگهي ها.

بدر ابڙو جو منهنجي گهري دوست جمال ابڙي جو پٽ آهي. هن اها ڊائري سن ١٩٨٠ع کان ١٩٨٤ع ۾ لکي هئي ۽ اها هن جديد دنيا ۾ ايتريءَ اهميت جي حامل نه ٿئي ها، جيڪڏهن اها فقط خارجي حالات جو عڪس هجي ها ۽ ان ۾ ايتري داخليت نه هجي ها. خارجي طور به اسان جمهوريت جي اڃا ريک به مس ڏني آهي ۽ هڪ فلاحي مملڪت جي منزل اڃا دور آهي. پاڪستان جون رجعت پرست پارٽيون نهن چوٽيءَ جو زور لڳائي رهيون آهن ته جيئري به سياسي ۽ آئيني آزادي اسانکي ملي آهي. اها اسان کان کسي وڃي ۽ اسان کي وري ماضيءَ جي تاريڪيءَ ۾ ڌڪيو وڃي. بهرصورت اها اسانجي خوشنصيبي آهي ته پاڪستان جا سڀ ترقي پسند حلقا ان سياسي ۽ آئيني آزاديءَ جي مڪمل بحاليءَ تي متفق آهن.

هيءَ ڊائري آرٿر ڪوئسلر جي فرانڪو جي قيد ۾ لکيل ڊائريءَ وانگر نه آهي، جا هن پنهنجي ڪتاب Scum of the Earth ۾ ڏني آهي ۽ هن جي دور رس نگاهه کي يورپ جي جديد

Gul Hayat Institute

تاريخ ثابت ڪري رهي آهي، پر بدر جي ڊائريءَ ۾ بہ ڪوئسلر وانگر حقيقت نگاري بدرجها اتم آهي ۽ جا بدر ابڙي کي هڪ حساس شاعر جي دل آهي، ۽ جذبات جو انوکو اظهار آهي. اهو تہ ڪوئسلر ۾ بہ نٿو ملي.

هر آمر ڪان وسريو وڃي ٿو تہ هن کي مرڻو بہ آهي. هو تاريخ جا سارا سبق ڀلائي ڇڏي ٿو. هلاڪو ۽ چنگيز جي انت تي غور نٿو ڪري ۽ پنهنجي لاءِ خودفريبيءَ جي دنيا ٺاهي ٿو، جنهن ۾ هن کي هر ظلم و ستم لاءِ جواز آهي. بزدل ۽ بي‌ايمان ماڻهو هن سان ها ۾ ها ملائين ٿا ۽ هن کي پنهنجي نقلي بهشت جا بدترين دوست ٿي ورائي وڃن ٿا ۽ هن جي خوشامد ۾ قوليا نٿا سمائين، پنهنجي من و سلويٰ لاءِ هنجو احساس جتائي نٿا ٿڪجن ۽ آمر جي وات جي ڪڦ کي ڪوثر ۽ تسنيم جي ڪف آلود لهر سمجهن ٿا. آمر نهايت چالاڪ ۽ تريناڪ ٿين ٿا، پر انت ۾ اهي نهايت بيوقوف آهن ۽ جڏهن موت انهن جي سر تي سوار ٿئي ٿو، تڏهن انهن جي مال ۽ دولت، سطوت ۽ اقتدار ڪنهن ڪاغذ جي محل وانگر ڍهي ڍير ٿي پون ٿا ۽ جهنم جي آڳ انهن کي جلائي انهن جي رک بہ اڏائي ڇڏي ٿي ۽ تاريخ ۾ اهي ڀوت پريت وانگر لڳن ٿا، جن پنهنجي دؤر جو ساهہ تہ مُٺ ۾ آندو هو پر مٽي ڪانچوءَ ڀاڻ بہ مٽيءَ جي مُٺ وانگر هئا. ڪيڏا انهن جي ڪفن ۾ ڇري پنهنجي اڳين جنم جي ڪئي تي پڇتائيندا هوندا ۽ چوندا هوندا تہ اها ڪهڙيءَ ڳالهہ جي سزا آهي جو هن ڪوڙي انسان جو لاش اسانجو رزق ٿي آيو آهي. ساري زندگي مونکي هر آمر ڪان نفرت ٿي رهي آهي ڀوءِ اهو هٽلر هو يا مسوليني، چليءَ جو پنوشي ۽ پاڪستان جو ايوب خان، يحيٰ خان يا ضياءالحق. دراصل انسانن وانگر قومون بہ پنهنجي ڪئي جو ڪيتو ڏينديون آهن ۽ انهن جي تاريخ ۾ اهڙيون عظيم غلطيون هونديون آهن، جيڪي آمريت لاءِ جواز پيدا ڪنديون آهن. فرد وانگر قوم کي بہ تمام گهڻي دير سان سمجهہ ۾ ايندو آهي تہ پنهنجي ڪئي جو نہ ويج نہ طبيب. شروع کان پاڪستان

Gul Hayat Institute

جا ڪيئي حاڪا چاهيندا رهيا آهن ته هو تاريڪ ماضيءَ ۾ موٽي وڃن، وهم پرستيءَ جي اونداهه ۾ ٿاٻوڙا هڻن، هن جمهوري دؤر ۾ به پنهنجو ڪو اميرالمومنين چونڊين ۽ هڪ فرد واحد کي ڪروڙن انسانن جي تقدير حوالي ڪن. اسان لاءِ دوزخي فوجدار ڪنهن وقت ايوب خان، ڪنهن وقت يحيٰ خان ڪنهن وقت ضياءالحق جي روپ ۾ آيا ۽ پنهنجا هاڃا ڪري اوچا سر ڪپي ۽ شخصيتون پيچي پورا ڪري ويا. انهن آمرن انسانن ۾ بزدلي، ڪميڻپ، خوشامد ۽ بي حيائيءَ جا جذبا پيدا ڪيا. آمر، انسان ذات جا بدترين دشمن آهن. اسان جڏهن انهن جا لاش ڪيڙن ماڪوڙن جي حوالي ڪيون ٿا ته ڪيڙن ماڪوڙن تي ظلم ڪيون ٿا. ها! قدرت ڪي ڪڏهن ڪڏهن ڪيڙن ماڪوڙن ته به رحم ٿو اچي ۽ اها لاش جلائي رک ڪري ڇڏي. آمريت جي مزاحمت ڪندي، ڪي ذوالفقار علي ڀٽي وانگر شهيد ٿين ٿا، ڪي نذير عباسيءَ وانگر ۽ ڪي فاضل راهو وانگر. مون هميشه ان موضوع تي سوچيو آهي ته هتي ڪي شهادت ۾ ڇا ٿو نظر اچي. منهنجي اپيرا ”ڀڳت سنگهه کي ڦاسي“ انهيءَ موضوع تي لکيل آهي ۽ ان ۾ آيل ڪردارن سک ديو جي من ۾ گمان ۽ راج گروءَ جي دل ۾ يقين ڏيکاري، مون ان مسئلي جي ڇنڊ ڇاڻ ڪئي آهي، پر اڃا تائين ان مسئلي کي پوريءَ طرح ميٽ ۾ آڻي نه سگهيو آهيان. منهنجو هڪ اردو شعر هو، جو منهنجي ڪتاب ”نيل ڪنٺ اور نيم ڪي پتي“ ۾ ڇپيو آهي:

يه نين سجل يه پتلي پتلي هونٽ پيا ڪي امرت سي
هرڪيان سي بهتر هوتي هين، هرڏيان په جب ڇاجاتي هين

اها ڪهڙي سوچ آهي، ڪهڙي ڪيفيت آهي جا سجل نيڻن ۽ سنهڙن سنهڙن چپن تان روح ڦلي وڃي ٿي ۽ ڪوڙا، ڦٽڪا، قيد، ڦاسيون پنهنجي لاءِ چونڊي وٺي ٿي؟ بدر ابڙي ان جو جواب پنهنجي حساب سان ڏنو آهي. نذير عباسيءَ جي زال حميده جڏهن

اردوءَ جي انقلابي شاعر، منهنجي دوست ۽ سکر ۾ پاڙيسري مرحوم حسن حميديءَ کي نذيرعباسي جي شهادت ڪانپوءِ پنهنجي ڪيفيت ٻڌائي هئي، تڏهن حسن حميدي ايترو متاثر ٿيو هو جو هن ان تي هڪ طويل مثنوي لکي هئي، جيڪا ڇپجي چڪي آهي. حسن حميديءَ به هڪ ڪميونسٽ وانگر نذيرعباسيءَ جي شهادت کي ڏٺو آهي. نظم نهايت سهڻو آهي، پر منهنجو مٿيون سوال اُتي ئي آهي ۽ ان جو تسلي‌بخش جواب اُن نظم ۾ به نه آهي. اڳي ته چوندا هئا:

بنا کردند خوش رسمي به خاک و خون غلطيدن
خدا رحمت کند آن عاشقان پاک طينت را

(خاڪ ۽ خون ۾ ليٽڙيون پائڻ جي چڱيءَ رسم جو بنياد رکيائون. خدا، اهڙيءَ پاڪ فطرت وارن عاشقن تي شل رحمت ڪري)

پر جن جو اهڙيءَ رحمت ۾ اعتبار نه هجي ته انهن جي پاڪ طينت، عجيب پاڪ طينت آهي، جنهن کي صلي جي پرواهه نه آهي ۽ جا پنهنجو جواز پاڻ آهي. مان انهيءَ کي سمجهڻ چاهيان ٿو، چڱيءَ طرح سمجهڻ چاهيان ٿو. چو ته اها موت ۽ حياتيءَ جا اسرار مون لاءِ بنهه سلجهائي ڇڏيندي. ايئن ته نه آهي ته اها ڪيفيت فقط شهادت وقت محسوس ڪري سگهجي ٿي ۽ ايئن جيئري ڪرفت ۾ نه ايندي؟ شايد ان ڪري ئي مان شاهه عنايت تي اڃا نه لکي سگهيو آهيان. ۽ پنهنجي دور جي نهايت عظيم شهيد ذوالفقار علي ڀٽي تي به اڃا نه لکي سگهيو آهيان.

فخر زمان جي پنجابي ناول ”بنديوان“ ۾ جو ڪجهه آهي، مون لاءِ ڪافي نه آهي. ڇا رڳو انسانذات ۾ اعتبار ڪافي آهي؟ رڳو حسن، حق ۽ نيڪيءَ جي فتح ۾ اعتبار ڪافي آهي؟ پر جي اهڙو اعتبار ڪافي آهي نه چو ڪافي آهي؟ مون کي ياد اچي رهي آهي قادربخش نظامانيءَ سان ملاقات. هو ون يونٽ واري دور ۾ روسي سفارتخاني ۾ ڪنهن عهدي تي هو ۽ ڪراچيءَ ۾ هانگ ڪانگ

Gul Hayat Institute

هوٽل ۾ منهنجي دعوت ڪئي هئائين. هن ڪي رڪ جو اڪيون هيون جي ڇڻ مون تي ڪُپي ويون هيون. ڪافي دير ڪانپوءِ هن ڇپر ڇنڀيا ۽ مونکان پڇيو ته ڇا مونکي اهو معلوم هيو ته آمريت جي ايتري مخالفت جا نتيجا ڇا هئا ۽ جي مون اهي ڄاتا ٿي ته، مون پنهنجي تقدير ڄاڻي واڻي ڇو قبول ڪئي هئي؟ مون هن کي ڪيئي سبب ڏنا، پر هو مطمئن نه ٿيو. مونکي رکو ايترو چيائين ”ڪاش! منهنجي جذبات ۾ به تو جيتري تازگي هجي!“ بدر ابڙي جي ڊائري پڙهي منهنجي هانوَ ۾ ساڳيا لفظ هُرڻ لڳا: ”ڪاش! منهنجي جذبات ۾ به هن جيتري تازگي هجي.“

مون به جوانيءَ ۾ دوستيون ڪيون آهن. جوانيءَ جا دوست ڏاڍا پيارا ٿيندا آهن ۽ بدر چوائي، ”واقعي رت جي رشتن وانگر ڪي ٻيا به رشتا آهن. جن جو پنهنجو تقدس آهي.“ خاص ڪري جيل جا ساٿي ته ڏاڍا پيارا ٿيندا آهن. ١٩٧٠ع ۾ منهنجو جيل جو ساٿي فقط هڪ ٿي هو، مرحوم رشيد ڀٽي، جو مونکي ايترو پيارو هو جو ماضي قريب ۾ مان هن جي موت تي اوڇنگارون ڏئي رنو هئس. ١٩٧٠ع واري جنگ وقت، اسين سکر جيل ۾ هئاسين ۽ جنهن وقت هندستان جا جهاز جيل مٿان لامارا ڏيندا هئا ۽ سائرن وڄندو هئو، اسان جيل جي ڪوٺيل ڪاهيءَ ۾ ٽپو ڏئي پاڻ لڪائيندا هئاسين. آن وقت رشيد ڀٽي ڪاهيءَ مان آئي، جهاز ڪي ٻُجو ڏئي چوندو هئو، ”تو! انٿي، پنهنجا ٻـ نٿو سڃاڻين!“ مون جڏهن رسول بخش پليجي کي رشيد ڀٽيءَ جي جنازي جي نماز لاءِ آيل ڏٺو هئو تـ مون هن جي ڇاتيءَ تـي مٿو رکي ايئن سُڏڪا ڀريا هئا، جيئن ننڍا ٻار روئندا آهن.

بـدر جي جيل جا ساٿي ته گهڻا ئـي هئا. امر لعل، جمال نقوي، ڄام ساقي، ڪمال وارثي، شبير شر، سهيل سانگي وغيره، جي اڃـا تائين بقيد حيات آهن ۽ پنهنجي نقطہ نگاه سان پنهنجي حساب سان نباهيندا اچن. هنن سان خيال جي نااتفاقي ته ٿي سگهي ٿي، پر هنن جي ڪمٽمنٽ ۽ اورچائيءَ ۾ مونکي فرق محسوس نه

Gul Hayat Institute

ٿيو آ. مون ڏٺو آهي ته جيئن عمر وڌي ٿي تيئن اڪثر انسانن جي روح تي ڪٽ چڙهي وڃي ٿي، انهن ۾ جوانيءَ واري تازگي نه ٿي رهي، هو گهڻو ڪري حرص ۽ هوس جو شڪار ٿي وڃن ٿا ۽ جي انهن ۾ ڪنهن آدرش سان ڪائي لڳن رهي به آئي، ته زماني سازيءَ، تلخ تجربن ۽ مايوسين سبب انهن مان اڪثر واري جذبات جي گرمي نڪري وڃي ٿي ۽ سنگدليءَ جي حد تائين دوستيءَ سان بي‌تعلقي ٿي وڃي ٿي. خصوصاً اڪيان دوست جڏهن دشمن ٿين ٿا ته ڏاڍا برا دشمن ٿين ٿا ۽ هر برائيءَ تي لهي اچن ٿا. ماڻهپو برقرار رکڻ، جذبات ۾ جوانيءَ واري تازگي ۽ گرمي ساڳيءَ طرح رکڻ، سچ، سونهن ۽ پيار سان لڳاءُ ۾ رتي پر فرق نه اچڻ ڏيڻ ۽ عمر جي زنگ کان پاسي رهڻ هر ماڻهوءَ جو مقدر نه آهي. اديب ۽ شاعر به انهيءَ معاملي ۾ نهايت ڪمزور نظر آيا آهن ۽ ڪڏهن ڪڏهن مونکي هنن جو کهٽياپڻو ڏسي تعجب ٿيندو آهي ۽ سوچيندو آهيان ته ڇا هي اهو ساڳيو ماڻهو آهي، جنهن کي اڳي شير سمجهندا هئاسين، هن ۾ اها لومڙ واري چال ڪٿان آئي، ۽ آسڪروائلڊ جي Dorian Gray وانگر هن جو روح اهڙو قبيح ڇو ٿي ويو آهي، ۽ ڇا هي بلڊپريشر جو مريض اهو ساڳيو انسان آهي، جو اڳتي ايتري تحمل، محبت ۽ رفاقت وارو هوندو هو. بدر جي جذبات ۾ تازگي ۽ گرمي ڏسي مونکي هن جي قوهه جوانيءَ تي رشڪ ٿو اچي، شال اها روح جي تازگي هن سان نيبهه رهي. اها وڃي ٿي ته باقي ماڻهو ماس جو لوٿڙو وڃي ٿو رهي. شال انسان ۾ آزادي ۽ محبت جو تصور اٿين رهجي اچي، جيئن دودي کي ماڙيءَ تي روپا نظر ايندي هئي.

ڪم‌عمريءَ ۾ ئي بدر هڪ فلاسفر، شاعر، مصور ۽ انقلابيءَ جو ميلاپ آهي، هونئن ته هو هڪ سنگ تراش به آهي. قيد تنهائي، تشدد، نذيرعباسيءَ جي الوداعي هٿ لوڏ، سياسي ليڊرن کي ڪارڪنن جي پڪڙپڇڙ ۽ ان جو آخري نتيجو (رفيق صفيءَ جي اکرن ۾، ”جيڪڏهن امتحان اکرن ۾ هجي ها ته پڙي مارڪ کٽي ها.)“

جبار کي ڪوڙن جي سزا، صمد چرڙي جو ڪردار ۽ ٻيون ڪيئي اهڙيون ڳالهيون ۽ مثال، آمريت جي دور ۾ پاڪستاني جيلن ۾ زندگيءَ جي نهايت چڱي حقيقت نگاري آهي. ڪيڏو نه هن سياسي قيدين ۾ آزاديءَ لاءِ انتظار ڏيکاريو آهي، پيپلزپارٽيءَ ۽ ٻين پارٽين جي ڪارڪنن جون صعوبتون ڏيکاريون آهن ۽ انهن ۾ اهـا اميد ڏيکاري آهي ته ملڪ ۾ ڪائي تحريڪ اٿڻ واري آهي! ڪيئن نه جيل ۾ سڀ سياسي قيدي عدالتن ۾ اميد رکيو ويٺا هئا! مان اهو سارو وقت هائيڪورٽ جو مصروف ترين وڪيل هوس، هڪ پيري ڪنهن ملٽري ڪورٽ جي خلاف هائيڪورٽ جي جج ڪجهه جملا سختيءَ سان چيا ۽ ايڊووڪيٽ جنرل کي چيو تـه هو ڊپٽي مارشل لا ايڊمنسٽريٽر کي ٻڌائي تـه اهي غلط ڳالهيون حڪومت کي برو نالو ڏينديون ۽ ٻي پيشيءَ تائين جو ڪجهه ملٽري ڪورٽ ۾ ٿـي رهيو آهي، اهو ٺيڪ نه ڪهرجي. ٻن ٽن ڏينهن کـان پوءِ ملٽري ڪورٽن جي توهين جي باري ۾ آرڊيننس پوري پاڪستان ۾ جاري ٿي ويو، جنهن موجب ملٽري ڪورٽن جـي خلاف ڳالهائڻ لاءِ هاءِ ڪورٽ جي ججن تائين به توهين عدالت جا مرتڪب ٿي پئي سگهيا.

جنرل ضياءالحق جيتري آئين جي بيحرمتي ڪئي، ان کي بار بار پنهنجي سهوليت مطابق ترميم ڪيو يا ان جي تنسيخ ڪئي، اهـڙي بيحيائيءَ سان ٽيوي تي قانون ۽ آئين سان بيهودو مذاق ڪيو جو انسان جوڌهن ايتري شتربي مهاري ۽ طوطا چشميءَ جو تصور بـه نٿو ڪري سگهي. روز C.M.L.A ۽ صوبائي M.L A جا آرڊر ۽ آرڊيننس ڏڙا ڏڙ اچي رهيا هئا، جو وڪالت جـو پيشو نهايت مشڪل ٿي پيو هو ۽ چڱ دل انگريز جي دؤر کي ساريندي هئي، جڏهن قانون کي ڪائي پائندگي هئي ۽ هيئن انڌ جي گهوڙي تي سوار نه هو. ابلاغ جي ذريعن مان اعتبار نڪري ويو هو ۽ جيل اندر يـا جيل کان ٻاهر ماڻهو B.B C ٻـڌندا هئا ۽ رکو ان جي خبرن تـي اعتبار ڪندا هئا. آمريڪا جا رسالا، ٽائيم، نيوز ويڪ

Gul Hayat Institute

وغيره ان وقت جنرل ضياء جا حمايتي هئا ڇو ته ان وقت ڪميونزم جي پوءِ ڪان آمريڪا تين دنيا جي باري ۾ بدترين فوجي آمريتون انساهيندي هئي، ۽ ويٽنام ۾ شڪست کان پوءِ ته، ڇڻ ڇتي ٿي پئي هئي، پاڪستان جي باري ۾ ڪابه صحيح خبر نه ڏيندا هئا. روس جي رسالن تي پابندي هوندي هئي. پر اهي به هن راڪشس کي گهڻو ڪاوڙائڻ نه چاهيندا هئا. رفيق صفي ۽ بدر ابڙي جهڙا انسان ”هم جو تاريڪ راهون مين ماري گئي“ جو مثال هئا ۽ جڏهن ڪانئيون ڪپي ويون هيون ته باهه ۾ پنهنجا هڏ پچي وجهندا هئا ته جيئن دونهي دکيل رهي.

هن ڊائريءَ جي خوبي ڏي ان جي داخليت آهي. ليٽن جي انٽيليجنس جي سربراهه زرزينسڪيءَ جي جيل جي ڊائري پڙهي، ماڻهو ڪوئي تاريخي مواد حاصل ڪري ته ڪري باقي ادبي دستاويز جي حيثيت ۾ نهايت ئي بور ڊائري آهي . آرٿر ڪوئسلر لزبن ۾ فرانڪو جي قيد ۾ رهي جا ڊائري لکي سا ڪجهه وڌيڪ دلچسپ آهي پر ان ۾ به زياده تر خارجيت آهي. بدر ابڙي جي ڊائري ان ڪري نهايت دلچسپ آهي جو ان ۾ گهڻو ڪري هڪ حساس اديب جا پنهنجا پهرين جيل جا تاثرات آهن، جن جو نهايت موثر بيان ٿيل آهي. مون لينن گراڊ ۾ اهو جيل خانو به ڏٺو جتي زار جي زماني ۾ لينن جي پاءُ کي ۽ گورڪي ۽ ٻين انقلابين کي رکيو ويو هو، پر ان معاملي ۾ ضياء جي پيٽ ۾ زار بدرجها بهتر هئو ۽ افسوس جي ڳالهه آهي ته ڪنهن تشدد پسند زار تي ناڪام ئي سهي، حملو ته ڪيو، پر ضياء تي اهڙو حملو به نه ڪيو ويو ۽ جي ڪائي سازش ٿي ته اها دٻائي وئي ۽ ان جا صحيح تفصيل عوام جي ڏيان تي نه آندا ويا. سارو معاملو ڪنهن ازلي دهشت گرد حل ڪيو نه ته اڄا تائين اسان ظلم جي چڪيءَ ۾ پيسبا اچون ها. معلوم نه آهي ته هيءَ حڪومت ضياء جي دؤر تي هڪ وهائيٽ پيپر ڇو نٿي شايع ڪري؟ ڪيستائين ضياء جا حواري اقتدار جون ڪرسيون والاري ويهندا؟ ايڪيهين صدي اچي رهي آهي، انسان

ڪائنات کي تسخير ڪندا ڪٿان جو ڪٿي وڃي پهتا آهن. هاڻي اها فوجي آمرن جي ڏنڊوڙس ۽ ڏانڊلي ختم ڪئي وڃي. مان ٻانهيان ٿو ته ٻڪوڙن ڪنهن حد تائين صحيح هئو ۽ اقتدار جي هوس دولت جي هوس کان بڇڙي آهي ۽ انسان جي جبلت ۾ وڏيڪ شامل آهي.

مان هاڻي سمجهي سگهيو آهيان ته جمال ابڙو رٽائرمينٽ کان پوءِ فرصت ۾ ڇو نٿو لکي، دراصل جي منهنجو ڪوئي پٽ بدر جهڙو لکي سگهي ها ته مان نه لکڻ ڇڏي ڏيان ها ۽ هن جي تخليق تي قناعت ڪريان ها.

Gul Hayat Institute

پلنامو

صفحو	سٽ	غلط	صحيح
۱۳	۱۱	کان	کي
۲۲	۲۱	۾	جا
۲۴	۱۱	چڪي	چيڪي
۳۲	۹	مفڪر	فڪر
۳۵	۲۰	ورند	ورندو
۳۶	۲۱	جي	جين
۴۸	۲۳	ڪرنارڪ	ڪونارڪ
۴۹	۱۱	جوت	موت
۵۱	۶	تاريندي	آپاريندي
۵۲	۲۲	جي	جيءُ
۵۷	۱۳	ڪراما	ڪراماً
۵۷	۱۵	راهٽو	رهٽو
۶۴	۱۷	لپو	لپ
۶۵	۲	مجزوب	مجذوب
۶۵	۷	معيار	ميار
۷۱	۷	پيپلز پارٽيءَ ۾ رزوليوشن	پيپلز پارٽي رزوليوشن
۷۱	۱۳	آرڊر پهتا	آرڊر پوءِ پهتا
۷۱	۱۵	لڳ ڀڳ سال	لڳ ڀڳ ٻه سال

Gul Hayat Institute

Laura	Iaura	١٥	١٥٠
Existentialist	Existentialish	٨	١٥١
Astronauts	Astronants	٩	١٥٧
لاپئسارا	لاٿپنسارا	١١	١٥٩
آڳهه	اڳهه	١٠	١٧٣
بوٽي جوٽي	بوٽي بوٽي	٣	١٧٦
Self possessed	Possessed self	٣	١٨٦
Keneth	Kenith	٥	١٨٧
thought	throught	١٠	١٩٣
جي بي معنيٰ	جي معنيٰ	١٧	١٩٧
ڦسڪي	نڪسي	١٧	١٩٨
آهي	هي	١٢	٢٠١
ني	ڪي	١٠	٢٠٦
مشائخ	مشايخ	٩	٢٠٧
سارو	سرو	٧	٢١٤
سمبري	سنبسري	٤	٢٢٧
آخر هي	آخرڪار	١٢	٢٣٧
معبد	معبد	٥	٢٣٩
ٿاريليءَ	ٿا ريليءَ	١٧	٢٤٢

Gul Hayat Institute

نيو فيلڊس جا نوان ايندڙ ڪتاب

ڪوٽ لکپت جو قيدي
مصنف: رسول بخش پليجو

* سنڌ جي چوٽيءَ جي ڏاهي سياستدان ۽ مهان اديب رسول بخش پليجي جي لاهور جي بدنام جيل ۾ گهاريل ستن سالن جـي قيد جا ڪڙا مٺا داستان. * سنڌ ۽ عالم جي سياست جو چيرڪاٽيندڙ آپريشن. * ملڪ جي برک سياستدانن، اديبن ۽ عالمن جـي باري ۾ توريل تڪيل رايا. * قيد تنهائي جي انهن نازڪ ۽ تڪليف ده گهڙين جا احوال جڏهن زندگي ۽ موت جي وچ ۾ چند انچن جو مفاصلو رهجيو وڃي. * سنڌي ادب جي سڀ کان طويل، سڀ کان اثرائتي ۽ سڀ کان نرالي جيل جي ڊائري.

لنڊن تنهنجا ڪيڏا روپ (سفرنامو)
مصنف: طارق عالم ابڙو

طارق عالم ابڙي پنهنجي هن سفرنامي ۾ لنڊن جا ايڏا ته گهڻا روپ دلچسپ انداز ۾ ظاهر ڪيا آهن جـو پڙهڻ وقت، پڙهندڙ پنهنجو پاڻ کي لنڊن ۾ موجود محسوس ڪندو ۽ سفرنامو ختم ڪرڻ کان اڳ ڪتاب ڇڏڻ تي دل نه چوندس.

آڇو پکي واءَ ۾

هن ڪتاب ۾ حفيظ شيخ جي چيپل ۽ اڻ ڇپيل ڪهاڻين کان سواءِ، حفيظ شيخ جـا دوستن ڏانهن لکيل خط، سندس اڻ پوري آتم ڪٿا جا باب، ۽ مٿس لکيل همعصر ليکڪن جا خاڪا، اوسارا ۽ مضمون شامل هوندا. مرتب: نصير مرزا.

رد ڪيل ڪهاڻيون
مصنف: امر جليل

رهجي ويل منظر (ناول)
مصنف: طارق عالم ابڙو

منهنجو وطن، منهنجا ماڻهو
مصنف: لوڪرام ڏوڏيجا

Gul Hayat Institute

هن ڪتاب مان ڪنيل ٽڪرا:

* جتي انسان کي نه تحفظ آهي، نه تسلي آهي، نه آجهو آهي نه اٽو آهي، نه اڳهاڻيءَ ۾ آسرو آهي، جتي زبان تي پهرو آهي ۽ قلم تي بندش آهي، اتي تصور جي عياشيءَ لاءِ ڪنهن به اهل دل شاعر وٽ گنجائش گهٽ آهي. جڏهن شاعر کي انهيءَ ڳالهه جو احساس اچي ٿو ته ٻولي گوليءَ جو ڪم ڏيئي سگهي ٿي ۽ آنڌير ۽ انياءَ جا ايماني ڳاٽ آڏي ٿي سگهي ٿي، تڏهن هن کي آڪ ـ مڪڙ تي هاڪو لکڻ ڪيترو نه بي معنيٰ ٿو لڳي!

* تون نه چائين ٿو ته مون هن انڌير نگريءَ ۾ ڇا ڇا نه سٺو آهي! منهنجيءَ نظربنديءَ جي دوران ۾، ڪڏهن مون کي ملحد ۽ غدار ٿي سڏيائون، ڪڏهن گهر کي باهه ٿي ڏنائون، ڪڏهن گولي ٿي هنيائون ۽ ڪڏهن ڦاهي ٿي چاڙهيائون. مان پنهنجي صليب تان واجهائي رهيو هوس ته ڪوئي آهي جو ٻڙڪ ٻاڦي، پر ڪنهن جي چپ ني پٽڪو نه آيو. شايد ٻه چار اهڙا هئا، جي اُن صليب سان ڳل ملائي، گونگا ڳوڙها ڳاڙهي رهيا هئا. اهو ڪنهن به نه پڇيو ته ڪهڙي قانون ۾ ڪيت جي سزا نظربندي آهي، قيد آهي، موت آهي؟ پر شايد وچئين طبقي ۾ اها اميد ئي اجائي آهي ۽ منهنجا گيت اڃا تائين سنڌ جي مزدور ۽ هاريءَ تائين نه پهتا هئا.

* جن جي پور پور ۾ نفرت پري ويئي آهي، جن پنهنجيءَ ڌرتيءَ کي ڌڪاريو آهي، هي سامراج جي ڇماڙي او ڳاڇيل ديوند جا ٻوجرا ڪيئان، ڪهڙي انقلاب جا اهل ٿي سگهن ٿا؟ صحيح انقلابي قوت، مزدور ۽ ڪِسان آهي، ۽ وچولي طبقي جو ڪوئي به فرد انقلابي صلاحيت جو اهل تڏهن ئي ٿي سگهي ٿو، جڏهن هن ۾ پنهنجي طبقي لاءِ بي انتها نفرت ۽ مزدور ۽ ڪسان لاءِ محبت پيدا ٿئي، ۽ هُو انهن جي تقدير کي پنهنجي تقدير سمجهي، انهن جي طبقاتي جدوجهد ۾ شامل ٿي وڃي. * هاڻي رات جا چار لڳا آهن. منهنجي ننڍڙي ڌيءَ ننڊ مان ڪَرَ موڙي پاڻيءَ پيئڻ لاءِ آٿي آهي ۽ مون کي لکندو ڏسي چوي ٿي، 'بابا، اڃا تائين، ڇا ٿو لکين؟ ٻتي ٻاري اسان جي ننڊ ڦٽائي اٿئي.' هن کي ڪهڙي خبر ته هن جي بابا ٻتي ٻاري سنڌ جي پوري نئين نسل جي ننڊ ڦٽائي آهي.

Gul Hayat Institute